

Міністерство культури та інформаційної політики України

Виконавчий орган Київської міської ради
(Київська міська державна адміністрація)
Департамент культури

Музей історії Десятинної церкви

Opus Mixtum № 11

**До 200-річчя початку археологічних досліджень
Десятинної церкви**

Київ – 2023

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 20448-10248P від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталія Будзинська,
канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,
д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол №9 від 21 листопада 2023 р.)

Opus mixtum: № 11 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури та інформаційної політики України, Виконавчий орган Київської
міської ради (Київська міська державна адміністрація), Департамент культури, Музей історії
Десятинної церкви. Київ, 2023. 198 с.

ISSN 2312-9697

Редактори

Віктор Лузан
Олена Щербак

Дизайн та комп'ютерна верстка

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції

04053
Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
Тел. 299-91-77
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kyiv.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–10 розміщено на сайті Музею: **mdch.kyiv.ua**

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2023

Зміст

<i>Ананьєва Тетяна.</i> Археологічне дослідження Десятинної церкви – перший крок: до 200-річчя розкопок 1823 року	7
---	---

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори

<i>Ананьєва Тетяна.</i> Декілька нових аркушів до історії розкопок Десятинної церкви 1826 року	9
<i>Горбатюк Дмитро.</i> Версія об'ємно-просторової реконструкції Десятинної церкви	19
<i>Козюба Віталій.</i> Садиба Трубецьких у Києві: історичне та археологічне минуле	34
<i>Кукуїшко Артур.</i> Вступ Петра Могили на кафедру та відновлення українських храмів і монастирів. До 390-річчя початку реставрації Десятинної церкви (Миколи Десятинного)	78
<i>Писаренко Юрій.</i> Проводи до монастиря: виправдана скорбота за живим	93

Археологія, архітектура і мистецтво Києва та України

<i>Архипова Єлизавета.</i> Бронзові фігурні водолії XII–XIII століть з музейних колекцій України	100
<i>Дятлов Владислав.</i> З «нащадків» Десятинної церкви: «Церковщина» в працях дослідників сакрального Києва	117

<i>Малюк Наталія.</i> Християнські образи та символіка перегородчастих емалей з колекції Скарбниці Національного музею історії України	134
<i>Левченко Тетяна, Крижановський В'ячеслав, Іванов Олег.</i> Фарфор і фаянс з археологічних досліджень по вулиці Гончара, 17–23 у Києві	158
<i>Чекановський Андрій.</i> Кахлі з розкопок Старого Арсеналу в Києві 2005–2009 років	170
<i>Черненко Олена, Луценко Роман.</i> Некрополь XI – середини XX століття Спасо-Преображенського собору в Чернігові	183
Автори	197

Contents

<i>Ananyeva Tetyana</i> . Archaeological Research of the Desyatynna Church is the First Step: to the 200th Anniversary of the 1823 Excavations	7
--	---

History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church, Sites of Starokyivska Hora of Kyiv

<i>Ananyeva Tetyana</i> . Several New Sheets to the History of the Excavations of the Desyatynna Church in 1826	9
<i>Horbatiuk Dmytro</i> . Version of the Three-dimensional Reconstruction of the Desyatynna Church	19
<i>Kozyuba Vitalii</i> . Trubetskykh Estate in Kyiv: Historical and Archaeological Past	34
<i>Kukuishko Artur</i> . Admission of Peter Mohyla to the Chair and Restoration of Ukrainian Churches and Monasteries. To the 390th Anniversary of the Beginning of Desyatynna Church (Mykola the Tithe) Restoration	78
<i>Pysarenko Yuriy</i> . Seeing off to the Monastery: Reasonable Grief for a Living Person	93

Archaeology, Architecture and Art of Kyiv and Ukraine

<i>Arkhypova Yelyzaveta</i> . The Bronze Figured Aquamaniles of the 12th–13th centuries from Museum Collections of Ukraine	100
<i>Diatlov Vladyslav</i> . Among the «heirs» of the Desyatynna Church: Architectural sights of the «Tserkovshchyna» area in the works of the first researchers of sacred Kyiv	117

<i>Malujk Natalia.</i> Christian Images and Symbolism of Cloisonné-Enamels from the Collection of the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine	134
<i>Levchenko Tetyana, Kryzhanovskyi Viacheslav, Ivanov Oleh.</i> The Porcelain and Faience from the Excavation in Kyiv, Gonchar Street, 17–23	158
<i>Chekanovskyi Andrii.</i> The Tiles from the Excavations of the Old Arsenal in Kyiv, 2005–2009	170
<i>Chernenko Olena, Lutsenko Roman.</i> Necropolis of the 11th – mid-20th centuries of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv	183
Authors	197

Археологічне дослідження Десятинної церкви – перший крок: до 200-річчя розкопок 1823 року

Музей історії Десятинної церкви в 2023 році відзначив пам'ятну дату – 200 років перших розкопок стародавнього храму. Саме цьому ювілею присвячено черговий випуск музейного видання «Opus Mixtum» – на пошану знаменної історичної події.

У вересні 1823 року в Києві відбулася подія, яка спочатку не була помічена сучасниками, а потім тривалий час залишалася невідомою дослідникам. Що це за подія і чому сьогодні, через два століття, ми згадуємо про неї як про історично значущу та важливу?

28 вересня (за старим стилем) біля Десятинної церкви на Старокиївській горі було кілька людей і серед них – митрополит Київський Євгеній (Болховітінов). Історик Максим Федорович Берлінський, який був тут також присутнім, у своєму щоденнику чітко сформулював причину зустрічі: «С Евгением у Десятинной начал копать, у него поздно взял тетради». Які це були зошити, пояснюють щоденникові записи за попередні приблизно тридцять днів. Митрополит працював над описом Києво-Софійського собору та консультувався з Берлінським. Для розділу книги про перші київські церкви Євгеній вирішив провести розкопки Десятинної церкви, щоб уточнити її розміри, а по можливості й особливості оздоблення.

Проте ані митрополит, ані інші учасники та свідки археологічних подій не прагнули оповістити сучасників про те, що відбувається. Через два роки, говорячи про початок дослідження фундаментів церкви, митрополит назвав лише дату другого етапу розкопок: «<...> решился в прошлом 1824 г. с 17 октября открыть весь фундамент».

Повідомлення в щоденнику Берлінського залишалося непоміченим дослідниками протягом тривалого часу, аж до публікації в збірнику статей, присвяченому 1000-річчю освячення Десятинної церкви (1996 рік). З того часу виявився ще один цікавий епізод, у якому вже сам митрополит вказав на справжню дату перших розкопок. У 1826 році Євгеній був змушений давати пояснення у зв'язку з доносом Олександра Анненкова після розкопок петербурзького архітектора Миколи Єфимова. У «[С]веденнях о жалобе <...> Александра Анненкова с мнением моим по сему предмету» від 2 грудня 1826 року митрополит для посилення аргументації зазначив, що «следы древней Десятинной церкви с дозволения моего начаты были в 1823 году открытием». Назвати справжню дату перших розкопок було необхідно, щоб довести: дослідження залишків стародавніх фундаментів було розпочато до появи Анненкова як мецената будівництва нової церкви.

Митрополит Євгеній применшив свою роль в археологічних подіях 1823 року. Вона не обмежувалася «дозволением» на відкриття фундаментів. Автор ідеї, організатор її реалізації, експерт – усе це поєдналося в особі київського митрополита з його енциклопедичними знаннями, історичною ерудицією, досвідом.

Розкопки 1823 року дозволили уточнити розміри Володимирова храму та засвідчили необхідність і перспективність подальших досліджень, які було здійснено вже в 1824 та 1826 роках. Утім, вони мали й інші наслідки, більш масштабні, впливові, такі, що були відчутними впродовж наступних двох століть. Вони вперше показали, що дотик до історії, спілкування с минулим можливі не лише через писемні документи, а й через зримі речі, які тривалий час були наче приховані в землі. Залишки архітектурних споруд, церков, укріплень тощо ставали візуальною репрезентацією давніх епох, створювали їх образ, викликали емоційне ставлення. А Київ дедалі більше перетворювався на історичний центр, місце історичного знання. Не випадково Тарас Шевченко назвав археологію «таинственной матерью истории».

Археологічна діяльність входила в культурну свідомість як соціально значуща. Археологічне «відкриття» давнього Києва привернуло до міста увагу багатьох видатних умів епохи, які визнавали, що розкопки фундаментів Десятинної церкви обіцяють нові цінні знахідки для дослідження історії.

Дійсно, уся подальша археологічна діяльність підтвердила правильність цих очікувань. Від розкопок Золотих воріт (1832), створення Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві (1835) до відкриття Подільських садиб (1970-ті роки), недавніх розкопок на Старокиївській горі тощо – це нові та нові досягнення київської археології, перший крок до яких було зроблено 1823 року.

Література

[Митрополит Евгений (Болховитинов)]. 1825. План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями одного. *Отечественные записки*, XXI, 59, март, с. 380–403.

Ананьева, Т. 2021. Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим. *Opus mixtum*, 8, с. 13–30.

Козюба, В. Археологічні знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1820-х років. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/1010>.

Шёнле, А. 2013. Раздробленная история и осыпавшиеся камни: о романтическом понимании сохранения архитектурного наследия. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2013/3/razdroblennaya-istoriya-i-osypayushhiesya-kamni-o-romanticheskom-ponimanii-sohraneniya-arhitekturnogo-naslediya.html>.

Тетяна Ананьева

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори

History of the research, sources, architecture and archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora and Old Kyiv

Тетяна Ананьєва

Декілька нових аркушів до історії розкопок Десятинної церкви 1826 року¹

Запроваджується до наукового обігу раніше невідоме візуальне джерело – проект фасаду нової Десятинної церкви, створений архітектором М. Єфимовим за результатами його розкопок у 1826 році. Проект входив до корпусу документів, створених архітектором згідно з інструкцією президента Академії мистецтв. Однак згодом виявилось, що проект фасаду відсутній у наявних комплексах графічних матеріалів Єфимова по Десятинній церкві, він був невідомий дослідникам і вважався втраченим. Проте два примірники малюнків проекту збереглися у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Вони мають значний евристичний потенціал, пов'язаний не лише із самим зображенням, а й з історією побутування документів. Особливий інтерес становить примірник, на якому напис назви зроблено рукою митрополита Київського Євгенія (Болховітінова).

Ключові слова: проект Десятинної церкви 1826 року, архітектор Микола Єфимов, митрополит Євгеній (Болховітінов).

A previously unknown visual source is introduced into scientific circulation – a project of the facade of new Church of the Desyatynna (Tithes Church), created by the architect N. Efymov basing on the results of his excavations in 1826. The document was part of the body of documents created by the architect according to the instructions of the president of the Academy of Arts. However, later it turned out that the project of the facade was missing from the available sets of Efymov's graphic materials for the Church of the Desyatynna, it was unknown to researchers and was considered lost. However, two copies of the drawings of the project survived in the store of the Sophia Kyiv National Reserve. They have significant heuristic potential associated not only with the image itself but also with the history of the existence of the document. Of particular interest is a copy on which the inscription of the title is made by the hand of the Metropolitan of Kyiv Evgeny (Bolkhovitinov).

Key words: project of the Church of the Desyatynna (Tithes) of 1826, architect Mykola Yefymov, Metropolitan Yevgeny (Bolkhovitinov).

Усі документи створюються з певною метою, але одні з них, виконавши своє первісне призначення, зникають, а інші набувають нової актуальності та покликання. До останніх належить головний «герой» цієї статті – проект Десятинної церкви, створений архітектором Миколою Єфимовим (1799–1851) у 1826 році у зв'язку з ідеєю зведення нового храму на місці стародавнього. Як відомо, було реалізовано проект не Єфимова, а Василя Стасова. Робота Єфимова залишилася лише на папері. Але цей графічний документ та перипетії його побутування становлять значний інтерес для широкого кола дослідницьких проблем від історії розвитку архітектурно-археологічної думки на початку XIX ст. до тогочасної антропології науки.

Наша мета – запровадити до наукового обігу невідомий раніше документ, що має

значний евристичний потенціал, привернути до нього увагу фахівців для подальшого дослідження, а також нагадати про важливість документальних фондів музеїв та про те, що візуальні джерела є не лише ілюстративним додатком до їхніх писемних співбратів, але й носіями багатопланової інформації, самостійного змісту та значення.

Публікації у виданні Музею історії Десятинної церкви «Opus mixtum» вже розповідали про події, у ході яких з'явився проект [Ананьєва 2017; Ананьєва 2021]. Утім, коротко ще раз нагадаємо читачам цієї статті, про що йде мова. З кінця травня до початку листопада 1826 року в Києві тривали розкопки фундаментів Десятинної церкви. Це був уже третій сезон археологічного дослідження першого мурованого храму Києва. Перші два пройшли у 1823 та 1824 роках і започаткували система-

¹ Щиро вдячна колегам, які сприяли ознайомленню з проектом: заступнику директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська» В'ячеславу Корнієнку, співробітникам науково-фондового відділу Заповідника (завідувачка відділу – Ірина Купрієць), завідувачці сектору «Музей “Будинок митрополита”» Ірині Абрамовій, а також старшій науковій співробітниці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ Тетяні Себті.

тичне дослідження київських давньоруських пам'яток; вони були ініційовані київським митрополитом Євгенієм (Болховітиновим). До організації розкопок 1826 року митрополит також мав безпосередній стосунок. Перебуваючи в цей час у Санкт-Петербурзі, він переконував у необхідності направити до Києва фахового архітектора, обізнаного в стародавньому зодчестві та здатного розкрити й пояснити весь план пам'ятки. Результати розкриття фундаментів Десятинної церкви, а також обстеження Софійського собору та Лаврського храму, на думку митрополита Євгенія, мали дати матеріали для створення проекту фасаду нової Десятинної церкви, наближеного до вигляду стародавнього храму, тобто митрополит мав на увазі спробу реконструкції [Митрополит Євгеній (Болховитинов) 1825, с. 403].

Саме з такою метою президент Академії мистецтв Олексій Оленін відрядив до Києва недавнього випускника Академії архітектора М. Єфимова. В інструкціях Оленіна, складених для Єфимова [див. про них: Агеева 2021; Лисовский 2009, с. 211–215], пропонувалося в першу чергу зробити креслення Десятинної церкви в тому вигляді, у якому вона могла бути за часів творця цього храму, князя Володимира. А потім скласти ще один проєкт – у тому вигляді, у якому Єфимов прагнув бачити новий храм, споруджений за правилами нинішньої архітектури. Отже, від Єфимова очікували два проєкти – реконструкції «возобновлення» стародавнього храму та «воздвигнутой» нової Десятинної церкви.

Єфимов виконав доручення: було розкопано весь фундамент, знято його план, замальовано знахідки, складено докладні звіти та зроблено проєкт нового храму. На початку 1827 року проєкт був схвалений Академією мистецтв та представлений цареві. Однак Микола I його не затвердив.

Як архітектурний задум проєкт Єфимова зазнав фіаско й був витіснений в історіографічну тінь. Якщо для авторів XIX – початку XX ст. він не представляв інтересу як нереалізований, то за радянських часів до цього додалася необхідність демонструвати розрив з дореволюційними традиціями та негативне ставлення до праць попередників. Отже, тривалий час у літературі лише згадували розкопки 1826 року та ім'я архітектора, до його

київських документів майже не зверталися, за винятком плану розкопаних фундаментів Десятинної церкви [див. напр.: Закревский 1868, с. 279–290; Корзухина 1957; Каргер 1961, с. 18–22; Асеев 1996; ін.].

Проте останнім часом графічні матеріали Єфимова актуалізувалися як джерела для архітектурної реконструкції храму, досліджень давньої архітектури, становлення архітектурно-археологічної та пам'яткознавчої думки на початку XIX століття тощо [Архипова 2006; Лисовский 2009, с. 211–215; Ёлшин, Ивакин 2010; Козюба Режим доступу: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20210925_02o.pdf; Ёлшин 2012; ін.]. Сучасні фахівці визнають розкопки Єфимова професійними. На той час вони були унікальним явищем, яке відбиало якісно нове ставлення до старожитностей [Ёлшин 2008, с. 7].

Автори, які ретельно працювали в київських, московських і петербурзьких архівах, зазначали, що, крім суто археологічної роботи, «Єфимов також виконав проєкт відбудови храму, котрий, на жаль не дійшов до наших днів» [Асеев 1996, с. 29], а з малюнків по новій Десятинній церкві відомий лише в копії план-проєкт передбачуваної споруди, інші матеріали проєкту М. Єфимова не виявлено [Ёлшин 2012, с. 71]. Тобто малюнки фасаду нового храму зникли з відомих на сьогодні комплектів Єфимовських паперів.

Примітно, що курйози з графічними матеріалами Єфимова виникли ще в 1827 році. Не хто інший, як митрополит Євгеній, котрий доклав чимало зусиль, щоб відбулося київське відрядження архітектора, повернувшись із Петербурга до Києва на початку 1827 року, тривалий час не міг отримати навіть фіксаційні креслення розкопок Єфимова. Протягом 1827–1829 років велося листування щодо передачі до Києва копій виготовлених архітектором малюнків.

Про цей факт відомо з документів відставного чиновника Міністерства юстиції Івана Романовича Мартоса (1760–1831), який жив у цей час у Києві. До археологічних подій, які нас цікавлять, він не мав безпосереднього стосунку, але пильно стежив за ними. У 1826 році він познайомився з М. Єфимовим, згодом певний час підтримував з ним епістолярне спілкування.

У квітні 1827 року Єфимов у листі Мартосові згадував про «удовольствие от прилагаемых мне трудов, препорученных мне высокопреосвященнейшим митрополитом Киевским Евгением» [Частная переписка 1896а, с. 89]. Архітектор планував гравірувати свої київські малюнки та уточнював, чи висилати митрополиту зображення по мірі готовності, чи слід дочекатися повного комплекту. Однак у цей же час Єфимов збирався у закордонне відрядження і, мабуть, ця обставина вплинула на його поточні плани. Принаймні 2 травня 1827 року І. Р. Мартос у листі до свого знайомого І. М. Гамалєї до Петербурга просив навіть самому відвідати Академію мистецтв, щоби розшукати архітектора Єфимова та нагадати йому про креслення [НБУВ ІР, ф. І, од. 65316, арк. 1 зв.]. У листі від 12 червня Мартос дякував Гамалєї за відомості про архітектора та висловив надію невдовзі отримати «все желаемое здешним преосвященным» [ІР НБУВ, ф. І, од. 65317, арк. 1], тобто матеріали щодо Десятинної церкви. Але в березні 1828 року йому довелося знову турбувати Гамалєю з того ж приводу: Єфимов, який обіцяв надіслати малюнки речей, знайдених у Києві під час розкриття фундаментів Десятинної церкви, так і не зробив цього.

Навесні 1829 року до пошуку малюнків долучився відомий скульптор Іван Петрович Мартос. 13 березня він повідомив до Києва своєму племіннику, Івану Романовичу Мартосу, новину, про яку випадково дізнався: зроблені Єфимовим малюнки київської Десятинної церкви перебували в Олексія Оленіна, і той обіцяв доручити зробити з них копії, щоб доставити до Києва. Проте, як зауважив скульптор, насправді малюнків було обмаль, фактично лише один план [Частная переписка 1896, с. 365–367]. Тобто навіть особисте спілкування з президентом Академії не відкрило доступу до всіх Єфимовських матеріалів. У постскрипті до листа скульптор повідомляв, що кілька днів потому Оленін передав йому план Десятинної церкви з докладним описом. План і записка-опис, нарешті, були надіслані до Києва. Підкреслимо – знову йшлося виключно про *план* церкви.

Отже, з писемних джерел випливає, що 1829 року митрополит Євгеній, нарешті,

отримав план розкопаних Єфимовим фундаментів, хоча інтерес Євгенія до стародавнього храму був надзвичайним, і він, безумовно, прагнув мати всі графічні матеріали. Найімовірніше, О. Оленін уникав поширення матеріалів Єфимова щонайменше з двох причин: по-перше, Єфимовський проект нової Десятинної церкви, представлений царю від імені Академії, викликав негативну оцінку імператора; по-друге, робота Єфимова в Києві спричинила надумані, утім, небезпечні, доноси місцевих діячів на ниві археології [див про це: Ананьєва 2021]. Очевидно, Оленін визнавав за краще, щоб цей епізод швидше втратив свою злободенність і відійшов у минуле. Схоже, це майже вдалося.

Але виявляється, весь час протягом 1826–1829 років, коли тривало листування щодо розшуків Єфимовських матеріалів, план Десятинної церкви, складений архітектором, був у Києві в історика Максима Берлінського. У його щоденнику за 1826 рік зафіксовані часті зустрічі з Єфимовим, а 5 липня записано: «<...> у Ефимова новый план» [Выдержки из дневника М. Ф. Берлинского, с. 28]. План міг бути *новим*, порівняно з планом К. Лохвицького, складеним під час розкопок 1824 року; водночас не виключено, що Єфимов на різних етапах роботи викреслив кілька планів. У будь-якому разі Берлінський отримав його: у 1829 році Єфимовський план був опублікований в «Кратком историческом описании первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве», автором якого, на мою думку, був Берлінський [див. обґрунтування: Ананьєва 2021, с. 119]. А згодом у листі до професора І. Снегирьова Максим Федорович прямо стверджував, що план Десятинної церкви він одержав від архітектора М. Єфимова, який «разрабатывал» церковний фундамент [Щербина 1896, с. 416]. Берлінський знав про особливий інтерес митрополита до всього, що було пов'язане з Десятинною церквою, але не надав Євгенію матеріалів Єфимова. У цьому випадку (як і в деяких інших навколоархеологічних епізодах) далися ознаки непрості особистісні стосунки в середовищі нечисленних київських «изыскателей древностей». Суб'єктивні фактори, психологічні обставини, боротьба домагань, яку загострили розкопки 1826 року (здійснювані столичним архітектором-«варягом»), впливали на

хід і результати архітектурно-археологічних робіт.

У вищезгаданому листі (від 13 березня 1829 року) скульптора І. П. Мартоса слово «план» використано в однині, жодних інших матеріалів не згадано. Складається враження, що до Києва був переданий лише фіксаційний план розкопаних у 1826 році фундаментів церкви. Утім, 14 травня 1829 року на урочистому засіданні Товариства історії та старожитностей було зачитано листа митрополита Євгенія (від 20 березня, тобто через тиждень після листа скульптора) з додатком – планом стародавньої та нової (спроектованої Єфимовим) Десятинної церкви, малюнків зі знайдених у ній кам'яних гробниць та трьох срібних злитків [Труды и летописи... 1837, с. 129].

Отже, митрополит по своїх «каналах зв'язку» отримав більше матеріалів, ніж вдалося здобути обом Мартосам. Це був, очевидно, чималий пакет малюнків, проте Єфимовського проекту *фасаду* нового храму не згадано. Жодних натяків про те, що митрополит ознайомився з цим документом, знайти в писемних джерелах наразі не вдалося.

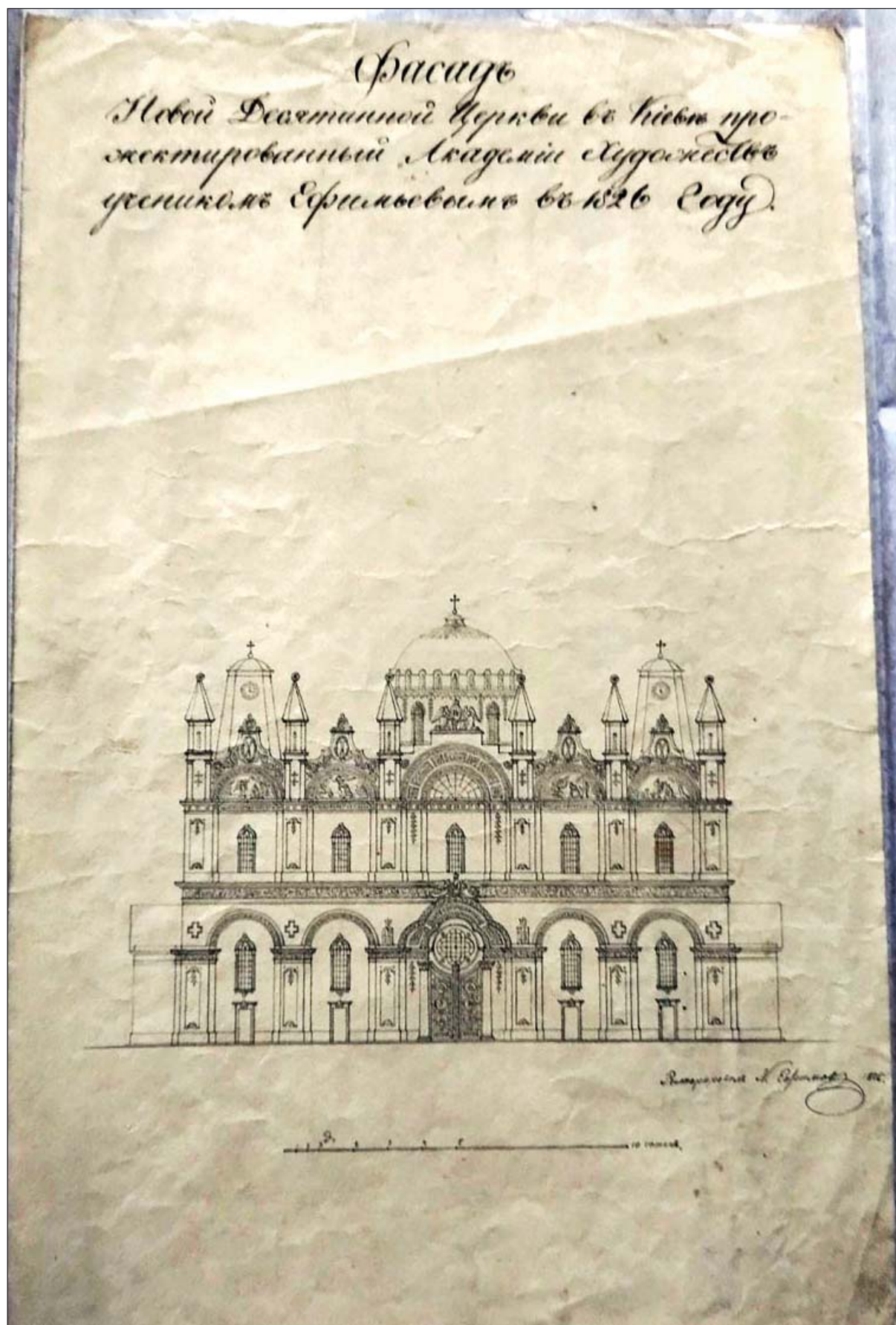
Допомога прийшла, звідки не чекали. На відновленій у грудні 2022 року виставці «Церква Богородиці Десятинна: архітектурно-мистецький образ» в Національному музеї історії України, поряд з вражаючими археологічними знахідками різних років – мармуровими фрагментами різьбленого декору, фресок та знаменитим грецьким написом із фасаду стародавньої церкви – розмістився скромний планшет із двома малюнками. На одному з них зображено церковну споруду, а зверху напис, який я перечитувала кілька разів, не вірячи своїм очам: «Фасад Новой Десятинной церкви в Киеве проектированный Академии художеств учеником Ефимьевым в 1826 году» (іл. 1). Тобто, це відсутній у всіх відомих комплексах матеріалів малюнок Єфимова – його бачення нового храму. На другому аркуші – план-проект церкви. Обидва малюнки підписані самим автором: «Ресторироваль Н. Ефимов» (іл. 2). Різне написання прізвища в назві та підписі («Ефимьев» і «Ефимов») може означати, що це копії, зроблені іншою особою і лише завірені архітектором.

Цей експонат (як і багато інших на виставці) надав Музею Національний заповід-

ник «Софія Київська». Здавалося б, після такого сюрпризу важко було очікувати на більше. Але з'ясувалося, що фонди Софійського заповідника цим не вичерпали своєї здатності дивувати.

Найбільш ранній обліковий документ, що зберігся у фондах заповідника і містить інформацію про малюнки з виставки, які нас цікавлять, – «Акт <...> комиссии по приему, инвентаризации и распределению музейных ценностей, возвращенных из Германии», датований 23 липня 1949 року [Національний заповідник Софія Київська (далі – НЗСК), науково-фондовий відділ (далі – НФВ), науково-допоміжний фонд 3273, арк. 11–12.]. До цього Акту додано «Опись материалов», і тут серед речей, що повернулися 1949 року до Києва, у скриньці № 324 вказано: «19. Проект новой Десятинной церкви в Киеве, Ефимьев 1826 г. разм. 0,23×0,36 м. \ 20. То-же, фасад» [НЗСК, НФВ, науково-допоміжний фонд 3273, арк. 21]. Це два аркуші з Єфимовськими малюнками, які представлені на виставці в Музеї. Але на наступній сторінці Опису матеріалів виявилось дещо особливе: «37. Проект новой десятинной церкви в Киеве. Фасад и план Ефимьев 1826 г. разм. гравюры 0,36×0,43 м.» [НЗСК, НФВ, науково-допоміжний фонд 3273, арк. 22 (Визначення в документі, що це гравюра, є помилковим. Малюнок виконаний тушшю)].

Тобто з'ясувалося, що у фондах Софійського заповідника зберігаються два екземпляри малюнків проекту Єфимова: в одному випадку – на двох аркушах (план окремо від фасаду; далі вони позначатимуться за номерами фондової Книги надходжень (КН) – Г-32, Г-33 [НЗСК, НФВ, КН-35, Г-32; НЗСК, НФВ, КН-35, Г-33]); у другому випадку – на одному аркуші (фасад зображений над планом; номер за Книгою надходжень – Г-34 [НЗСК, НФВ, КН-35, Г-34]). Обидва екземпляри були вивезені нацистами до Німеччини разом з іншими культурно-історичними цінностями (1943–1944), але, на щастя, уціліли та під час реституції повернулися до Києва (1947–1949). У документах не зазначено, з якого зібрання були вилучені німцями ці речі. Велика ймовірність, що екземпляри проекту повернулися на колишнє місце зберігання – до Софійського заповідника, де могли після 1917 року пе-

Іл. 1. Фасад нової Десятинної церкви архітектора М. Єфимова. 1826 р.
НЗСК, НФВ, КН-35, Г-32

Іл. 2. Підпис архітектора М. Єфимова на його проєкті фасаду нової Десятинної церкви.
1826 р. НЗСК, НФВ, КН-35, Г-32

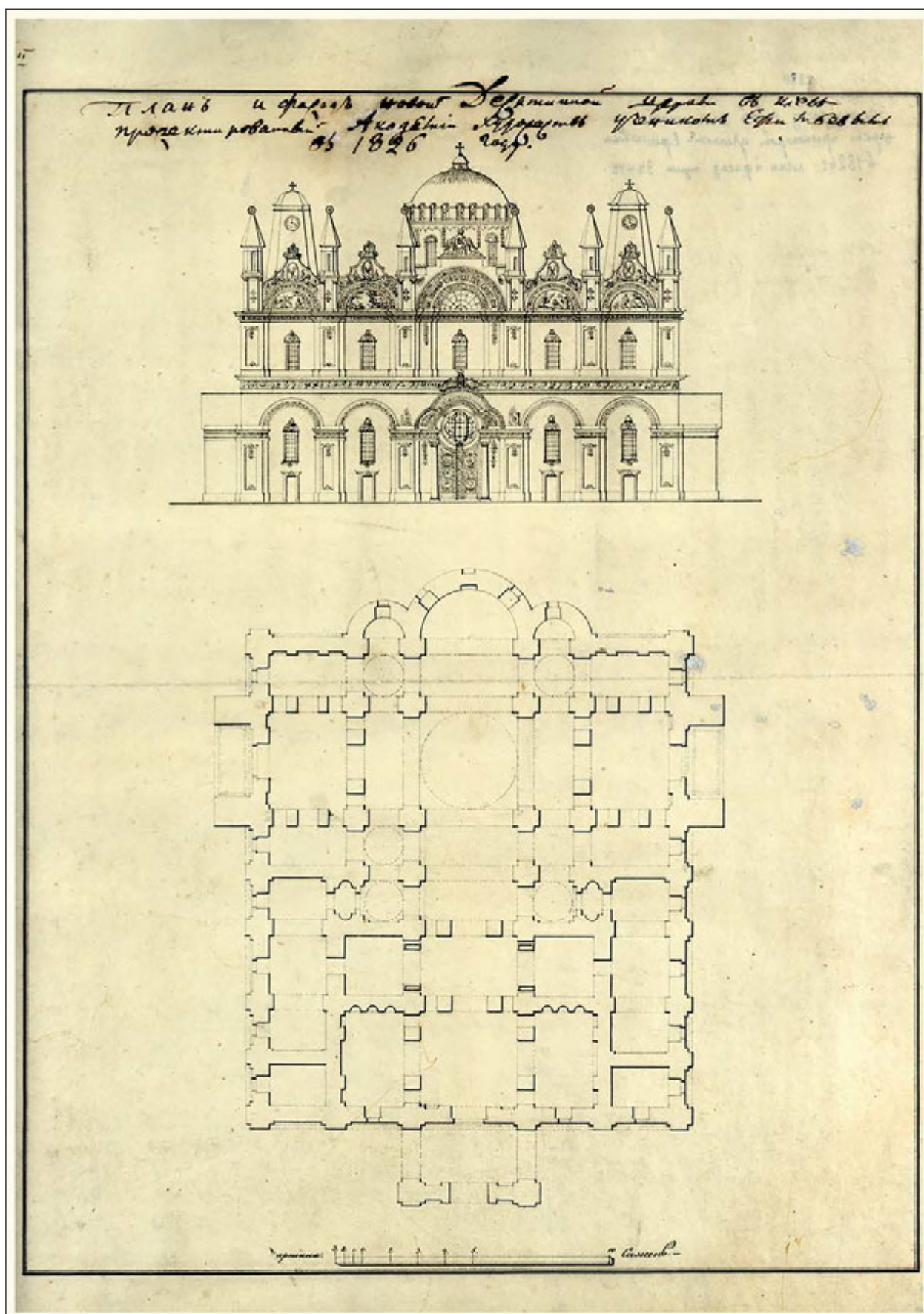
ребувати серед залишків соборної бібліотеки разом з рукописами, заповіданими митрополитом Євгенієм. Ми не випадково вкотре згадуємо митрополита – один з малюнків проєкту фасаду церкви точно належав йому.

Зображення фасадів в обох варіантах майже ідентичні. Незначні відмінності є в промальовуванні найдрібніших деталей, декору, висоти хрестів на банях; на варіанті Г-34 відсутні рельєфні хрести з обох боків арок над вікнами першого ярусу, а під малюнком немає підпису Єфимова.

Але найважливіша відмінність – у написі назви: на малюнку Г-34 (що не потрапив на виставку) вона зроблена рукою митрополита Євгенія: «План и фасад новой Десятинной церкви в Киеве прожектированный Академии художеств учеником Ефимьевым в 1826 году» (іл. 3; 4). Як бачимо, митрополит фактично повторив заголовки малюнків Г-32 і Г-33, лише об'єднавши перші слова. Відтак є вірогідність, що Євгеній користувався цими малюнками, коли надписував власний примірник. Проте невідомо, кому вони належали.

Характеристику самого проєкту, сподіваємося, згодом запропонують дослідники історії архітектури. Нас цікавив інший аспект – побутування та антропологія документів, шляхи та умови їх появи в Києві. У цьому сенсі ситуація навколо графічних документів Єфимова цікава не лише як маркер непростих міжособистісних взаємин перших київських «изыскателей» старожитностей, а й для реконструкції їхніх соціальних взаємодій із владними та науковими інституціями.

Не виключено, що на київських примірниках малюнків фасаду втілено перший варіант проєкту нової Десятинної церкви (на це вказує, зокрема, і дата в назві – 1826 рік), а на початку 1827 року Єфимов створив інший варіант, який був представлений Академії, схвалений її професорами та поданий царю. Відомо, що після завершення розкопок у 1826 році Єфимов вирушив до Москви та Новгороду для ознайомлення з архітектурою тамтешніх пам'яток з метою вдосконалення його проєкту нової Десятинної церкви, наближення його до стародавнього зразка [Лисовский 2009, с. 213]. Подібне спеціальне історико-ар-

Лл. 3. План і фасад нової Десятинної церкви архітектора М. Єфимова.
1826 р. НЗСК, НФВ, КН-35, Г-34

Лл. 4. Напис-автограф митрополита Євгенія (Болховітінова) на проєкті М. Єфимова 1826 р. НЗСК, НФВ, КН-35, Г-34

хітектурне дослідження давньоруської археологічної пам'ятки було здійснено вперше, і це сталося саме внаслідок розкопок київського Першохраму.

Знову зазначу, що, на мою думку, віднайдені малюнки фасаду зафіксували перший варіант проєкту Єфимова. Доопрацьований, а, можливо, і суттєво перероблений, варіант з'явився в лютому 1827 року. Він поки що залишається невідомим. Утім, нагод для оптимізму щодо його знайдення побільшало.

У біографії київських екземплярів проєкту нової Десятинної церкви поки що залишається чимало білих плям. Але з урахуванням політичних, соціальних, військових пертурбацій, якими рясніла новітня історія, це й не дивно. Вражає те, що вони збереглися.

Як візуальне джерело проєкт дає уявлення про те, який вигляд нової Десятинної церкви в 1826 році пропонував архітектор М. Єфимов, але цим не обмежується потенціал віднайдених документів. Від питань, якими були перші кроки історико-архітектурної реставрації, як археологічні знахідки були залучені до досліджень та набували значення важливих історичних джерел, як на ці процеси впливали міжособистісні стосунки київських «изыскателей» старожитностей, їхні комунікації з науковими та владними структурами, до з'ясування переміщень культурних цінностей під час Другої світової війни – протягом двовікового побутування документи акумулювали широку та різноманітну історичну реальність соціокультурних епох, які заступали одна одну.

Джерела та література

Агеева, Н. А. 2021. Бумаги Н. Е. Ефимова 1825–1826 годов, посвященные раскопкам Десятинной церкви в Киеве. *Петербургский исторический журнал*, 4, с. 230–238.

Ананьєва, Т. 2017 «... Испытатель отечественной древности»: нотатки з нагоди ювілею митрополита Київського Євгенія (Болховітінова). *Opus mixtum*, 5, с. 9–16.

Ананьєва, Т. 2021. Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим. *Opus mixtum*, 8, с. 13–30.

Архипова, Е. И. 2006. Новые данные о резном декоре Десятинной церкви (рисунки Н. Е. Ефимова 1826 г.). *ΣΟΘΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча*. Москва, с. 31–46.

Асєєв, Ю. 1996. Дослідження архітектури Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*, с. 29–31.

Выдержки из дневника М. Ф. Берлинского. Копия. ІР НБУВ, ф. 175, од. 1057.

Єлшин, Д. Д. 2008. Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты. Автореф. дисс. канд. ист. наук.

Єлшин, Д. Д. 2012. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма. *Seminarium Bulkinianum*, 3. Санкт-Петербург, с. 70–94.

Єлшин, Д., Ивакин, Г. 2010. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могила (история, археология, изобразительные источники). *Ruthenica*, 9, с. 74–109.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Т. 1. Москва, с. 279–290.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. В 2 т. Т. 2. Москва; Ленинград, с. 8–22.

Козюба, В. Микола Єфимов як дослідник Десятинної церкви. URL: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20210925_02o.pdf.

Козюба, В. Археологічні знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1820-х років. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/1010>.

Корзухина, Г. Ф. 1957. К реконструкции Десятинной церкви. *Советская археология*, 2, с. 78–90.

Лисовский, В. Г. 2009. *Архитектура России XVIII – начала XX века. Поиски национального стиля*. Москва.

[Митрополит Евгений (Болховитинов)]. 1825. План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного. *Отечественные записки*, ч. XXI, 59, март, с. 380–403.

Національний заповідник Софія Київська, науково-фондовий відділ, науково-допоміжний фонд 3273, арк. 11–12.

НЗСК, НФВ, КН-35, Г-32; НЗСК, НФВ, КН-35, Г-33.

НЗСК, НФВ, КН-35, Г-34.

НЗСК, НФВ, науково-допоміжний фонд 3273, арк. 21.

Труды и летописи Общества истории и древностей российских. 1837, ч. VIII. Москва.

Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. 1896. *Киевская старина*, 6, с. 344–368.

Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. 1896а. *Киевская старина*, 10, с. 77–92; ІР НБУВ, ф. І, од. 65316, арк. 1 зв.; ІР НБУВ, ф. І, од. 65317, арк. 1.

Щербина, В. И. 1896. Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский. *Киевская старина*, 12, с. 395–417.

Версія об'ємно-просторової реконструкції Десятинної церкви

Запропонована автором реконструкція планувального та об'ємно-просторового рішення Десятинної церкви відображає гіпотетичний вигляд будівлі станом на момент її побудови в кінці X ст. Реконструкцію виконано на основі аналізу знахідок архітектурних деталей, фрагментів конструкцій і поховань періоду функціонування Десятинної церкви, X–XIII ст., за даними археологічних досліджень 1824–2011 років. Проаналізовано архітектурні прийоми об'єктів візантійської і давньоруської архітектури, хронологічно близьких та схожих за плануванням. Виконано реконструкцію плану першого поверху, фасадів і візуалізації об'ємно-просторового рішення.

Ключові слова: Десятинна церква, план церкви, об'ємно-просторова реконструкція.

The reconstruction proposed by the author regarding the planning and three-dimensional solution of the Desyatynna Church reflects the hypothetical appearance of the building at the time of its construction at the end of the 10th century. The reconstruction was carried out on the basis of the analysis of finds of architectural details, fragments of structures and burials during the period of operation of the Desyatynna Church, X–XIII c. according to the data of archaeological research from 1824–2011; the architectural methods of objects of Byzantine and Old Rus architecture, which are chronologically close and similar in layout, are analyzed. The reconstruction of the plan of the 1st floor, facades and visualization of the three-dimensional solution was carried out.

Key words: Desyatynna church, planning of the church, three-dimensional reconstruction.

Питання реконструкції архітектури Десятинної церкви належить до таких, що не може бути вирішено остаточно, оскільки вихідні дані в повній мірі безповоротно втрачено. Наявна інформація з археологічних джерел може надати лише часткові відомості про її архітектурне рішення.

Відповідно, через низьку ступінь збереженості будівлі, більша її частина відтворюється гіпотетично. Це дає можливість створення численних варіантів як планувального, так і об'ємно-просторового рішення. Реконструкції О. Повстенка, Г. Корзухіної, П. Раппопорта, І. Красовського, К. Афанасьєва, К. Конанта, М. Холостенка, Г. Логвина, Ю. Асєєва, Н. Логвин, А. Реутова, І. Красовського, П. Зикова, Ю. Лосицького відображають варіації відтворення архітектурних рішень Десятинної церкви [Козюба 2017, с. 119, іл. 3; Міхеєнко 2017, с. 139–143].

Відмінності від інших варіантів реконструкцій

1) Архітектурне рішення, що пропонується, відображає будівлю церкви станом на кінець X ст.

2) Розташування сходів на хори. Автором запропонована версія їх розташування на підставі рішень найближчих за часом збережених об'єктів – Софійського собору в Києві та Спасо-Преображенського собору в Чернігові.

3) Апсида в північно-східній частині. У північній частині східної стіни Десятинної

церкви під час розкопок 2005–2011 років було зафіксовано фрагмент фундаментного рову додаткової апсиди. Нещодавно, за результатами археологічних досліджень Софії Київської в 2021 році, було відкрито фундамент подібної апсиди початку XI ст. [Бобровський, Козюба 2022, с. 89–101]. Це дозволяє з великою вірогідністю припустити, що і Десятинна церква мала таку додаткову апсиду в північно-східній частині з самого початку її будівництва.

4) Гіпотетичне рішення покрівлі і куполів. Автором запропонована версія рішення покрівлі на підставі об'єктів-аналогів і конструктивних особливостей візантійської і давньоруської архітектури цього періоду.

Етапи роботи над реконструкцією

Роботу над реконструкцією об'ємно-планувального рішення можна умовно поділити на такі етапи:

Збір вихідних даних щодо всіх матеріальних залишків, що несуть інформацію про архітектуру й інтер'єр церкви. Фіксація місць, де вони були знайдені. Створення комплексного плану з відображенням місць даних знахідок (іл. 1; 2).

Аналіз об'єктів-аналогів візантійської архітектури VI–X ст. (іл. 3) і давньоруської архітектури XI ст. (іл. 4), найбільш схожих щодо планування.

Реконструкція плану церкви (іл. 5; 6).

Реконструкція об'ємно-просторового рішення (іл. 7–12).

Вихідні дані для реконструкції

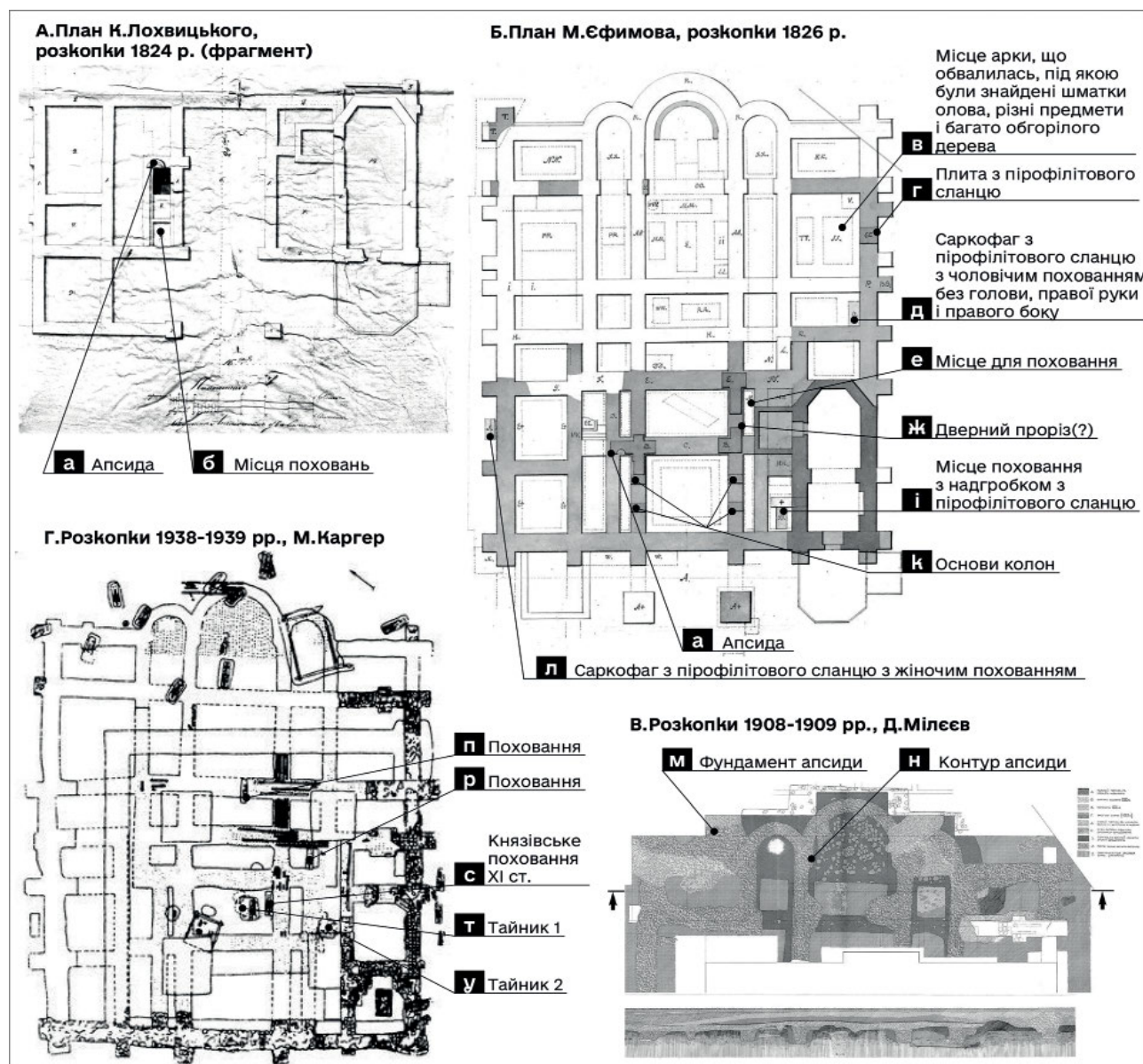
Визначальним фактором для реконструкції архітектурних рішень Десятинної церкви є наявність матеріальних залишків відповідних конструкцій будівлі. Відтак початком роботи є фіксація на плані всіх знайдених елементів конструкцій. Також необхідно зафіксувати місця поховань, що розташовані в церкві і відносяться до періоду її існування, оскільки церква мала функцію княжої усипальниці.

За основу плану будівлі прийнято план фундаментів, отриманий у результаті розкопок 2005–2011 років [Комар, 2014, с. 93, іл. 3]. Щоб доповнити його інформацією для рекон-

струкції, розглянемо найбільш інформативні знахідки досліджень попередніх років (іл. 1).

А) План К. Лохвицького за результатами розкопок 1824 року [Йолшин 2012, с. 73, іл. 1]. Цей план містить багато неточностей, утім, найбільш цінними є дані про наявність невеликої апсиди в зоні екзонартекса (а) і трьох місць для поховань біля цієї апсиди (б). Місця поховань, за описом К. Лохвицького, були влаштовані поміж фундаментів, тобто нижче рівня підлоги.

Б) План М. Єфимова за результатами розкопок 1826 року [Йолшин 2012, с. 78, іл. 2]. Цей план також підтверджує наявність апсиди

Іл. 1. Місця знахідок архітектурних деталей, фрагментів конструкцій і поховань періоду функціонування Десятинної церкви, X–XIII ст. За даними археологічних досліджень 1824–1939 рр. А – Йолшин 2012, іл. 1; Б – Йолшин 2012, іл. 2; В – Йолшин 2010, рис. 4; Г – Каргер 1961, рис. 9

в зоні екзонартекса (а) і дає більше інформації про характер мурування стін цієї частини. Показані основи колон (к) і, можливо, контури прорізів у стінах (ж).

У південній частині будівлі було зафіксовано арку, що обвалилася (в). Фрагмент цієї конструкції був також зафіксований розкопками 2007 року. Поряд у південній стіні було знайдено пірофілітову плиту (г), що могла бути вмонтована у дверний проріз.

Також на плані показані місця поховань – д, е, і, л.

В) Розкопки 1908–1909 років під керівництвом Д. Мілєєва [Йолшин 2010, с. 367, рис. 4]. На плані можна побачити суцільний фундамент апсиди в північній частині східної стіни (м), а також прослідкувати внутрішній контур фундаменту головної апсиди (н).

Г) Розкопки 1938–1939 років М. Каргера [Каргер 1961, с. 37, рис. 9].

Як матеріал для реконструкції серед інших знахідок у ході цих робіт було зафіксовано два підземні приміщення (так звані «тайники» – т, у), а також поховання всередині церкви (п, р, с).

Усі перелічені об'єкти були нанесені на план фундаментів Десятинної церкви Х–ХІІІ ст., отриманий у результаті археологічних досліджень 2005–2011 років. Також показано всі знайдені в ході розкопок частини конструкцій і деталі, що несуть інформацію про архітектуру будівлі. Отриманий таким чином загальний план усіх зафіксованих матеріальних залишків конструкцій Десятинної церкви є основою для її реконструкції (іл. 2). Перелічимо найбільш інформативні елементи.

№ 1. Фрагмент напівколони. Було знайдено в розкопі 1937 року, розташованому за 10 м на північний захід від північно-східного кута церкви. [Козюба 2015, с. 34]. Вірогідно, відноситься до фасадних пілястр другого поверху. Подібні рішення пілястр складного профілю можна побачити в Софійському соборі Києва та Спасо-Преображенському соборі Чернігова.

№ 2. Фрагмент карниза. Знайдено в розкопі поряд із фрагментом напівколони (№ 1). Подібний блок зубчатого карниза було знайдено також перед західним фасадом (№ 11). Це може свідчити, що такий карниз міг бути по всьому периметру будівлі.

№ 6. Двохступінчаста ніша, знайдена в завалі тайника 1, була інтерпретована автором розкопок М. Каргером як частина зовнішньої стіни. Вона є прикладом для реконструкції обрамлення віконних прорізів.

№ 8. Місця для поховань за даними К. Лохвицького. Разом з невеликою апсидою утворювали окрему зону поховань.

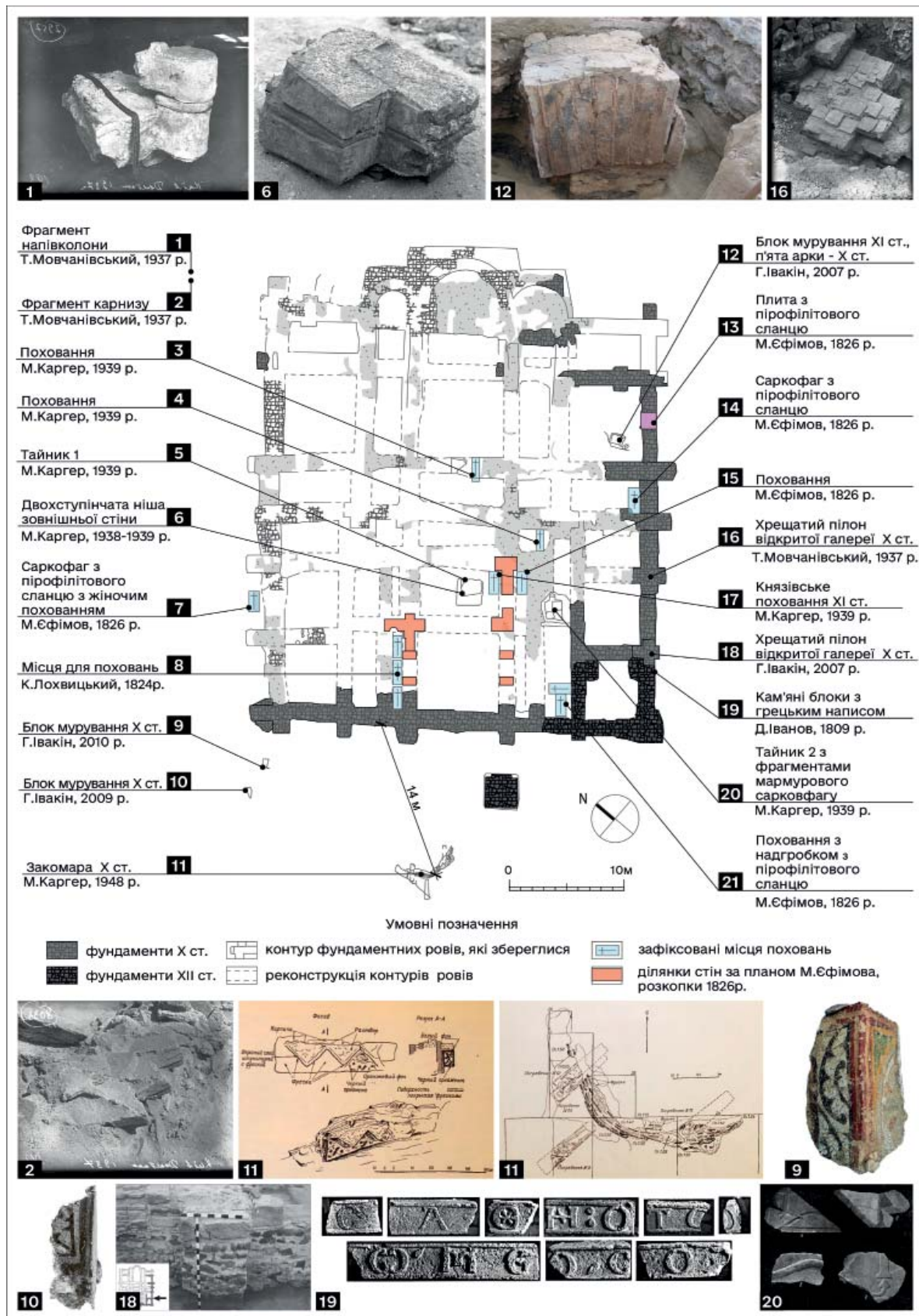
№ 9. Блок мурування Х ст., знайдений 2010 року. Був укритий фресковим розписом і мав карнизну плиту з пірофіліту. Становив виступаючий кут стовпа або пілястри.

№ 10. Блок мурування Х ст., знайдений 2009 року. Являв собою кут цокольної частини пілястри і був укритий фресковим розписом. Особлива цінність цих двох блоків 2009 і 2010 років у тому, що фактично вони зберегли найдавніші фрески часів середньовіччя на території Східної Європи [Івакін та ін. 2010, с. 160–165].

№ 11. Закомара Х ст., знайдена 1948 року. Цей фрагмент конструкції дає багато інформації щодо матеріалу покрівлі, висоти будівлі, деталей влаштування карниза [Каргер 1961, с. 54]. Карнизний блок був покритий керамічною черепицею розміром 60×30 см, яка використовувалась тільки в будівництві кінця Х ст. [Йолшин 2014, с. 100–101]. На фасадному боці закомари верхні три ряди цегли утворювали виступ по півколу закомари, прикрашений зубцями з цегли. Зубчатий карниз був декорований фресковим розписом [Каргер 1961, с. 54]. Судячи з радіуса закомари, вона могла відноситися до частини екзонартекса північніше від центрального склепіння. У такому випадку відстань у плані від верху карниза, що впав, до зовнішньої поверхні стіни складала приблизно 14 м. Ця відстань може бути прийнята як орієнтовний розмір висоти стін західного фасаду будівлі.

№ 12. Блок мурування ХІ ст., знайдений 2007 року. П'ята арки складена з плінфи Х ст. (31×31×2,5 см), а початок арки складений із плінфи другої четверті ХІ ст. (35×24×2,5–3 см) [Іоаннісян та ін. 2009, с. 347]. Цей блок може свідчити про ремонт або перебудову цієї частини церкви в ХІ ст. Однак циліндричне склепіння в цій частині (у стіні або в покритті), імовірно, існувало вже в Х ст.

№ 16 і № 18. Хрещаті пілони південної галереї. Є свідченням того, що щонайменше

три прясла із заходу південної стіни в Х ст. представляли собою відкриту галерею.

№ 19. Кам'яні блоки з грецьким написом. Зафіксовано на кресленнях церкви Петра Могили XVII ст. на місці Десятинної церкви, де вони були вмонтовані на фасаді. Збереглися вони лише частково, відновити повну фразу з них неможливо. Гіпотетичне їх розташування в реконструкції – західний фасад церкви, біля головного входу, на рівні підлоги другого поверху. Напис, таким чином, міг утворювати фриз, що розділяв перший та другий поверхи.

Розташування поховань № 3, 4, 7, 8, 14, 15, 17, 21 (іл. 2) свідчать, що ці частини будівлі були відкриті для доступу, а отже, у них не могли розташовуватися несучі конструкції нижньої частини сходів на хори, які б опирались на ґрунт.

Таким чином, загальний план усіх зафіксованих залишків конструкцій і деталей церкви є основою для роботи над об'ємно-просторовою реконструкцією. Однак через недостатню кількість інформації, реконструкцію можливо зробити лише, спираючись на приклади архітектури об'єктів-аналогів.

Аналіз об'єктів-аналогів давньоруської та візантійської архітектури

Будівлі, які мають частково схожі прийоми планування з Десятинною церквою, можна поділити на дві категорії: візантійська архітектура VI–X ст., яка могла слугувати зразком для формоутворення церкви; давньоруська архітектура XI ст., яка будувалася пізніше Десятинної церкви і в певній мірі за її прикладом.

До зразків візантійської архітектури можна віднести (іл. 3):

- базиліку святого Іоанна в Ефесі, VI ст.;
- Мірелейон (Бодрум-Джамі) в Константинополі, X ст.;
- церкву в Дерге-Агзи (Dirgenler Kilise), IX ст. у с. Діргенлер, Туреччина.

У базиліці святого Іоанна в Ефесі, VI ст. (іл. 3: А), об'єм наосу утворював у плані форму хреста. У його центрі, за легендою, містилося поховання євангеліста Іоанна. Певною мірою цю ідею наслідує об'єм наосу Десятинної церкви, що також міг мати форму просторового хреста.

Церква в Дерге-Агзи (Dirgenler Kilise), IX ст. (іл. 3: Б), має близькі до Десятинної

церкви розміри центрального купола і наосу. Бокові нефи мають хори. Центральна частина вирішена у формі просторового хреста. У зоні центрального купола на першому поверсі хори підтримує потрійна аркада, на другому поверсі – перекриті циліндричним склепінням на всю ширину прольоту. Таким чином, ідея хреста ясно читалась в інтер'єрі будівлі. Подібні прийоми могли бути використані і в інтер'єрі Десятинної церкви.

Мірелейон (Бодрум-Джамі) в Константинополі, X ст. (іл. 3: В). Просторовий хрест із циліндричними склепіннями утворює на фасаді напівкруглі завершення, а кутові частини стін мають горизонтальне завершення. Таке рішення мало на меті виявити об'єм хреста в інтер'єрі та на фасаді. Також у подібних будівлях із великими прольотами склепінь воно продиктоване і конструктивною необхідністю – циліндричні склепіння потребували конструкцій, що підпирали їх ззовні, компенсували їх розпирні навантаження. Таке рішення фасадів характерне для візантійської архітектури цього періоду. Подібний прийом підкреслення виразності центрального об'єму хреста горизонтальними більш низькими кутовими об'ємами міг використовуватись і в Десятинній церкві.

До найдавніших зразків давньоруської архітектури XI ст., що створювалися після Десятинної церкви і наслідували її архітектурні прийоми, відносяться:

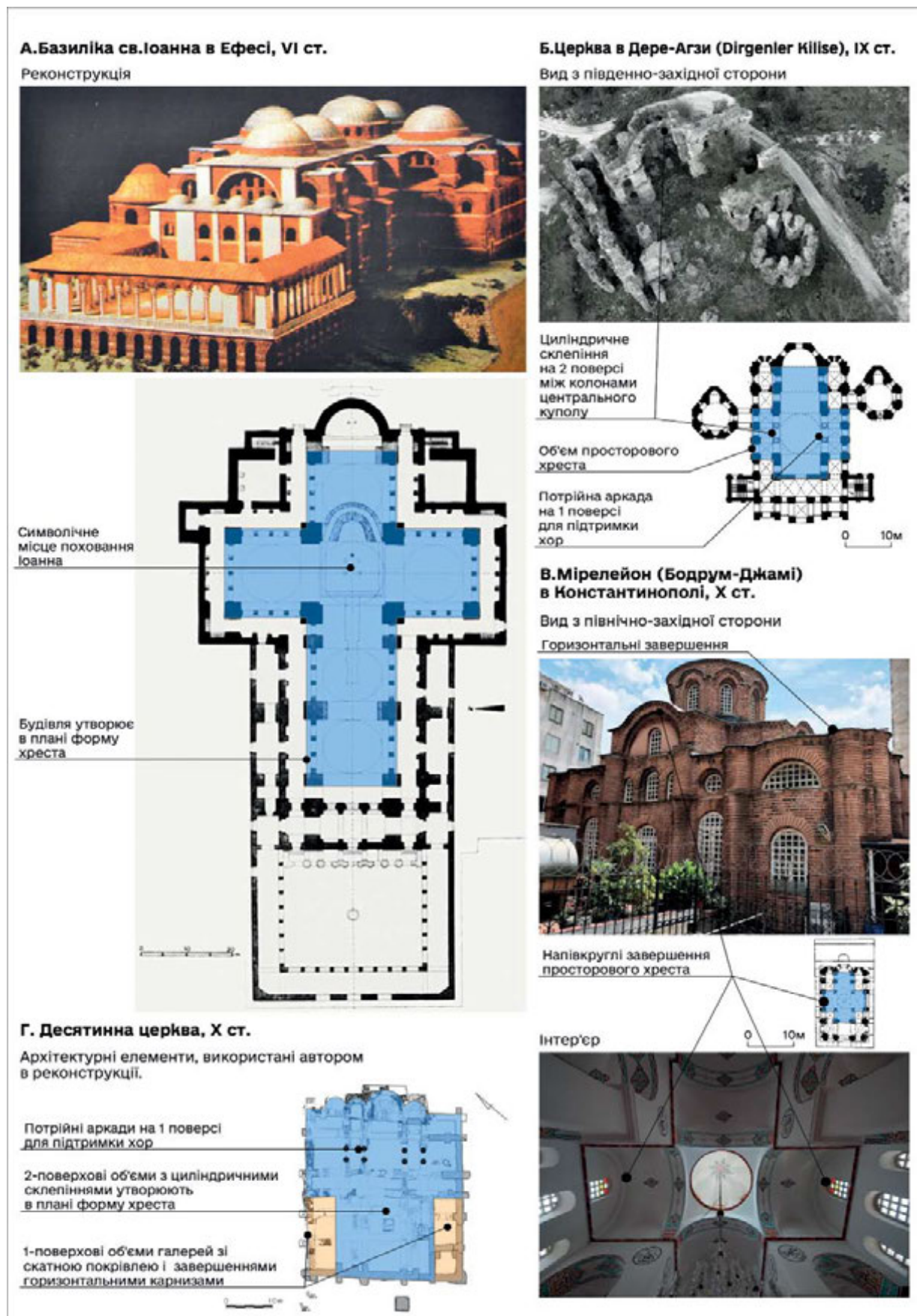
Спасо-Преображенський собор у Чернігові (початок будівництва до 1036 року);

Софійський собор у Києві (літописні дати початку будівництва – 1017 або 1037 роки);

Софійський собор у Новгороді (закладений 1045 року).

Спасо-Преображенський собор у Чернігові за своїм плануванням дуже подібний до центральної частини Десятинної церкви. Замовник будівництва – князь Мстислав, син київського князя Володимира Святославича – виріс у Києві і саме Десятинну церкву міг обрати як зразок для будівництва.

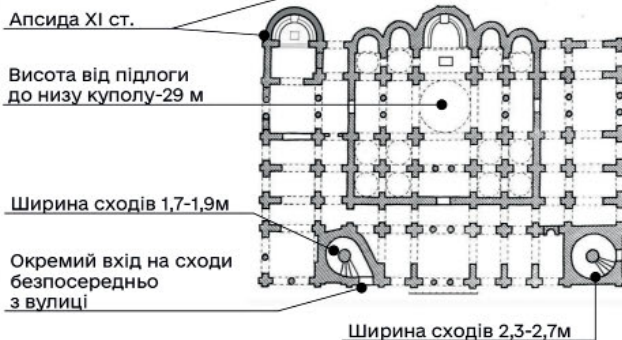
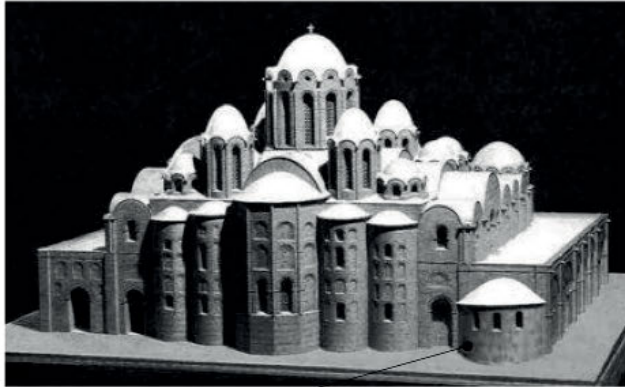
Схожість планування собору в Чернігові і центральної частини Десятинної церкви, хронологічна близькість побудови наводять на думку, що таке архітектурне рішення могла мати Десятинна церква [Комеч 1987, с. 175]. Зокрема, у реконструкції останньої автор ви-

Іл. 3. Об'єкти-аналоги Десятинної церкви у візантійській архітектурі VI–X ст. Архітектурні прийоми для реконструкції. Плани показано в одному масштабі. Плани за: А – Karydis 2012, fig. 1; Б – Комеч 1987; В – Mango 1974, р. 113; Г – Комар 2014, іл. 3

А. Софійський собор в Києві, літописні дати початку будівництва- 1017 р.або 1037 р.

Реконструкція за М.Кресальним, В. Волковим, Ю. Асеевим.
Розташування апсиди в північній галереї - за Т.Бобровським, В.Козюбою.

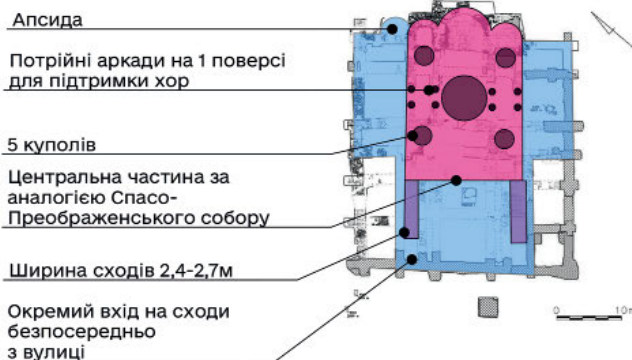
Б. Спасо-Преображенський собор в Чернігові, закладений до 1036р.

Західний фасад.

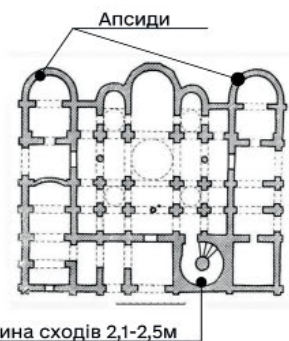
Г. Десятинна церква, X ст.

Архітектурні елементи, використані автором в реконструкції.

В. Софійський собор в Новгороді, закладений 1045 р.

Західний фасад.

Іл. 4. Об'єкти-аналоги Десятинної церкви в давньоруській архітектурі XI ст. Архітектурні прийоми для реконструкції. Плани показано в одному масштабі. Плани за: А – Бобровський, Козюба 2022, рис. 11; Б, В – Комеч 1987, с. 137, 171; Г – Комар 2014, іл. 3

користав такі прийоми Спасо-Преображенського собору:

- напівкруглі завершення (закомари) об'єму просторового хреста церкви і горизонтальні завершення кутових частин (карнизи біля чотирьох малих куполів);
- загальна кількість куполів – 5;
- потрійні аркади в зоні головного купола на першому поверсі для підтримки хорів.

Софія Київська серед усіх аналогій найбільш близька за своєю структурою до Десятинної церкви і являє собою продовження і творчий розвиток її архітектурних прийомів. Новим відкриттям, що доповнило знання про архітектуру Софійського собору, є дослідження 2021 року раніше невідомої апсиди першої половини XI ст. біля північно-східного кута собору. Подібне рішення могла мати Десятин-

на церква, оскільки під час розкопок 2005–2011 років у північно-східній частині церкви було знайдено фрагмент фундаментного рову подібної апсиди.

У реконструкції Десятинної церкви автор використав такі прийоми Софійського собору:

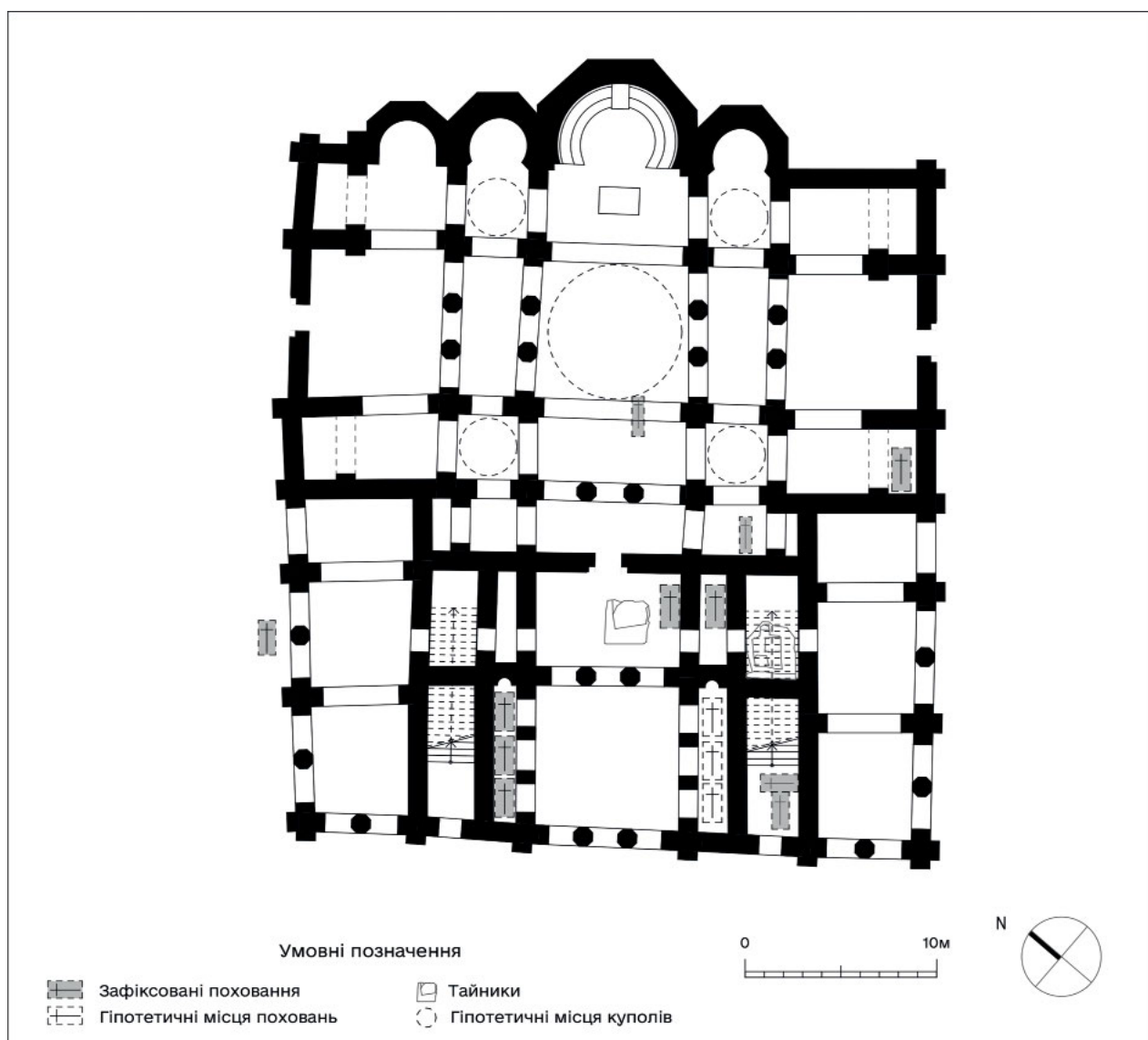
- однакова висота центрального купола Софії та Десятинної церкви від підлоги до землі – 29 м.;
- розташування додаткової апсиди в північній частині східної стіни;
- пілястри складного профілю на другому поверсі;
- ширина сходів у діапазоні 1,7–2,7 м, висота сходинок – 0,26–0,27 м;
- окремий вхід до сходів на хори безпосередньо з вулиці.

Софія Новгородська за своїм плануванням має схожу до Софії Київської структуру, також має додаткові апсиди (але дві, а не одну, як у київському соборі). І варто також звернути увагу на ширину сходів – 2,2–2,5 м, яка близька за розмірами з прийнятими для реконструкції параметрами ширини сходів.

Реконструкція плану Десятинної церкви X століття

На основі вищезазначених даних автор розробив пропозицію щодо реконструкції плану першого поверху Десятинної церкви (іл. 5; 6).

Будівля включає в себе такі функціональні зони (іл. 6): головний вівтар, наос (молитовний зал), південну та північну гілки тран-

Іл. 5. План першого поверху Десятинної церкви X ст. Реконструкція Д. Горбатюка

септа, нартекс, сходи на хори (усі ці частини утворюють інтер'єр будівлі); екзонартекс (відкриту назовні частину перед входом до храму), відкриті галереї з північного і південного боків.

Вхідна частина – екзонартекс – являла собою зону поховань із двома симетрично розташованими невеликими апсидами. Поховання були також розташовані і в інших частинах церкви.

Розташування сходів на плані зумовлене двома факторами – відсутністю поховань у нижній частині сходів і наявністю окремого виходу назовні.

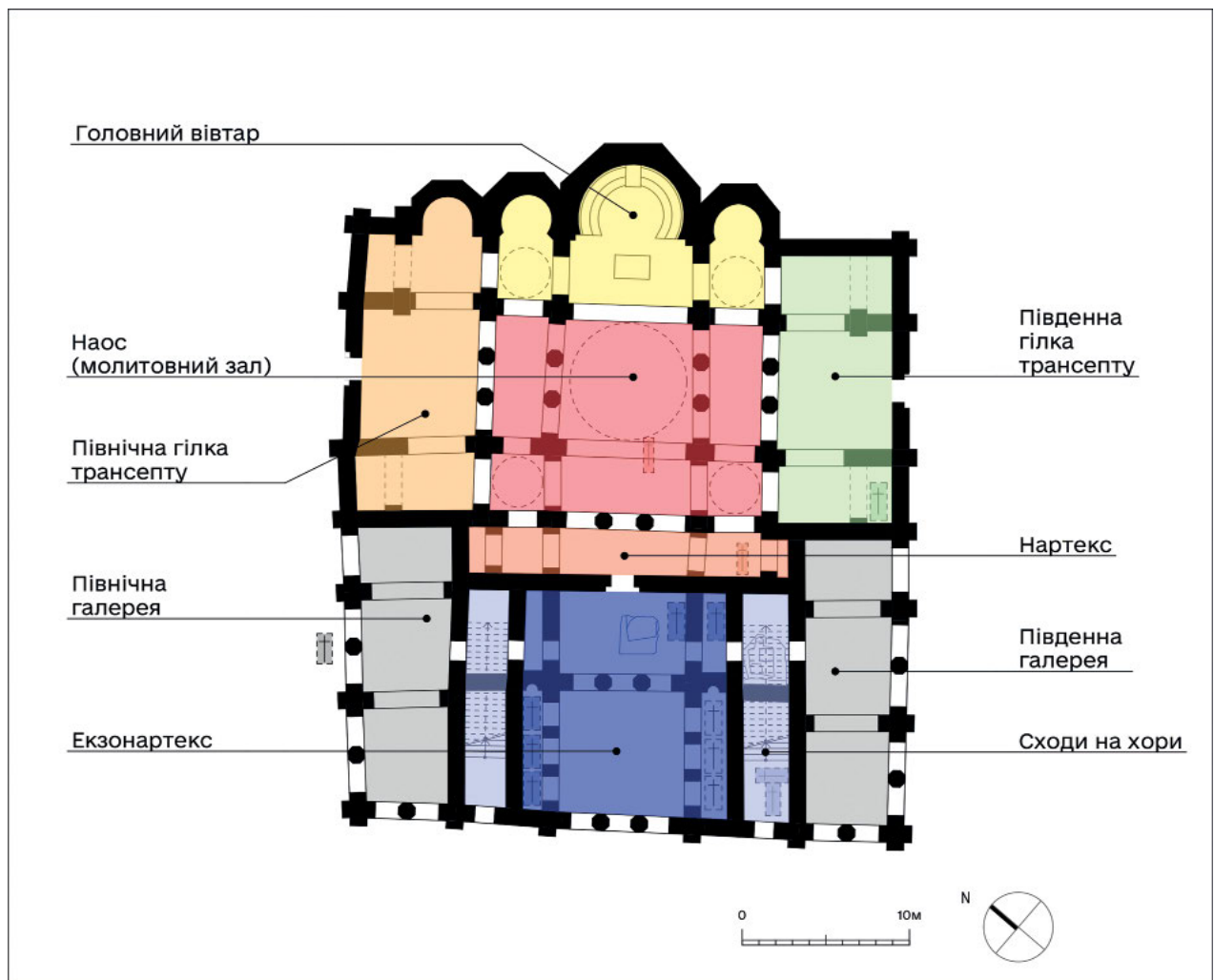
Сходи на хори мають окремі входи з вулиці, оскільки таке рішення застосоване в хронологічно найближчих соборах – Софійському соборі в Києві та Спасо-Преображенському соборі в Чернігові. Таке планування мало на меті, вочевидь, відокремити князів-

ську родину та приближених до них осіб від усіх інших відвідувачів головного собору під час богослужіння і підкреслити статус князя та його оточення. Ширина сходів у реконструкції – 2,4–2,7 м – близька до ширини сходів у трьох інших найдавніших соборах давньоруської архітектури.

Реконструкція об'ємно-просторового рішення Десятинної церкви X століття

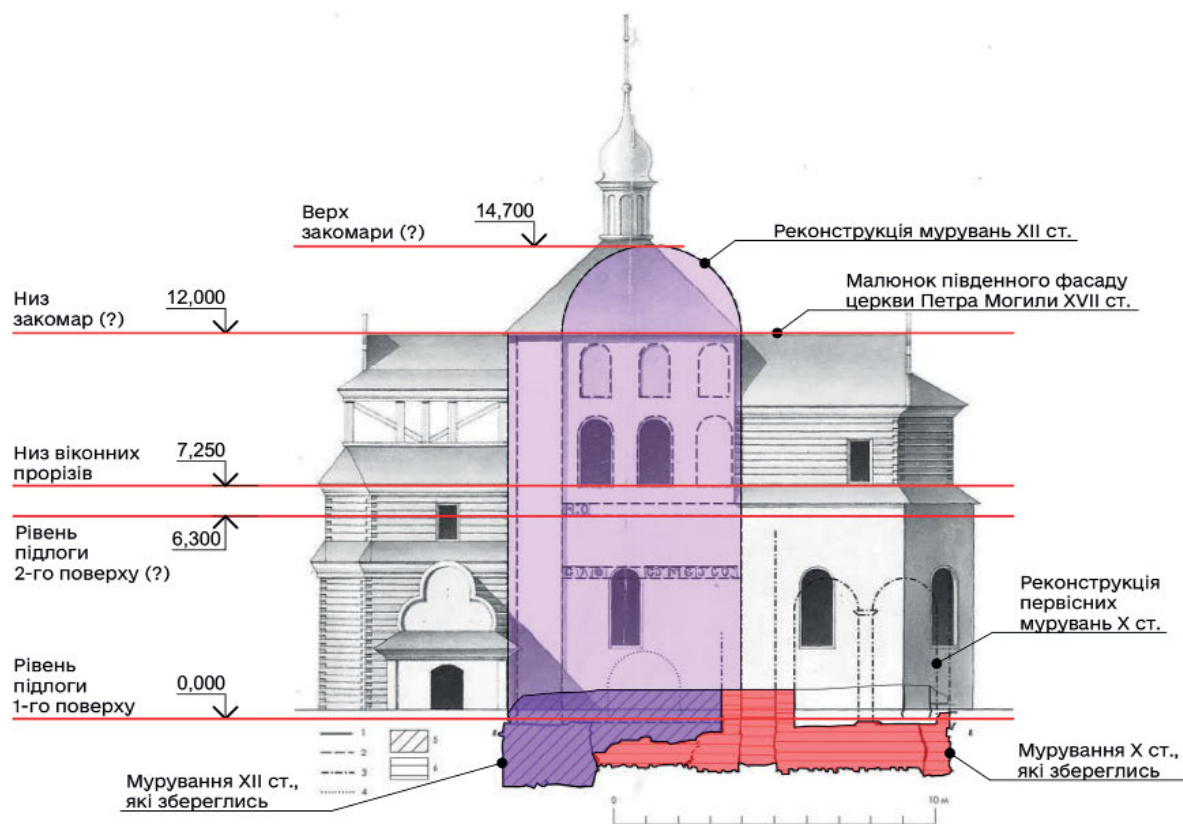
На іл. 8 можна прослідкувати, до яких частин церкви, на думку автора, можуть відноситися знахідки архітектурних деталей з розкопок. 3D-реконструкція Десятинної церкви X ст. показана на іл. 9–12.

Центральна частина церкви (вівтар, наос, нартекс) реконструйована за аналогією до Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Центральний купол опирається на два циліндричних склепіння, які виходять на фасад за-

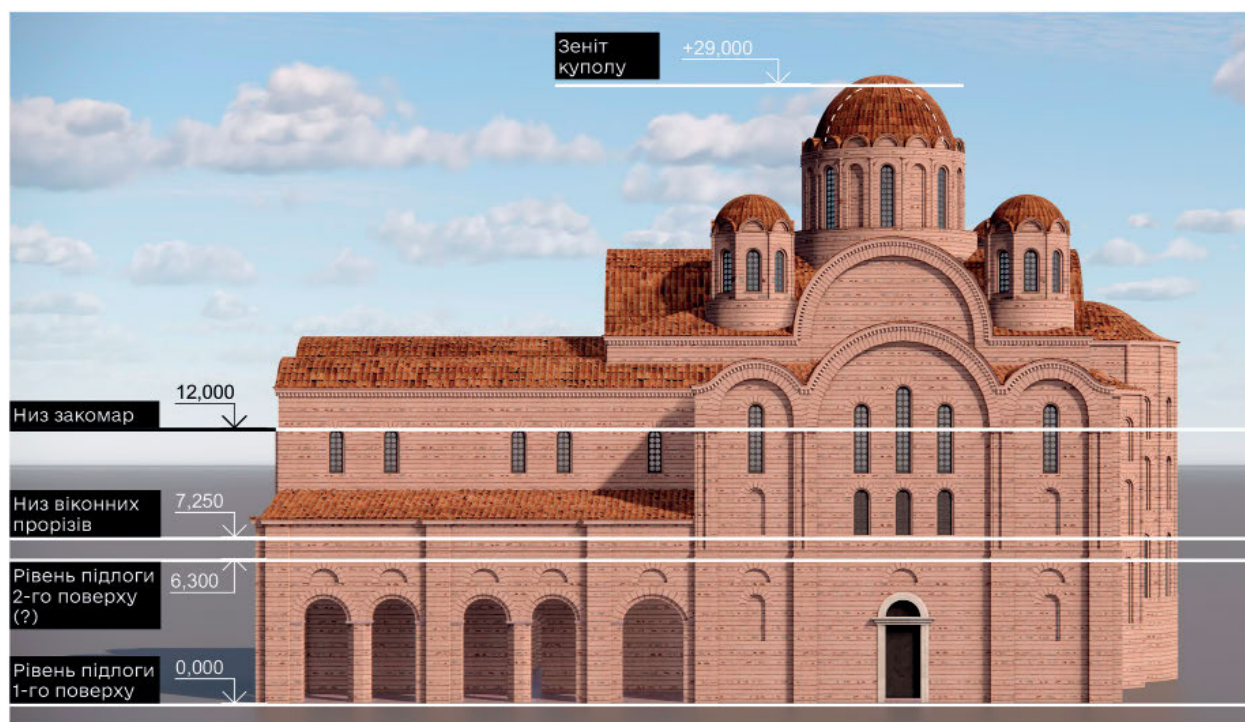

Іл. 6. Функціональне зонування плану першого поверху Десятинної церкви X ст. Реконструкція Д. Горбатюка

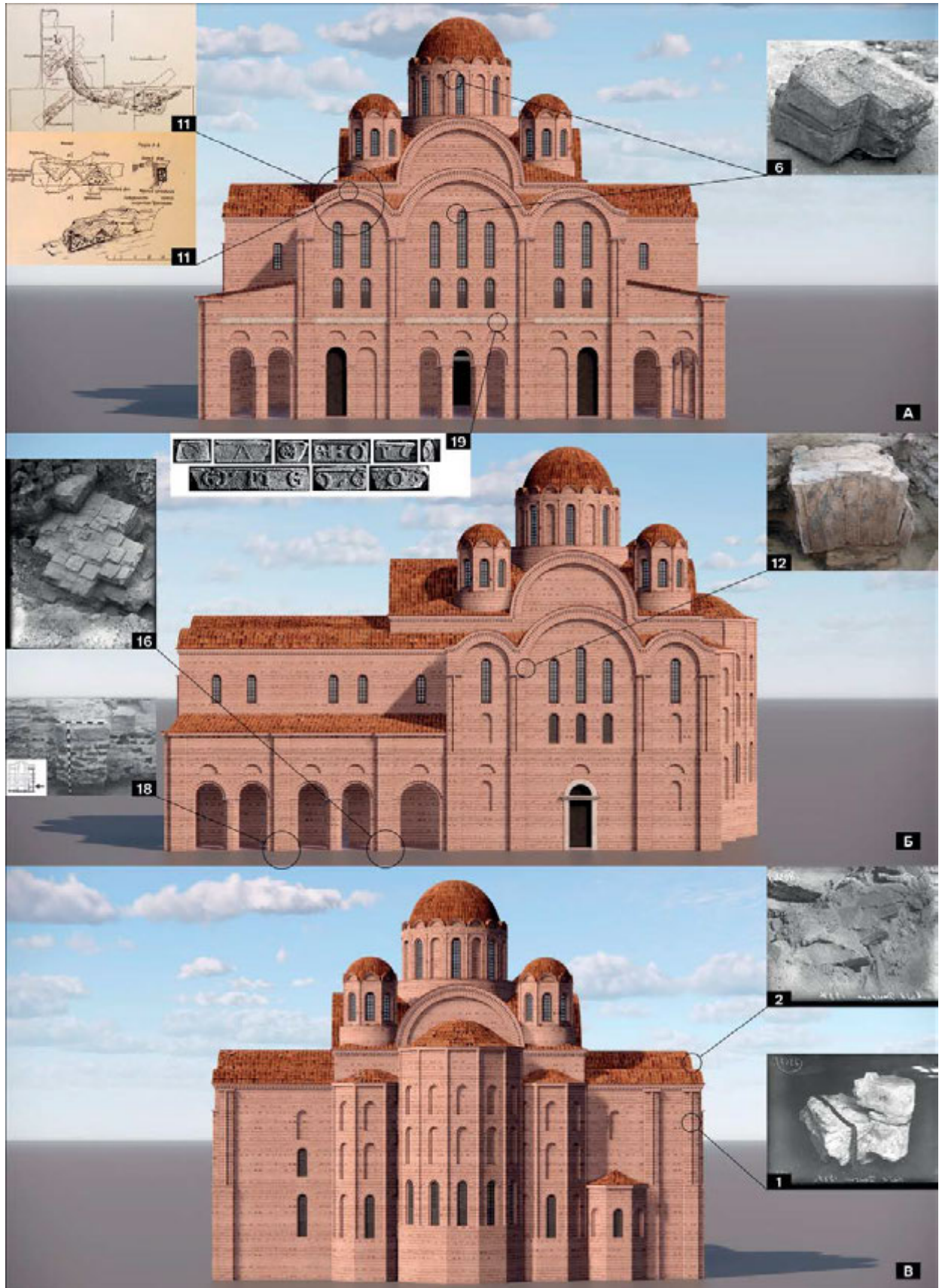
А. Висотні відмітки елементів Десятинної церкви на основі гіпотетичної реконструкції двох західних прясел південного фасаду (за Д.Йолшиним)

Б. Гіпотетична реконструкція південного фасаду Десятинної церкви X століття.

Іл. 7. Схема висотних відміток Десятинної церкви, прийнятих у реконструкції (схема А на основі: Йолшин, Івакін 2010, рис. 15)

Іл. 8. Реконструкція архітектурних деталей Десятинної церкви X ст. на основі знахідок з археологічних досліджень. А – західний фасад, Б – південний фасад, В – східний фасад (матеріали розкопок: 1, 2, 6, 16 – Козюба 2015, с. 27–36 ; 11 – Каргер 1961, рис. 15; 12 – з архіву В. Козюби; 18 – Йолшин, Івакін 2010, рис. 7)

Іл. 9. Десятинна церква X ст. Вид на західний і північний фасади. Реконструкція Д. Горбатюка

Іл. 10. Десятинна церква X ст. Вид на західний фасад. Реконструкція Д. Горбатюка

Іл. 11. Десятинна церква X ст. Вид на північний і східний фасади. Реконструкція Д. Горбатюка

Іл. 12. Десятинна церква X ст. Вид на західний фасад. Реконструкція Д. Горбатюка

комарами. Стіни біля чотирьох малих куполів завершуються горизонтальними карнизами (іл. 9). Висоту центрального купола прийнято за прикладом Софійського собору – 29 м від підлоги до zenіту (низ покриття купола). Ця відмітка задає граничний параметр висоти Десятинної церкви.

Рівень підлоги другого поверху гіпотетично можна прийняти на основі графічної реконструкції Д. Йолшина (іл. 7) [Йолшин, Івакін 2010, с. 103, рис. 15]. У реконструкції відображається фрагмент мурування XII ст., що зберігся в стіні церкви П. Могили XVII ст. Орієнтовний рівень підлоги другого поверху можна вирахувати, якщо прийняти, що віконні прорізи у верхній частині цієї стіни збереглися з XII ст. і рівень підлоги другого поверху Десятинної церкви суттєво не змінювався протягом X–XIII ст. У такому разі підлога другого поверху була не вище рівня низу віконних прорізів, а саме умовної відмітки +7,250 м від рівня підлоги першого поверху (іл. 7: А). Проте, оскільки вікна повинні були мати підвіконня, у реконструкції рівень підлоги другого поверху прийнято на відмітці +6,300 м, яку приблизно показує низ фризу з грецьким написом.

Ця графічна реконструкція може також вказати орієнтовну висоту стін. Відмітка верху закомари, що реконструюється, на цій ділянці складає +14,700 м. Цей розмір близький до умовної висоти західного фасаду церкви – 14 м, з погрешністю плюс-мінус 1–2 м, вирахованого за відстанню до закомари X ст., що впала (іл. 2). Це підтверджує, що відмітки верху стін другого поверху були в діапазоні 12–16 м від рівня підлоги першого поверху. На цій підставі відмітку +12 м приймаємо як рівень низу напівкол закомар (іл. 7: Б).

Чи були приміщення північної і південної гілок трансепта в X ст. двоповерховими – встановити неможливо. Можна лише припустити, що трансепт утворював із двоповерховим поздовжнім об'ємом великий хрест, по-

вторюючи об'ємні композиції візантійських храмів-аналогів. Непрямим підтвердженням цьому може слугувати невелика різниця в глибині закладання фундаментів між центральним ядром і фундаментами, що прилягають до нього з півночі й півдня – 20–30 см [Іоаннісян та ін. 2009, с. 336]. Це може свідчити, що фундаменти галерей і трансепта одразу закладалися з можливістю будувати два поверхи.

Плита з пірофілітового сланцю на південній фундаментній стрічці, знайдена М. Єфимовим у 1826 році, могла фіксувати вхід до будівлі з півдня (іл. 2: 10).

Відкриті галереї в рішенні, що пропонується, мають один поверх. Влаштування приміщень другого поверху над відкритою частиною є малоімовірним з конструктивної точки зору. Колони галерей, вочевидь, не були розраховані на навантаження від стін другого поверху. Основне завдання конструкції галерей – підтримання зовнішніх стін циліндричних склепін над екзонартексом, сходами і трансептом.

Для розрахунку параметрів сходів на хори за аналог було прийнято сходи на хори Софійського собору. Ширина сходів у Софії складає 1,7–2,7 м, висота сходинок – 0,26–0,27 м. Параметри сходів на хори Десятинної церкви прийнято такі: рівень підлоги другого поверху +6,300 м, ширина сходів – 2,4–2,7 м, висота сходинок – 0,26 м.

Підсумок

Запропонована реконструкція Десятинної церкви X ст. є одним з можливих варіантів її архітектурного рішення. Конструкція покрівлі, кількість куполів, розташування вікон і ніш на фасадах є цілком гіпотетичними. Фрагментарний ступінь збереженості пам'ятки не дає можливості більш повно й достовірно реконструювати її архітектуру. Однак архітектурні реконструкції важливі для наглядного відтворення і популяризації історичної спадщини.

Джерела та література

- Архипова, Е. 2005. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.)*. Киев.
- Бобровський, Т., Козюба, В. 2022. Відкриття залишків раніше невідомої апсиди першої половини XI століття Софійського собору в Києві. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів, с. 89–103.
- Елшин, Д. 2012. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма. *Seminarium Bulkinianum*, 3. Санкт-Петербург, с. 70–94.
- Елшин, Д. 2014. Об устройстве и расположении лестницы на хоры Десятинной церкви в Киеве. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, IV. Санкт-Петербург, с. 99–108.
- Елшин, Д. 2010. К вопросу о реконструкции первоначального облика Десятинной церкви в Киеве. *Славяно-русское дело и его истоки*. Санкт-Петербург, с. 363–370.
- Елшин, Д., Ивакин, Г. 2010. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы. *Ruthenica*, 9. Київ, с. 74–109.
- Иоаннисян, О., Елшин, Д., Зыков, П., Ивакин, Г., Козюба, В., Комар, А., Лукомский, Ю. 2009. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света*. Санкт-Петербург, с. 330–366.
- Івакін, Г., Козюба, В., Комар, О., Марченко, Г. 2010. Десятинна церква – новини сезону 2010 року. *Ruthenica*, 9. Київ, с. 160–165.
- Івакін, Г., Іоаннісян, О., Йолшин, Д., Лукомський, Ю. 2010. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2008–2009 рр. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. праць* Київ, с. 388–394.
- Каргер, М. 1940. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, VII. Ленинград, с. 76–80.
- Каргер, М. 1961. *Древний Киев, II: Памятники киевского зодчества X–XIII вв.* Ленинград.
- Козюба, В. 2015. Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках. *Opus mixtum*, 3. Київ, с. 27–36.
- Козюба, В. 2017. Десятинна церква кінця X – першої половини XIII століття (історія створення планів-реконструкцій). *Opus mixtum*, 5. Київ, с. 119–132.
- Комар, О. 2014. До проблеми метрології плану Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 2. Київ, с. 87–108.
- Комеч, А. 1987. *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.* Москва.
- Лосицький, Ю. 2016. Ще раз до питання про реконструкцію Десятинної церкви. *Art+Cinstruction. Архітектура і структура*, 1–2, с. 176–183.
- Міхєєнко, К. 2017. Архітектура Десятинної церкви: писемні джерела, археологічні дослідження та гіпотези. *Opus mixtum*, 5. Київ, с. 133–145.
- Karydis, N. 2012. The Vaults of St. John the Theologian at Ephesos: Visualizing Justinian's Church. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 71 (4), pp. 524–551.
- Mango, C. 1974. *Byzantine Architecture*. Milano.

Садиба Трубецьких у Києві: історичне та археологічне минуле

У Києві давно вже існує переконання, що в цій садибі, яка розташована в центрі древнього міста, поряд зі стародавнім храмом князя Володимира, у землі сховані незліченні скарби¹.

Газета «Киевлянин» № 116 за 1910 рік

Статтю присвячено минулому однієї з найбільш відомих садиб Києва, розташованої на вулиці Володимирській, 3. Подано довідку про її власників, простежено зміни площі й планування садиби та самого будинку, розглянуто епізод розміщення в 1877 році в ньому приватного музею Т. Кибальчича; проаналізовано головні результати археологічних досліджень цієї ділянки в самому центрі давнього міста. На основі архівних матеріалів і газетних публікацій наведено невідомі раніше факти з минулого цього куточка Києва.

Ключові слова: будинок Трубецьких, садиба Трубецьких, Кибальчич, археологічні розкопки, київські газети.

The past of one of the most famous estates in Kyiv, located on Volodymyrska Street, 3 is focused in the paper. Information about its owners is provided; the changes in the area and layout of the estate and the house itself are traced; the episode of the placement of the private museum of T. Kybalchich in it in 1877 is considered; the main results of archaeological research of this site in the very center of the ancient city are analyzed. On the basis of archival materials and newspaper publications, previously unknown facts from the past of this corner of Kyiv are presented.

Key words: Trubetsky house, Trubetsky estate, Kybalchych, archaeological excavations, Kyiv newspapers.

На вулиці Володимирській, 3, через дорогу від Десятинної церкви, у XIX – першій третині XX ст. розташовувалася велика за площею садиба з двоповерховою спорудою, що мала мансарду, яку називають «будинком Трубецьких». До кінця 1960-х років вона була житловою. Після капітального ремонту будівлі з нагоди 1500-річного ювілею заснування Києва в ній уже понад 40 років працюють співробітники Інституту археології НАН України, у тому числі й дослідники стародавнього Києва.

Саме тут готували свої монографії, написали сотні наукових статей такі відомі українські археологи, як Я. Боровський, С. Висоцький, В. Зоценко, Г. Івакін, С. Кілієвич, М. Кучера, О. Моця, В. Петрашенко, О. Сухобоков, П. Толочко, В. Харламов та ін. У цьому будинку певний час розміщувалася редакція журналу «Археологія», проходили захист кандидатських і докторських дисертацій, у тому числі фахівців із-за меж України.

З часом змінювалася назва вулиці (Андриївська, Університетська, Велика Володимирська, Десятинна, Короленка), посувалася нумерація її садиб і згодом будинків, але завжди сталим залишався зв'язок власників садиби та її території з історією археологічного

вивчення Києва, з популяризацією старожитностей давньої історії України.

Враховуючи таке насичене минуле цієї ділянки київської землі, звернемося до кількох аспектів яскравої історії садиби – її власників, території, функціонування в особняку Трубецьких першого в Києві публічного музею, огляду історії археологічних досліджень на її території і головних результатів цих пошуків.

Садиба

Власники. У XIX – на початку XX ст. садибою послідовно володіли три родини. Межі садиби з часом змінювались, а її площа зменшувалася.

Анненкови. Першим відомим господарем величезної садиби навпроти Десятинної церкви є Олександр Семенович Анненков (народився 30.08. 1792 року). Відставний поручик дав обітницю «відновити» Десятинну церкву за свій кошт, що й відбулося протягом 1828–1842 років. Він здійснив «археологічний нагляд» за земляними роботами при закладці нової Десятинної церкви в 1828 році, а в 1830–40-х роках проводив у центральній частині давнього Києва «розкопки», які більше походили на пошук скарбів. Насамперед

¹ Тут і далі – авторський переклад російськомовних текстів українською мовою.

Іл. 1. Місце поховання князя Петра Трубецького в с. Гавронщина на Київщині. Жовтень 2023 р.

відставний поручик обстежив ділянки двох своїх садиб біля Десятинної церкви (Андріївський узвіз, 36–38 і вул. Володимирська, 1–3).

Першу з них О. Анненков придбав у власність у 1820-х роках (Київ 1999, с. 164–165). Іншою, за свідченням М. Кадомської, відставний поручик володів лише з 1834 року, але без уточнення, чи це рік купівлі, чи найдавніша дата з ім'ям власника, яка трапилася в опрацьованих нею документах [Кадомська 1999, с. 268]. Опосередковано на рубіж 1820–1830-х років як час придбання садиби на Володимирській вказує й факт проведення новим власником «досліджень» у ній саме в цей період, причому в одному зі своїх листів О. Анненков називає 1830 рік як початок його пошуків «у просторі» власного саду в цій садибі [Л[євицький] 1894, с. 154; Козюба 2020, с. 69]. Серед опублікованих карт Києва вперше новий будинок О. Анненкова присутній на плані 1836 року, але слід зазначити, що поки невідомі плани цієї частини міста між 1803 і 1836 роками, на яких були б позначені садиби і споруди в них.

За М. Кадомською, О. Анненков був власником садиби до 1853 року. Пізніше нею володіли спадкоємці – удова Уляна (Юліана) Лаврентіївна, діти Михайло й Марія (1854) і одноосібно старший син Михайло (1854–1856) [Кадомська 1999, с. 268]. Це свідчення дозволяє визначити приблизну дату смерті О. Анненкова – кінець 1853 – початок 1854 року.

Климовичі. Боніфіція Васильовича Климовича вважають власником садиби в 1856–1867 роках [Київ 1999, с. 276; Кадомська 1999, с. 268].

Про нього поки відоме лише одне опубліковане повідомлення: у довіднику за 1856 рік Боніфіцій згадується як молодший чиновник з особливих доручень канцелярії Київського цивільного губернатора в чині титулярного радника [Памятная [1856], с. 170].

На плані садиби княгині Є. Трубецької 1875 року, який ми детально розглянемо далі, вказано власниць двох сусідніх садиб, з яких одна – дружина невідомого на ім'я надвірного радника Анастасія Іванівна Климович. Не виключено, що її чоловіком був саме Боніфіцій Васильович, який міг дослужитися до такого чину.

Князі Трубецькі. Київська гілка князів Трубецьких розпочалася з полковника Олександра Петровича Трубецького (1792–1853). Його дружиною була Луїза Росцішевська (†1881).

Подружжя Трубецьких мало чотирьох дітей – Марію, Дар'ю (бабуся поета Максима Рильського, †1889), Володимира та Петра. Петро Олександрович Трубецький (1833–1893) – статський радник, камер-юнкер височайшого двору, служив при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі. Помер в маєтку Гавронщина, де й був похований (іл. 1). Був одружений на Єлизаветі Фрідріхівні фон

Іл. 2. Фрагмент плану Києва 1803 р. із садибою, яку придбав О. Анненков

Меллер (1843–1886), але подружжя не мало дітей. Удруге одружився з Єлизаветою Іванівною Лукашевич (1847–1915) у 1866 році, яка після смерті чоловіка стала господаркою садиби. У них був син Володимир (1866–1932), який займався лікарською практикою. Донька В. Трубецького Марія (1897–1976) стала відомою українською художницею, книжковим графіком і плакатистом. Проживала в Києві, де й померла [Букет 2021].

Після смерті матері господарем садиби став Володимир². Крім будинку на Володимирській, Є. Трубецька зазначена, за свідченнями 1899–1914 років, як власниця садиби № 27 на вулиці Десятинній (Трьохсвятительській) – східний бік тієї самої садиби Трубецьких, який виходив на вулицю Трьохсвятительську [Давидов 1899, стб. 14; Богуславский 1914, стб. 150]. Не відомо, чи знала родина Трубецьких при придбанні цієї садиби в 1867 році про розташування тут у другій половині XVII ст. воєводського двору, у якому в 1670-х роках проживав

їхній предок, київський воєвода Юрій Трубецький.

План садиби. На планах Києва кінця XVII – XVIII ст. простежується історія формування території майбутньої садиби Трубецьких. На карті Ушакова 1695 року майже всю площу цієї садиби займав «государів двір, де воєводи живуть». У глибині двору розташовувався комплекс дерев'яних зрубних дво- і триповерхових споруд, а вздовж [Володимирської] вулиці – довгий «зброярський амбар». Детальний опис двору та його графічну реконструкцію подано в монографії Г. Алфьорової і В. Харламова [1982, с. 41–43, 45]. На плані міста 1750 року в східній частині майбутньої садиби позначено дві великі, значної довжини, споруди, розташовані паралельно одна до одної і до Десятинної вулиці. Але вже на планах 1780 і наступних років вони відсутні.

Уперше деталі планування садиби ми бачимо на плані Києва А. Міленського 1803 року. Садиба № 2466 займала найбіль-

² Незважаючи на смерть Є. Трубецької в серпні 1915 року, її зазначено власницею садиби в довіднику на 1916 рік [Календарь б. г., стб. 127].

³ За номером садиби є вірогідність у майбутньому визначити її власника (приватну особу або приналежну місту чи державі) на початку XIX ст.

шу площу в Андріївському відділенні Старокиївської фортеці XVIII ст.³ Простір садиби простягався з північного заходу на південний схід, маючи контур у вигляді неправильного прямокутника. З північно-західного боку садиба виходила на Андріївську вулицю, за якою була садиба Десятинної церкви, з північного сходу – до Трохосвятительської вулиці. З південного заходу садиба була обмежена Варваринською вулицею, що прямувала до Михайлівських воріт укріплень XVIII ст., з південного сходу – коротким вузьким провулком (іл. 2).

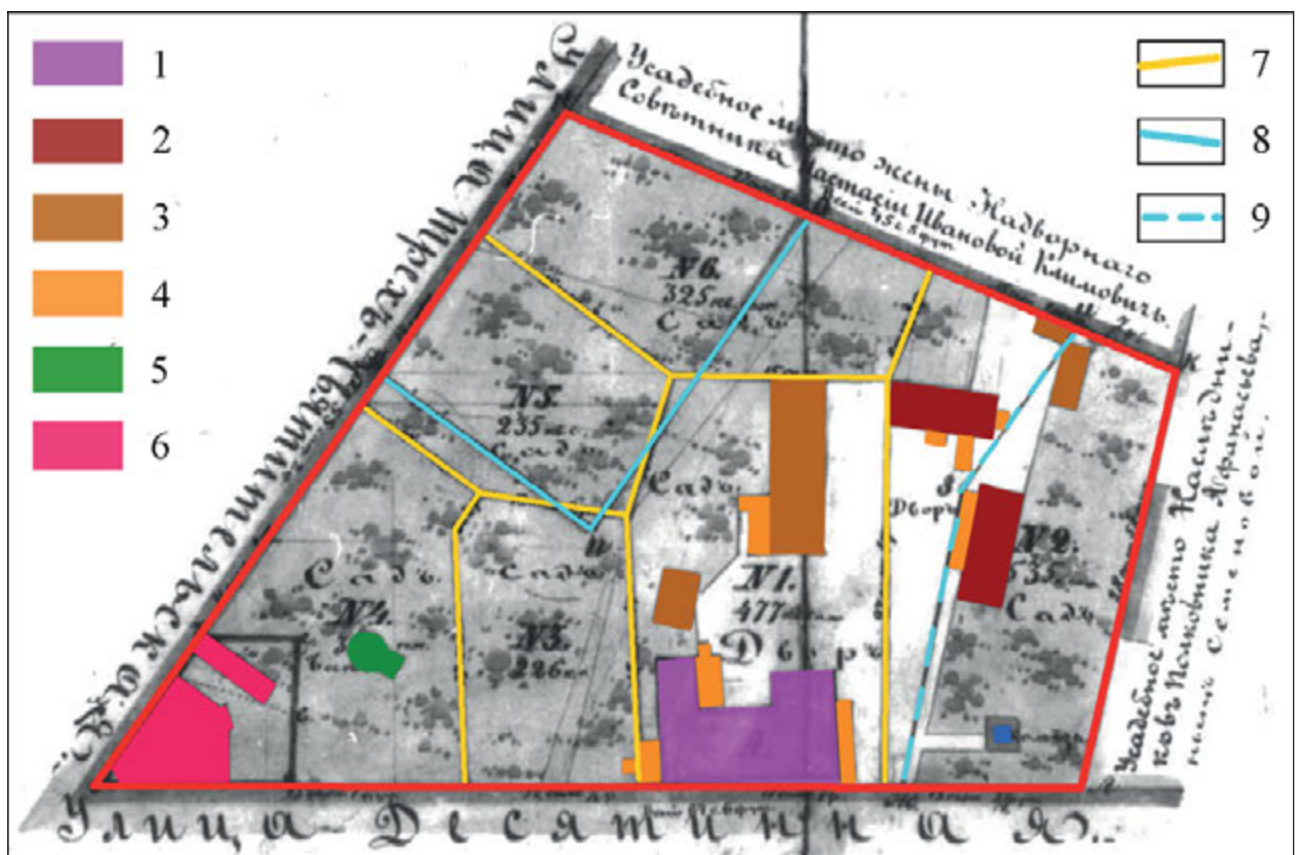
Зовні західного кута садиби на вулиці стояв невеликий будиночок караульні, північного кута – маленька квадратна споруда з № 2467; у східний кут садиби була врізана невелика окрема садиба № 2465, ймовірно, пов'язана з Трохосвятительською церквою.

Загальний розмір садиби, що нас цікавить, сягав 160×110 м, а її площа була близько 1,3 га.

Більшу частину садиби займав сад. У західному куті розташовувалося подвір'я, на якому стояли два великі будинки і три споруди господарського призначення. Ще один будинок стояв у саду, недалеко від подвір'я (іл. 2).

Велику кількість інформації про садибу має копія її плану, виконана 3 грудня 1875 року на прохання Єлизавети Трубецької київським міським землеміром А. Терським (іл. 3). Є ще копія цієї копії, яку виконав приватний землемір, підпис якого нерозбірливий. Копії різняться між собою другорядними деталями – кількістю приписок і зображенням додаткової, запланованої для будівництва, споруди в північному куті садиби⁴.

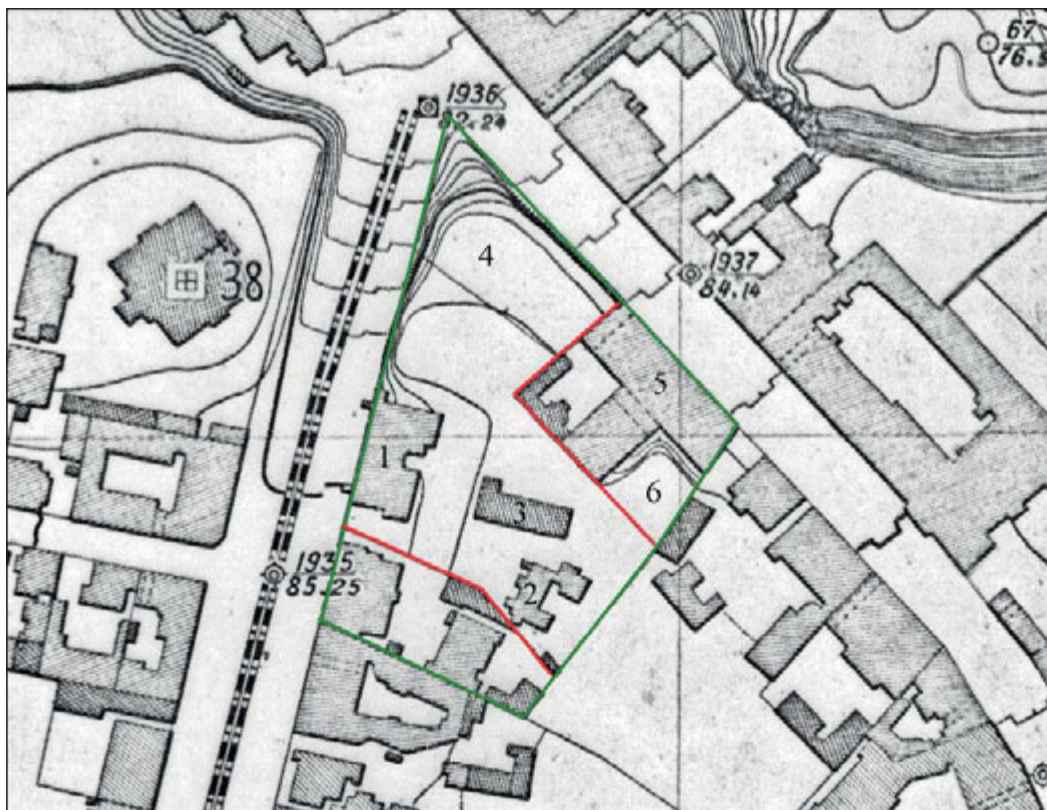
Копія плану була створена для фіксації меж запланованого розділення площі садиби

Іл. 3. Фрагмент копії плану садиби Трубецьких від 03.12.1875 р. (розмальовка В. Козюби):

- 1 – будинок Трубецьких; 2 – флігелі; 3 – господарські споруди; 4 – прибудови; 5 – бесідка;
6 – запланований новий будинок Трубецьких; 7 – межі ділянок садиби, запланованих для продажу;
8 – ділянка, яку пізніше придбав Я. Кривцов; 9 – ділянка, яку пізніше придбала Є. Крижановська

⁴ Чорно-білі електронні фотокопії обох примірників плану у 2017 році були люб'язно надані автору Олександром Володимировичем Возницьким.

Іл. 4. Колишня садиба Трубецьких на фрагменті плану Києва 1925 р.: 1 – будинок Трубецьких; 2 – флігель; 3 – сарай; 4 – сад; 5 – будинок Кривцова; 6 – ділянка в садибі Кривцова, яку не розкопав Й. Хойновський у 1892 р. Зеленим позначено межі садиби на 1875 р., червоним – продані в останній чверті XIX ст. її частини

Трубецьких на 6 окремих садиб. План зверху має великий за обсягом пояснювальний текст, з якого можна дізнатися, що придбання садиби Є. Трубецькою було оформлене купчою грамотою («крепостю») від 25.07.1867 року і що між княгинею та Київською міською управою була домовленість («контракт») про обов'язкову побудову Трубецькими кам'яного будинку в північному куті садиби.

З додаткових написів навколо плану особливо цікава приписка вгорі праворуч від нього, виконана власноруч Є. Трубецькою. У ній княгиня повідомляє, що на цьому плані позначені межі земельної ділянки площею в 1305 кв. сажнів, яку віддано Київському земельному банку як залог. Як бачимо, під залог не потрапили лише більші частини ділянок № 2, № 6 і майже вся ділянка № 5.

На копії з копії плану садиби привертає увагу примітка, також розташована вгорі праворуч від креслення. У ній повідомляється, що частину ділянки № 2 садиби Трубецьких, яка не потрапила в межі земельного залогу для банку, планується продати дружині священника Єфросинії Тимофіївни Крижа-

новській (іл. 3: 9). За інформацією М. Кадомської, Є. Крижановська володіла садибою № 5 у 1891–1894 роках [Кадомська 1999, с. 268]. Враховуючи це, другу копію плану слід віднести до 1880-х років.

Ми вже згадували, що на копії 1875 року плану садиби Трубецьких підписані власниці двох сусідніх садиб. З південного заходу суміжна, по вулиці Володимирській, садиба належала «нащадкам полковника Афанасьєва, нині Семеновій». Остання – донька полковника Семенова (у дівочтві – Афанасьєва) Неоніла Григорівна, яка володіла садибою № 7 у 1873–1876 роках [Кадомська 1999, с. 268].

З південного сходу садиба Трубецьких межувала із садибою Анастасії Климович. Висловлене нами вище припущення, що вона була дружиною Б. Климовича, вказує на те, що Климович продав Трубецьким лише частину своєї садиби, частину ж (сучасна вулиця Десятинна, 11) з великим садом залишив собі.

Після жовтневого перевороту 1917 року родина Трубецьких назавжди покинула свій будинок на Володимирській вулиці. Він став комунальним помешканням.

На початок XX ст. площа садиби стала меншою, ніж за планом 1875 року. З боку Трьохсвятительської вулиці було продано нарізані ділянки № 5, № 6 цього плану (іл. 3: 8). На їх місці господар нової садиби архітектор, цивільний інженер Я. Кривцов побудував чотириповерховий цегляний прибутковий житловий будинок (вулиця Десятинна, 13) [Київ 1999, с. 350].

На ділянці № 2 садиби Трубецьких, проданій Є. Крижановській, на місці колодязя наприкінці XIX ст. споруджено двоповерховий цегляний будинок, ще два поверхи якого було надбудовано на початку XX ст. (Володимирська, 5).

Уявлення про планування садиби в перші десятиліття XX ст. надає план Києва (масштаб 1:2100; зйомка 1925 року), де представлена центральна частина міста. На плані червоним кольором позначено межі вилучених зі складу садиби Трубецьких ділянок садиби Кривцова зі спорудженим великим цегляним будинком (Т-подібної форми (іл. 4: 5) і садиби Крижановської з двома цегляними будинками. Привертають увагу скошені торці (у Кривцова – ліве крило, у Крижановської – праве) цегляних будинків цих садиб, які повторюють лінії меж садиб, що виходили не під прямим кутом до вулиць.

У саду самої садиби (її північний сектор) уже відсутня бесідка (іл. 4: 4). Крім панського будинку, на подвір'ї стояли дві споруди, які також представлені на плані. Напроти будинку Трубецьких, перпендикулярно до нього, розміщувалася видовжена дерев'яна споруда господарського призначення, яка на торці з лівого від будинку боку мала невеликий прямокутний виступ (іл. 4: 3). Її розмір становив 24×8 м. Це той самий «сарай», представлений на плані садиби 1875 року. Біля південного кута садиби, впритул до огорожі до колишньої садиби Крижанівської (Володимирська, 5), існувала цегляна споруда з численними виступами і прибудовами, яка до перевороту 1917 року виконувала функцію помешкання обслуги князів (іл. 4: 2). На плані 1875 року на цьому місці зображено флігель, який до 1926 року встиг «обрости» кількома прибудовами. У самісінькому куті садиби за цим будинком позначено дерев'яну споруду – вірогідно, вбиральню для прислуги (присутня й на плані 1875 року).

На щастя, збереглися фотографії розкопок 1926 року в садибі Трубецьких, на яких було зафіксовано подвір'я із згаданими сараєм і флігелем. Сарай – стовпової конструкції зі стінами, що містили отесані колоди восьмикутної форми (іл. 5; 6). На фото видно багато

Іл. 5. Сарай у дворі колишньої садиби Трубецьких. Вигляд з південного заходу. Фото 1926 р.
Науковий архів Інституту археології НАН України

Іл. 6. Сарай у дворі колишньої садиби Трубецьких. Вигляд з південного сходу. На задньому плані – бані Десятинної церкви. Фото 1926 р. Науковий архів Інституту археології НАН України

деталей цієї споруди: широкі двері й ворота, віконця, світлові вікна на даху; певні деформації конструкції сараю свідчать про його давність.

Фасад флігеля повністю представлений на іншій світлині 1926 року. Колишній флігель – приземкувата одноповерхова видовжена прямокутна споруда, до лівого заднього кута якої прибудовано додатковий об'єм з окремим входом і вікном, – можливо, приміщення кухні. До правого торця прилягає якась невелика споруда – ймовірно, дерев'яний тамбур-вхід. На фасаді будинку є три вікна. Стіни потиньковані, а одна ділянка, з двома вікнами, ще й побілена (іл. 7).

На подвір'ї садиби Трубецьких на світлинах 1926 року видно ділянки старого кам'яного мощення. Уздовж східного й південного фасадів особняка проходило цегляне мощення. Цеглою, як панциром, також було вкрито смугу між будинком і тротуаром вулиці, причому ближче до тротуару цегляне мощення, через перепад висоти, мало дугоподібний профіль.

На знімках бачимо босоногих дівчаток і дорослих жінок, що свідчить про низьке матеріальне становище мешканців садиби. На

це вказує й домашня живність, яку вимушені були тримати останні – курей, качок, корів, що присутні на розглянутих знімках 1926 року.

Останнє суттєве переформовування території садиби Трубецьких відбулося наприкінці 1930-х років. На території її саду в 1939 році в найкоротший термін (15 квітня – 29 серпня) було зведено середню школу № 25 (Володимирська, 1). Чотириповерхова (у центральній частині – п'ятиповерхова) цегляна споруда має симетричну форму, займаючи ріг вулиць Володимирської та Десятинної [Київ 1999, с. 286–287]. Ліве крило школи побудоване впритул до будинку Кривцова, праве закінчується за 10 м від будинку Трубецьких. Між останніми існує в'їзд на подвір'я школи. Спортивний майданчик на ньому розташований на місці дерев'яного сараю, який було розібрано у зв'язку з появою школи. Натомість флігель у цей час ще існував: він присутній на німецькому аерофотознімку вересня 1943 року.

Площа садиби. За часів О. Анненкова площа садиби становила близько 1,3 га. Ймовірно, такою ж вона була й за володіння Б. Климовича. Княгиня Є. Трубецька при-

дбала частину цієї величезної садиби, яка, за планом 1875 року, мала таку довжину сторін: північно-західна, вздовж Володимирської вулиці – 144,5 м, південно-західна (садиба Семенової) – 61 м, південно-східна (садиба Климович) – 97 м, північно-східна, уздовж Десятинної вулиці – 118 м (іл. 3). Площа придбаної садиби становила близько 0,87 га. Після вилучення з неї проданих під садиби Кривцова і Крижановської ділянок землі вона зменшилася до 0,54 га (іл. 4). Школа зі своїм подвір'ям забрала величезний шмат цієї площі і зараз, у ХХІ ст., садиба по вулиці Володимирській, 3 – будинок Трубецьких, невелике подвір'я за ним, смужка землі перед фасадом і прилегла до південного боку будинку ділянка землі – разом займають площу менше 0,1 га. За останні 200 років площа садиби зменшилася в 13 разів.

Огорожа садиби. Велика садиба із садом у центрі міста, уздовж якої проходили дві вулиці, звісно, мала огорожу. Спочатку це був простий високий дерев'яний паркан з дощок. На світліні 1860-х років ми бачимо ділянку цього паркану від будинку до кута садиби (іл. 8). Продовження такого ж «глухого» паркану вгадується на цьому фото і за будинком.

На іншій світліні 1870-х років видно частину огорожі саду садиби Трубецьких. Новий паркан уже прозорий, ажурний, але, вочевидь, так і залишився на той час дерев'яним (іл. 9). Якою була огорожа саду на початку ХХ ст., поки не відомо. На світлинах 1926 року жодних залишків паркану не видно – вірогідно, його розтягли (можливо, навіть на дрова) після 1917 року.

Рельєф садиби. З двох своїх боків садиба Трубецьких виходила до вулиць Володимирської (Десятинної) та Десятинної (Трьохсвятительської). На їх перехресті розташовувався північний, гострої форми, кут садиби. Оскільки обидві названі вулиці переходили в Андріївській узвіз, що функціонував ще з часів Русі, початки обох вулиць за століття інтенсивного руху гужового транспорту перетворилися на заглиблення. Ці ритвини позначені на планах міста ХVІІІ ст. і плані 1803 року (іл. 2). Відтак відносно рівне плато Старокиївської гори, з однаковою балтійською позначкою висоти в районі Десятинної церкви та двору із садом садиби Трубецьких, виявилось розділене заглибиною початку Володимирської вулиці. Заглибина дороги мала відкоси, по верху яких проходила огорожа Десятинної церкви з одно-

Іл. 7. Флігель у дворі колишньої садиби Трубецьких. Вигляд з північного заходу. Фото 1926 р.
Науковий архів Інституту археології НАН України

Іл. 8. Будинок Трубецьких і паркан садиби.
Фрагмент фото 1860-х рр.

го боку вулиці та огорожа садиби Трубецьких із другого. Будинок Трубецьких також стояв на краю цього заглиблення.

Така сама ситуація була і вздовж Десятинної вулиці. Коли Я. Кривцов викупив у Трубецьких земельну ділянку і розпочав у 1892 році будівництво великого будинку на ній, спочатку довелося на глибину близько 3 м (4 аршини) зрізати викуплену ділянку, щоб понизити її до рівня вулиці [Хойновський 1893, с. 1–3, 14]. За свідченням Й. Хойновського, рівень землі в садибі Трубецького перевищував рівень вулиці на понад 3 м (4,5 аршина), а біля північного кута – ще більше [Хойновський 1893, с. 14].

Аналогічне підвищення («бугор») садиби над Володимирською вулицею на північ від будинку Трубецьких, «схоже на частину валу», наприкінці 1870-х років розкопував Т. Кибальчич [Хойновський 1893, с. 13]. Цей відкос-бугор представлений на кількох уже розглянутих нами світлинах (іл. 8; 9).

Таким різким перепадом рівнів садиби і вулиці в 1857 році скористався її новий власник Климович. Придбавши в сина О. Анненкова садибу, Климович уже навесні наступного року почав перебудовувати будинок Анненко-

ва, що стояв «на косогорі». Під будинком було проведено виїмку ґрунту, щоб підвести під дерев'яну споруду цегляний нижній поверх [Корзухина 1954, с. 110]. З того часу й донині з боку вулиці будинок Трубецьких має, разом з мезоніном, три поверхи, з боку двору – два.

Будинок. Про будинок О. Анненкова, який він спорудив на червоній лінії вулиці навпроти свого дітища – Десятинної церкви, ми майже нічого не знаємо. Будівля мала прямокутну форму розміром, судячи з плану міста 1836 року, близько 20×10 м, була повністю дерев'яною і стояла та тому самому місці, що й пізніше будинок Трубецьких. Можна лише припустити, що мезонін споруди теж з'явився за часів О. Анненкова.

Суттєвої перебудови головна споруда садиби зазнала при Климовичі. Крім нижнього цегляного поверху, у будівлі з'явилися два крила-виступи в бік двору, від чого її план отримав форму літери П [Київ 1999, с. 276]. При цьому північний виступ, у якому був вхід до будинку з двору, був довшим. Фасадну частину будинку цього етапу можна розгледіти на світлинах 60–70-х років XIX ст. (іл. 8; 9).

На найдавнішому фото частина будинку представлена з південного боку. Фасад будинку видно з гострого кута, так що неможливо навіть порахувати кількість вікон на ньому. Вірогідно, їх було 9 – по 3 на кожному з членувань фасаду. Важливим для розуміння внутрішнього планування особняка є наявність вікна на його південному фасаді біля південно-західного кута. На фасаді нижнього цегляного поверху не видно входу до будинку з вулиці. На головному фасаді розташовані 4 водовідвідні труби, які фланкують його тричастинне членування (іл. 8).

На іншій світлинці, з північного боку, будинок закритий деревами саду, а нижній поверх – земляним відкосом. На фото видно цегляний димар над північним членуванням будинку; димар розташований ближче до вулиці, ніж димар над мезоніном (іл. 9).

Трубецькі продовжили перебудову своєї резиденції. На плані садиби 1875 року будинок має вже інші розміри. Його довжина збільшилась до 27 м за рахунок додавання нових приміщень до обох бічних фасадів. Можливо, саме за Трубецьких, а не при Климовичі, з'явилися виступи будинку в бік двору.

На плані 1875 року цегляний будинок має 3 дерев'яні прибудови (іл. 3). Одна з них – до південного фасаду на ширину первинного об'єму особняка. Друга – до північного фасаду – на третину ширини фасаду, у частині, прилеглій до вулиці. Тут же позначено прямокутний виступ – сходи до прибудови, яка слугувала окремим входом до будівлі з півночі – з боку саду. Остання з прибудов – з подвір'я. Вона з південного боку прилягала до північного виступу будинку в бік двору на всю довжину цього виступу-крила. Перед нею також зображено прямокутний виступ сходів. За більш пізнім планом будинку відомо, що в цій прибудові були розташовані дерев'яні сходи до мезоніну. На 1875 рік, як і раніше, не існувало входу до будинку з боку Володимирської вулиці.

Уявлення про перебудований будинок Трубецьких дає фото частини Верхнього Києва, зроблене десь на межі 1860–1870-х років із дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря⁵. Будинок представлений з південно-східного боку (іл. 10). Серед особливості споруди – наявність прибудованого до північної стіни мезоніну об'єму під плоским дахом, який має додаткове, четверте, вікно на цьому поверсі.

На південному фасаді – 5 вікон – дві пари та окреме біля південно-східного кута,

що свідчить про існування вздовж цієї стіни трьох приміщень. Під вікнами видно одноповерхову прибудову з вікном. У глибині саду видно квадратну (?) споруду під шатровим дахом, на якому присутні два слухових вікна. З північно-східного боку споруда має напівкруглий ганок з дашком і колонами. Ймовірно, вона – літній будиночок чи бесідка. На плані 1875 року бесідка розташована на північ від будинку.

У 1880–1890-х роках план будинку й зовнішній вигляд його окремих частин зазнали чергових змін. На другому поверсі центрального прясла фасаду з'явився металевий консольний балкон. У будинку було зроблено два входи з вулиці, які вели до його кутових приміщень. Це трапилося завдяки появі широких тротуарів на початковому відрізку вулиці.

Лівий (північний) вхід дозволяв потрапити до цокольного першого поверху, правий (південний) за допомогою дерев'яних сходів – на другий поверх. Над входними дверима були влаштовані ажурні консольні двоскатні дашки. Пороги цих входів були фактично на рівні бруківки тротуару вулиці, який підходив упритул до фасадної стіни (іл. 11). Згодом, через кількаразове пониження рівня вулиці й тротуару в кінці XIX – на початку XX ст., тротуар став помітно нижчим за рівень порогів

Іл. 9. Початок Володимирської вулиці з будинком Трубецьких і парканом садиби. Фрагмент фото 1870-х рр.

⁵ Світлина і використані в статті газетні замітки 1860–1910-х років були люб'язно надані автору О. Возницьким.

Іл. 10. Будинок Трубецьких і частина садиби. Фрагмент фото межі 1860–1870-х рр. із дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря

дверей будинку. Тому довелося облаштовувати кам'яні сходи від тротуару (який через зазначені обставини був відсунутий від будинку) до входних дверей особняка (іл. 12).

Завдяки фотографіям 1920-х років ми маємо уявлення про прибудови до північного й південного фасадів будинку Трубецьких, які отримали свій завершений вигляд наприкінці XIX ст. З боку вулиці на головному, західному, фасаді вони мали вигляд симетричних, однакових, хоча насправді були зовсім різними.

Північна прибудова займала приблизно четверту частину всього фасаду будинку. З вулиці це була суцільна цегляна стіна на висоту цокольного поверху. Далі розміщувалися цегляні, квадратні в перетині, стовпи, і на них разом (стіну і стовпи) спиралися несучі балки, на які було покладено дерев'яне перекриття прибудови. Воно слугувало підлогою другого поверху останньої – дерев'яної веранди. Усі три її стіни були утворені заклеюючою дерев'яною решіткою. Завдяки дерев'яним сходам через веранду було зручно потрапити з другого поверху будинку прямо до саду й навпаки, до кутового приміщення цього поверху (іл. 11). Ця прибудова, уже без скла веранди

та сходів, проіснувала до кінця 1930-х років, коли під час зведення будівлі школи була розібрана через влаштування тут підйому-заїзду на шкільне подвір'я.

Веранда в південно-західному куті будинку мала інший вигляд, ніж у північно-західному. Її заклеююча стінка розпочиналася не від рівня підлоги, а була підлаштована під рівень підвіконь фасадних вікон другого поверху. На південному фасаді заклеююче вікно веранди продовжувалося від кута на незначну відстань – удвічі меншу за парадну її частину.

На світлині початку 1920-х (?) років на цьому ж південному фасаді прибудови на її другому поверсі на деякій відстані від скляної стінки веранди розташовано 3 вузьких, одноствулкових вікна (іл. 13). Далі видно розрив, тобто відсутність другого поверху прибудови, а біля південного-східного кута – приміщення другого поверху з одним вікном на південному фасаді. Це кутове завершення має таку саму ширину, як і інші приміщення другого ярусу південної прибудови, тобто південний фасад не мав ніяких виступів.

Дещо по-інший вигляд південна прибудова має на знімку 1926 року, виконаному з

балкона будинку № 4 на Володимирській вулиці (іл. 14). На фото помітні дві суттєві відмінності від попереднього знімка – прибудова стала повністю двохповерховою, і південно-східне приміщення було розширено, унаслідок чого на південному фасаді прибудови виник виступ. Знімок зверху дозволив побачити невеликий дерев'яний тамбур-вхід до першого поверху прибудови. Описану прибудову було демонтовано під час реставрації будинку Трубецьких наприкінці 1970-х років.

Одна з фотографій 1926 року дозволяє розгледіти східний, з боку двору, фасад будинку (іл. 15). На фасаді південного крила-виступу останнього – 3 вікна зі стулками. Прямо під ним – приземкуватий дерев'яний тамбур, що виступав назовні, над сходами до нижнього поверху. Від тамбура на північ зроблено цегляне коліно димоходу, яке переходить у високу, малого діаметру, металеву трубу, що піднімається вище карнизу. Цей димохід вказує на влаштування після 1917 року якогось опалювального пристрою (грубки?) у цокольному приміщенні під південно-східним кутом будинку.

До південного боку північного крила-виступу було зроблено дві дерев'яні прибудови.

Прибудова, зі сходами до мезоніну всередині неї, стояла на цегляному цоколі. Вхідні двері розташовані в правій частині торця прибудови, ліворуч від них – велике вікно. Під ним – прямокутний виріз у цоколі, який вів до прямоку – штучного поглиблення вздовж північного фасаду будинку і східного торця його північного крила. До дверей вели дерев'яні сходи з парапетом ліворуч. Простір перед торцем прибудови, у тому числі й сходи, перекривав нахилений плаский дах, який спирався на 3 стовпи.

До цієї прибудови з півдня підходила інша, трохи коротша. Вона теж спиралася на цегляний цоколь. Це невелике приміщення мало два вікна, які виходили на південь – у невеликий простір між двома крилами-виступами будинку, і на схід. Під цим вікном були інші дерев'яні сходи з парапетом праворуч, які вели до дверей у південній стіні першої з прибудов. Отже, перші двері виходили на схід, другі – на південь.

Цікавим був загальний дах цих прибудов. Він мав два скати – на схід і на південь. Оскільки друга з прибудов була більш короткою, дах мав внутрішній кут. Над західним завершенням першої з прибудов здійснювалася

Іл. 11. Будинок Трубецьких. Фото 1890-х рр.

Іл. 12. Будинок Трубецьких. Сходи до північного входу і північна прибудова. Фрагмент фото 1926 року. Науковий архів Інституту археології НАН України

дерев'яна надбудова з двома великими вікнами (на схід і південь), у якій, вочевидь, було розміщено верхній майданчик будинкових сходів до мезоніну.

Після князів Трубецьких у радянський період у будинку проживало до десятка родин. Наприкінці 1960-х років людей, які проживали в ньому, було розселено, а будинок у 1970-х роках було обстежено й відреставровано під керівництвом архітектора Т. Шемяко. Тоді ж було знято плани кожного з поверхів будівлі (іл. 16) [Київ 1999, с. 276]. В основних рисах внутрішнє планування споруди на час її обстеження збереглося від початку ХХ ст., хоча підлаштування кімнат і приміщень будинку під індивідуальні квартири та функціонування останніх протягом пів століття спричинило певні зміни. Під час реставрації було демонтовано прибудову до південного фасаду будинку і південну (коротку) прибудову з південного боку північного крила-виступу, усі опалювальні пристрої (каміни, грубки), частково змінено планування приміщень тощо. На рівні цокольного першого поверху північного фасаду залишилося лише одне вікно, хоча за знімками 1926 року їх було чотири.

Музей Т. Кибальчича в будинку Трубецьких

Турвонт Венедиктович Кибальчич (1848–1913) – відомий антиквар і археолог-любитель, «поміщик Чернігівської губернії» [Киевлянин № 103 1877, с. 2], який доклав багато зусиль до збирання давніх артефактів, передусім із сучасної території України. Він навчався в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, але не закінчив її. Припускають, що його було виключено за причетність до студентського руху [Гейда 2015, с. 79].

У 1870–1880-х роках Т. Кибальчич брав активну участь у роботі археологічних експедицій або проводив самостійні пошуки («археологічні екскурсії»). Він розпочав свою діяльність на ниві археології та колекціонування з пошуків у Пантикапеї (Керчі), збираючи кам'яні різьблені медальйони – геми. Ці предмети склали значну частину його приватної колекції. Їх вивченню й публікації Т. Кибальчич присвятив кілька своїх видань.

Щось зі знайдених, зібраних чи придбаних артефактів він передавав до Археологічної комісії, щось – до київського Церковно-археологічного музею, щось – до археологічного музею Академії мистецтв, за що від неї отримав звання «почесного вільного співника» Академії [Гейда 2015, с. 79]. Іноді він продавав частину своєї колекції, яка постійно поповнювалася, за пристойні суми. Наприклад, у 1887 році в Т. Кибальчича, уже нагородженого орденом Святого Володимира 4 ступеня, Костюмна кладова Академії мистецтв за 5000 рублів придбала колекцію церковного одягу XVI–XVIII ст., зібрану в Україні [Гейда 2015, с. 80].

Завдяки своїй діяльності Т. Кибальчич був членом кількох наукових товариств і комісій – Імператорської археологічної та Київської археографічної комісій, Церковно-археологічного при Київській духовній академії, Нестора-літописця, Московського археологічного, любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті товариств [Гейда 2015, с. 79]. У 1874 році він узяв участь у роботі III Археологічного з'їзду, який пройшов у Києві. На світлині учасників цього з'їзду присутній і Т. Кибальчич, і це поки що єдиний відомий його портрет [Третий 1899] (іл. 17).

Окрім Криму, дослідник проводив розкопки в Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях, зокрема, в останній – на Канівщині (Канів і Селище) [Антонович 1879, с. 259] та в самому Києві. Це дозволяло поповнювати археологічну частину його колекції тисячами одиниць експонатів. Для прикладу, тільки біля с. Вишеньки під Києвом він особисто знайшов близько 20 кам'яних наконечників стріл, кілька крем'яних ножів, давній посуд. Вірогідно, подібні та інші знахідки були ним придбані ще й у місцевих мешканців, оскільки звідси колекціонер вивіз до свого музею близько 300 речей [Яновський 1879]. Додатково у вересні 1879 року священник цього села Ф. Яновський переслав («доставив») Т. Кибальчичу до Києва свої знахідки з урочища Шоломи [Києвлянин № 114 1879, с. 2].

З постаттю Т. Кибальчича пов'язана історія виявлення і першого музейного представлення артефактів трипільської культури. На українських землях Австро-Угорської імперії перші знахідки матеріалів трипільської культури були зроблені науковцями в 1870-х роках. Відкривачем цих старожитностей став А. Кіркор, який у цей час обстежив цілу низ-

ку пам'яток, починаючи з 1875 року [Булик 2006, с. 306].

У Румунії відкриття поселень цієї культури (під назвою Кукутені) відбулося в 1880-х роках, а на Подніпров'ї відкривачем трипільської культури вважається Вікентій Хвойка. У 1893 році він знайшов матеріали цієї культури в Києві на Кирилівських висотах і протягом 1894–1896 років дослідив тут дві пам'ятки – над Кирилівською палеолітичною стоянкою і в садибі Светославського. У 1896–1899 роках дослідник розкопав майже два десятки давніх поселень у районі містечка Трипілля, і вони дали назву археологічній культурі [Відейко 2006].

Але перші знахідки артефактів трипільської культури в Києві належать В. Антоновичу та Т. Кибальчичу. В. Антонович у березні 1876 року в Смородинському яру дослідив печеру й ділянку поверхні біля її входу. Тут дослідник виявив сміттєву яму, наповнену мушлями, кістками тварин і риби, уламками грубої ліпної кераміки й кам'яними знаряддями, у самій печері – уламок крем'яної увігнутої «пилки» з дрібними зазубринами (за описом – серп). Він датував цей комплекс первісним

Іл. 13. Будинок Трубецьких. Сходи до південного входу і південна прибудова. Фото початку 1920-х рр. (?)

Іл. 14. Будинок Трубецьких. Південна прибудова. На задньому плані – подвір'я садиби із сараєм і флігелем. Фото 1926 р. Науковий архів Інституту археології НАН України

часом. Дослідження 1998–2000 років майданчика біля входу до цієї печери підтвердили її датування енеолітичним часом [Антонович 1879, с. 248–250; Бобровський 2007, с. 71–73].

Того ж року в містечку Романівка Сквирського повіту п. Вольман у своїй садибі випадково наштовхнувся на «вельми оригінальну», за висловом В. Антоновича, археологічну знахідку. У її описанні вгадуються старожитності трипільської культури: «камера, побудована із необпаленої червоної цегли (?)» – залишки глинобитного майданчика житла; «шість фігур, грубо зліплених <...>; чотири з них зображали людські фігури (1 жіноча та 3 чоловічі), одна людську фігуру з непомірно довгими вухами і одна якесь чотириноге» – типові глиняні статуетки людей і тварин; червоноглиняні посудини та «широка плоска глиняна миска». Ці знахідки були продані («поступленні») Вольманом Т. Кибальчичу, у музеї якого вони «напевно, зберігаються» [Антонович 1879, с. 255].

Газета «Киевлянин» від 5 квітня 1877 року в замітці «Чудова археологічна знахідка в Києві» повідомляє, що зовсім недавно («на днях») «засновник музею давнини в Києві» Т. Кибальчич при огляді розритих скарбошукачами

курганів біля Верхньої Юрковиці (Кирилівські висоти) у стінках ями, що перерізала полу курганного насипу, виявив багато знахідок. Серед них – велика кількість битого посуду, прикрашеного різноманітними орнаментами, «залишки тризни» (кістки риб, тварин, мушлі, перепалені зерна пшениці), уламки кам'яних знарядь праці, невелика теракотова жіноча статуетка з «особливостями, дотепер невідомими в нашому краї», гарної збереженості. Ця «вельми цікава» знахідка разом з іншими з цього місця зберігаються в нещодавно відкритому музеї Кибальчича [Киевлянин № 40 1877, с. 2]. Дуже лаконічно про ці знахідки, у тому числі статуетку («глиняну ляльку»), згадує інша газета [Киевский листок № 74 1877, с. 1].

Улітку 1876 року список колекції Т. Кибальчича налічував 1072 позиції, представлені у виданому каталозі [Кибальчич 1876]. Самих речей у ній було більше, оскільки в каталозі під одним номером іноді значилися десятки і навіть сотні предметів, як от під № 268 – 120 срібних кілець і сережок з курганів біля с. Липове Роменського повіту [Кибальчич 1876, с. 13].

Більше половини предметів (близько 650 одиниць) походило з розкопок Т. Кибаль-

чича однієї пам'ятки – курганного могильника з похованнями, переважно скіфського часу, біля с. Аксютинці [Кибальчич 1876, с. 14–38]. Географія місць археологічних знахідок у колекції станом на 1876 рік охоплювала переважно Середнє Придніпров'я: Київ, Богуслав, Канівщину – Канів і с. Селище, а також Борзенщину, Прилуччину, Конотопщину, Роменщину, район Бахмача. Також матеріали походили з Півдня України – степових районів Катеринославської губернії, Тіри (Білгородо-Дністровського) та Криму (Керч, Херсонес, Феодосія).

Серед археологічних знахідок у зібранні Т. Кибальчича були представлені ювелірні вироби, прикраси, зброя, спорядження коня, предмети побуту, посуд, знаряддя праці, одяг та деякі інші категорії з чорного, кольорового та дорогоцінних (золото, срібло) металів, каменю (у тому числі коштовних і напівкоштовних – халцедон, смарагд, рубін, сапфір, сердолік, бурштин, гірський кришталь, яшма, сардонікс, аметист, хризопраз), глини, скла, кістки, дерева, тканини.

Крім знахідок з городищ і курганів, тематичні групи утворювали збірки гем і монет,

а також предмети церковного вжитку XVI–XVIII ст. – ікони, металеві й різьблені кипарисові хрести в металевих оправах, олов'яні блюда і чаші, стародрук Євангелія [Кибальчич 1876, с. 7–9, 41]. У зібранні також зберігалися черепи з давніх поховань, яких, за примітками каталогу, було в 1876 році щонайменше 16 екземплярів [Кибальчич 1876, с. 44–45].

Проводячи розкопки в різних місцях України, Т. Кибальчич не міг не спокуситися на розкопку курганів, що стояли на території його власної садиби в Києві на вулиці Великій Дорогожицькій (зараз вулиця Юрія Ільєнка) (іл. 18). У 1882 році їх оглянули двоє неназваних членів Церковно-археологічного товариства [Петров 1883, с. 545]. Цього ж року Т. Кибальчич в одному із цих курганів на глибині 3 м (вірогідно, від верха кургану) знайшов поховання купця з вагами й важками другої половини X ст. [Каргер 1958, с. 155]. Адреса садиби Т. Кибальчича викликала різночитання. За М. Петровим, це була садиба № 34 [Гейда 2015, с. 81], за М. Каргером – № 40 [Каргер 1958, с. 155]⁶.

Частину приватної колекції Т. Кибальчича становили випадкові чи зроблені «чор-

Іл. 15. Східний фасад будинку Трубецьких. Фото 1926 р. Науковий архів Інституту археології НАН України

⁶ Слід наголосити, що наприкінці XIX ст. на 4 номери у бік збільшення було змінено нумерацію садиб по вулиці Великій Дорогожицькій [Давидов 1899, с. 109]. Сучасна нумерація будинків на вулиці Юрія Ільєнка відрізняється від нумерації початку XX ст.

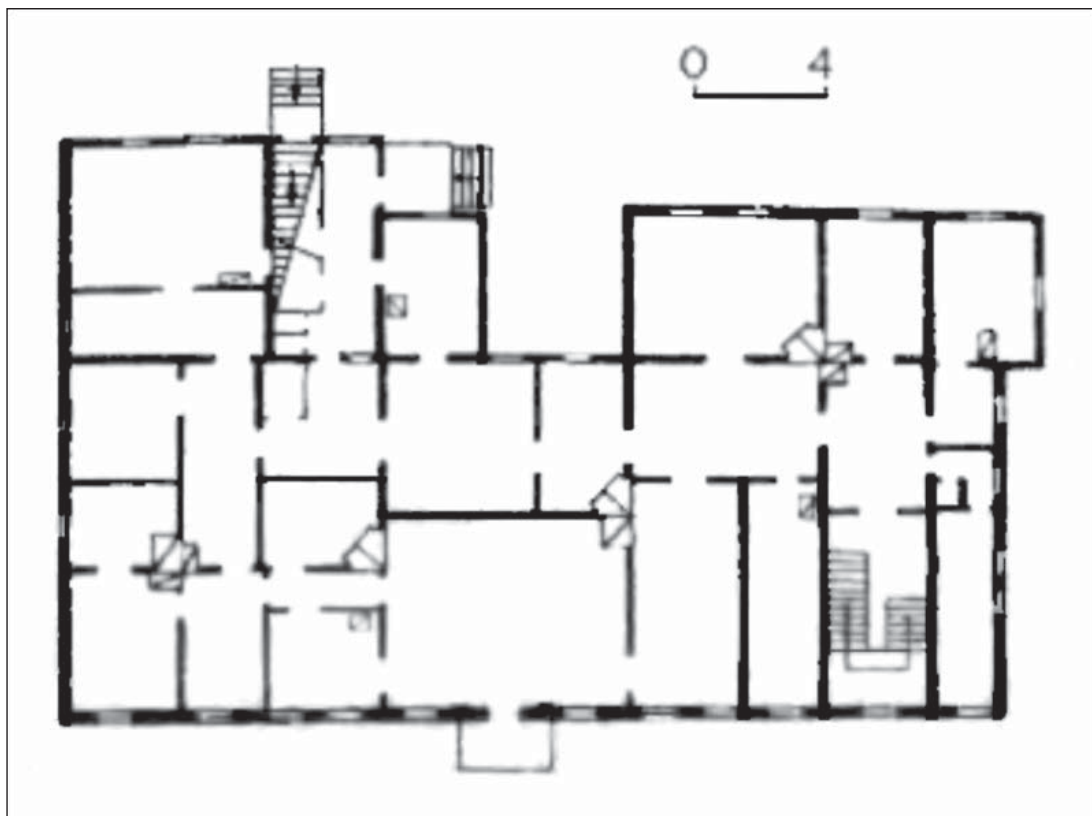
ними» копачами археологічні знахідки, передусім предмети зі скарбів, які колекціонер активно скуповував. Він їх називав «науково-дорогоцінними випадковими придбаннями». За спогадами його сучасника О. Панталєєва, Т. Кибальчич був «збирачем дорогоцінних камей, гем та амулетів. Побачивши у кого-небудь з аматорів дорогоцінний екземпляр, він до тих пір не відчепиться, поки не отримає його» [цит. за: Ковалинський 2019, с. 10].

Київські газети повідомляли про частину таких «закупок» Т. Кибальчича. У вересні 1878 року він зробив «цікаве придбання в археологічному відношенні і вельми цінне в матеріальному» – скарбу, випадково знайденому біля Десятинної церкви навесні. До його складу входили два срібних браслети й пара золотих сережок, опис яких подає газета «Киевлянин» № 113 від 23 вересня 1878 року.

За інформацією Т. Кибальчича, золоті вироби вагою близько 4 золотників (17 г) належали сергам київського типу. Один з витих срібних браслетів мав вагу 10 золотників

(42,7 г) і розплющені кінці. Його утворювали перевиті між собою товстий гладкий і тонкий кручений дроти. Прикраса була додатково оздоблена тонким витим срібним дротом і срібними кульками. Судячи з поданого газетою опису цього виробу, браслет мав сканний перев'язок (тонкий кручений дріт), добре відомий за знахідками чотирьох подібних браслетів, пов'язаних, імовірно, з київським ювелірним виробництвом [Макарова 1986, с. 34, рис. 12: 1, 3, 6, с. 125]. Завершення браслета було прикрашено подібно до оздоблення кінців витого браслета зі скарбу, знайденого Д. Мілеєвим при розкопках Десятинної церкви в 1909 році [Корзухина 1954, с. 110, № 74, табл. XXXI, 5], – з напаяного крученого дроту і кульок зерні⁷.

Інший браслет, вагою $7\frac{3}{4}$ золотника (33 г), складався з двох перевитих дротів, що завершувались у вигляді зміїної голівки, прикрашеної «завитками східного походження» [Киевлянин № 113 1878, с. 1]. Цей скарб відсутній у докладному каталозі скарбів Русі Г. Корзухіної [Корзухина 1954].

Іл. 16. План другого поверху будинку Трубецьких за обстеженням 1970-х рр.

⁷ Дякую Олексію Комару за допомогу в атрибуції знахідок цього скарбу.

Ще один скарб, знайдений у Києві 23 вересня 1881 року, також потрапив до рук Т. Кибальчича. При земляних роботах нижче царського (Маріїнського) палацу, біля Провалля, робітники знайшли горщик з монетами та речами, які «моментально опинилися в різних кишнях». Завдяки старанням підрядчика Іванушкіна частину скарбу вдалося викупити і «доставити збирачу старожитностей» Т. Кибальчичу. Серед знахідок – 46 дрібних срібних монет царя Михайла Федоровича, 1 срібна польська монета короля Сигізмунда III 1622 року карбування, 2 срібних кільця, срібний натільний хрестик. Колекціонер особисто відвідав місце знахідки, ознайомив робітників зі значенням знахідок і пообіцяв винагороду «за знахідки і збереження подібних предметів» [Києвлянин № 213 1881, с. 3].

Музей. Фактично невідомою є історія функціонування в будинку Трубецьких приватного музею Т. Кибальчича. Власне, крім самого факту експонування на Володимирській, 3 колекції відомого збирача старожитностей, сучасні дослідники біографії Т. Кибальчича ніякої іншої інформації щодо його музею старожитностей не оприлюднювали. Київська преса другої половини 1870-х років дозволяє з'ясувати деякі подробиці роботи та складу колекції цього музейного закладу.

Газета «Києвлянин» 26 березня 1877 року повідомила, що «місцевий археолог» Т. Кибальчич вирішив відкрити власний музей. Зібрана ним колекція на той час нараховувала до 3000 різних «предметних пам'ятників» старовини, серед яких – окремі монети та речі, представлені в єдиному примірнику у світі. Т. Кибальчич прийняв рішення зробити свою колекцію публічною. Музей мав працювати щоденно, з 11 до 16 години, у власному будинку колекціонера на Лук'янівці, поряд з дачею Багговута. Відкриття музею було заплановано на 29 березня [Києвлянин № 37 1877, с. 2].

Але він відкрився 27 березня. У приватному будинку Т. Кибальчича музей займав напівкруглу залу та довгу кімнату, вікна яких виходили у великий сад. Автор замітки про музей П. Должигов зазначає, що треба бути «заклятим прихильником старовини», щоби часто відвідувати цей заклад, оскільки той розташований на Лук'янівці – «самому крайньому» кварталі Києва [Києвлянин № 103 1877, с. 2].

Іл. 17. Портрет Т. Кибальчича на офіційному фото учасників III Археологічного з'їзду в Києві 1874 р.

У червні Т. Кибальчич подав до міського управління прохання про прийняття містом під свою опіку («покровительство») музею колекціонера і про сприяння в отриманні музейного приміщення в центрі Києва, зокрема, у «міському домі», але управа відхилила його. Т. Кибальчич у своєму зверненні повідомив, що від дня відкриття музею його відвідало понад 200 осіб. Від себе журналісти зазначили, що «Київ з його багатими доісторичними пам'ятками» не уявляється без «правильно влаштованого» власного музею старожитностей і що доводиться лише шкодувати, що в місті немає людей, які б подбали про утворення цього музею назавжди [Києвлянин № 75 1877, с. 2; Киевский листок № 66, 1877, с. 1].

Тому Т. Кибальчич винайняв приміщення в будинку князя П. Трубецького. У газетному випуску «Киевского листка» від 5 жовтня є повідомлення, що музей за новою адресою відкрито для публіки з 1 жовтня [Киевский листок № 64, 1877, с. 1].

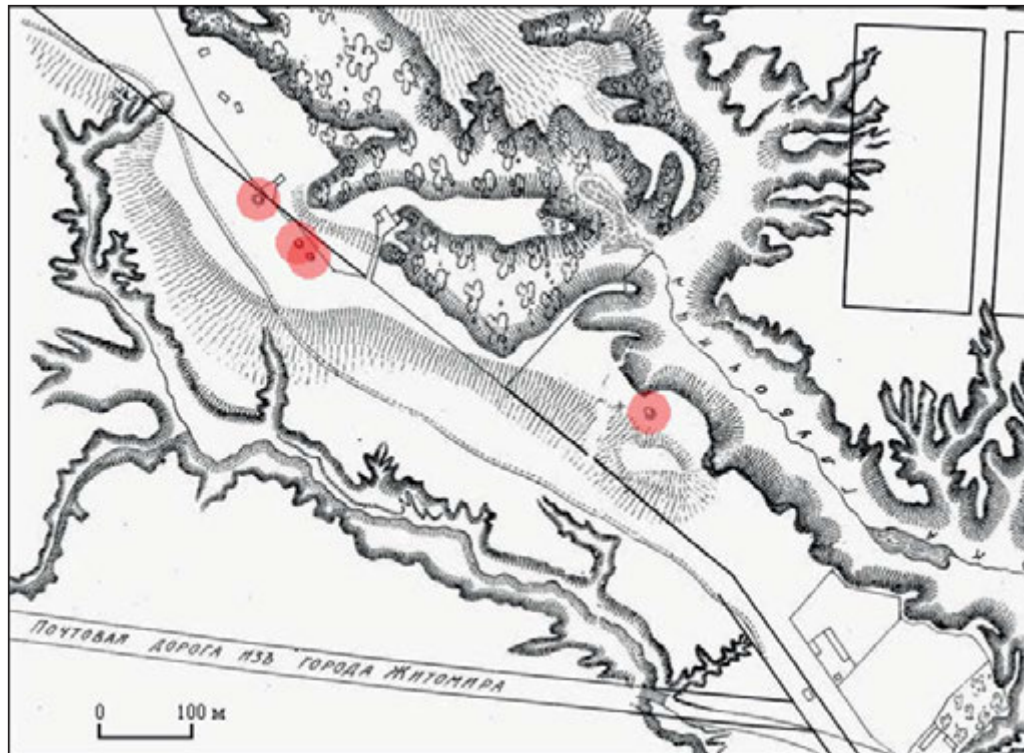
20 жовтня 1877 року в газеті «Києвлянин» (№ 125) за підписом Ф. Семенова вийшла замітка «Драгоценности музея древностей Т. В. Кибальчича в Киеве». У ній повідомляється, що музей, який був роз-

міщений на Лук'янівці, переїхав до нового приміщення – у будинок князя Трубецького на Великій Володимирській вулиці. Т. Кибальчич винайняв його, розраховуючи на більшу кількість відвідувачів, для яких було встановлено платню за вхід – 40 коп., для учнів і дітей – 20 коп. На новому місці музей розпочав роботу 9 жовтня⁸. У «призначений» час Т. Кибальчич перебував у своєму музеї і «обов'язково» давав пояснення відвідувачам щодо предметів, які привернули їхню увагу.

Далі автор замітки детально перераховує предмети з трьохтисячної музейної колекції, виставленої у вітринах, які «більше за інших» привертають увагу відвідувачів. Серед них: нитка смарагдових намистин «глибокої язичницької давнини» з Полтавської губернії; папірус із грецькими письментами, вивезений з Палестини (як вважають, пам'ятка писемності III–IV ст. н. е.)⁹; хрест візантійської роботи; два медальйони із зображеннями Богородиці та Іоанна Предтечі (приблизно V чи VI ст.)¹⁰;

глиняний горщик, вкритий хрестоподібними письментами, із серією речей, що характеризують час, «народність» і культурний розвиток мешканців «півдня Росії» 2000 років тому; нитка коштовних намистин із Криму, між якими на великій халцедоновій зображено тріумфальну ходу якогось царя чи вождя племені, з двома воїнами; зібрання різьблених, переважно коштовних, каменів – гем, грецької і римської роботи дохристиянського часу з Криму із зображеннями Афродіти, Діани, Геркулеса, Меркурія, Юпітера, Леди, Пана та інших божеств, портретів римських імператорів і різних «великих мужів» того часу; неопубліковані монети Пантикапея, Фанагорії, Херсонеса Таврійського, Ольвії, генуезько-татарські та з інших міст «півдня Росії».

Серед експонатів більш пізнього часу газета називає такі: зібрання великих різьблених хрестів, прикрашених коштовним камінням, XV–XVIII ст.; рукописне Євангеліє 1600 року; автографи творів Некрашевича та Тимофія Щербацького (друкуються старання-

Лл. 18. Давні кургани в районі вулиці Великої Дорогожицької на плані Києва 1837 р.

⁸ Інформація «Киевлянина» суперечить даті відкриття музею в публікації «Киевского листка». Остання з газет у своєму випуску від 5 жовтня писала про роботу музею на новому місці як подію, що вже відбулася.

⁹ Тут і далі датування автора газетної замітки взятє, вірогідно, з музейних етикеток.

¹⁰ Хрест і медальйони присутні в каталозі колекції під № 94, 95 [Кибальчич 1876, с. 6].

ми проф. Петрова); тканини XVII ст. случької роботи; масонські знаки; срібна гетьманська булава; зібрання мініатюр, писаних аквареллю на слоновій кістці.

Зал музею прикрашали акварельні картини самого Т. Кибальчича, на яких було зображено різноманітні види Криму та кургани Полтавської губернії. Тут же експонувались етюди та ескізи відомих російських художників – П. Вернета, проф. Сорокіна, академіка В. Орловського, Іогансона та ін.

Наприкінці своєї розповіді про музей Т. Кибальчича в будинку князя Трубецького Ф. Семенов, вочевидь, зі слів власника колекції, повідомляє, що в найближчому майбутньому музей старожитностей (оцінений «любителями» в 40 000 рублів) змушений буде покинути Київ, оскільки, на думку власника, тільки переїзд до столиці – Санкт-Петербурга – дозволить покрити витрати на його утримання за рахунок підвищеного відвідування. Автор сподівається, що ще до переїзду кияни встигнуть оглянути це зібрання старожитностей, оскільки відвідування музею дає «цілий ряд знань не тільки цікавих і важливих у науковому відношенні, але й корисних у громадському житті» [Києвлянин № 125 1877, с. 2]. Трохи раніше подібну інформацію надрукував «Київський листок», наголошуючи, що музей у Києві буде функціонувати тимчасово, оскільки Академія наук запропонувала Т. Кибальчичу організувати цей музей у Петербурзі, приймаючи на себе всі витрати з його перевезення, облаштування та охорони [Києвський листок № 66, 1877, с. 1].

На початку листопада музей старожитностей Т. Кибальчича збагатився новими придбаннями. Серед них – золотий браслет («зап'ястя»), знайдений у садибі К. Заліського біля Десятинної церкви, дорогоцінні табакерки з мініатюрами на слоновій кістці та стародруки. У музеї було тимчасово виставлено кілька полотен старої французької школи, картина І. Крамського «Спаситель», шитво імператриці Катерини II [Києвський листок № 74, 1877, с. 1].

З 6 листопада 1877 року в музеї Т. Кибальчича недовго експонувалася мумія, нещодавно знайдена поблизу Єрусалима. Цей «чудовий, важливий у найвищому ступені в науковому

відношенні» екземпляр, «незвичайно добре збережений», належав, «як припускають», до царської єгипетської родини. Цінність мумії полягала в тому, що до того моменту в Палестині ще не знаходили бальзамованих тіл. Мумію по периметру прикрашали 32 бронзові статуетки «ідолів» [Києвлянин № 133 1877, с. 2; Києвський листок № 78, 1877, с. 1].

У цьому ж місяці в музеї Т. Кибальчича було представлено відому колекцію старожитностей В. Тарновського. У ній кореспондент газети «Києвлянин» особливо виділив гетьманську булаву Вишневецького, прикрашену «безліччю» коштовних каменів, і булаву гетьмана Яна Тарновського, прикрашену великим бірюзовим каменем [Києвлянин № 137 1877, с. 2].

Музей старожитностей Кибальчича фігурує ще в одній публікації «Києвлянина» від 15 листопада. Автор газетної замітки «Наука и шарлотанство на киевской почве» Мар...ич в один день відвідав два заклади – музей старожитностей Т. Кибальчича на Володимирській вулиці та виставку воскових фігур і художніх картин пана Вінтера, що розмістилася на Хрещатику в будинку Верхаловського, і порівняв їх. Музей отримав схвальний відгук, оскільки пропонував публіці «простоту, солідність, значення речей». Але Т. Кибальчич скаржився на «повну байдужість інтелігентної і учнівської публіки» до експозиції. Натомість другий заклад користувався ажіотажним попитом у містян, незважаючи на «не добропорядність, наркотизм видовища, а частково і сальність», і нагадував балаган, битком набитий поважними за віком, званням і одягом («платтям») людьми [Києвлянин № 136 1877, с. 2].

Автор замітки порушив питання, яке є актуальним і зараз, через 150 років – що треба робити закладам культури, аби конкурувати з комерційними проектами, що експлуатують людське невігластво, інстинкти, несмак? Як гірко іронію він запропонував Т. Кибальчичу «в інтересах науки» перенести свій музей також на Хрещатик і доповнити експозицію восковими фігурами на кшталт помираючої Клеопатри та оголеної Венери. «Естетична схильність» до подібних видовищ приведе публіку до музею, і тоді «хоч випадково» вона ознайомиться з пам'ятками «доісторичного народу».

«Киевский листок» у своєму випуску від 21 грудня 1877 року інформує, що «кінцевим строком існування музею старожитностей в Києві Т. В. Кибальчича визначено 1 березня наступного 1878 року». Робота музею мала тривати до 1 січня щоденно, з 12 до 14 години. На майбутніх (новорічних) святах у залі музею було заплановано кілька літературно-археологічних вечорів. Професор М. Петров мав виголосити доповідь «Про південно-руську народну літературу», а Т. Кибальчич – «Язичницькі пам'ятки Києва» і «Про обряди південно-руського народу за матеріалами, зібраними в Чернігівській, Полтавській, Київській і Катеринославській губерніях». Газета зазначає, що викликає жаль та обставина, що ці вечори не будуть проведені в більш просторому приміщенні [Киевский листок № 86, 1877, с. 1].

18 березня 1878 року в газеті «Киевлянин» (№ 33) укотре було згадано про музей старожитностей Т. Кибальчича. Повідомляється, що збірка поповнилася «цікавими давніми предметами і портфелями акварелей і малюнків знаменитих художників». Частину нового надбання було куплено з колекції покійного «збирача» Севастьянова (у Санкт-Петербурзі) та у П. Вернета. Серед авторів придбаних малюнків – Рубенс, Дж. Каналетто, Л. Брамер, А. Мантенья, А. Дюрер, Бермюллер, А. Кальс, Бентоні, Гехлі, А. Роллер, Е. Делакруа, Хам, В. Боровиковський, К. Брюлов, В. Буренін, І. Соколов, Т. Горшельт, О. Дружинін, Ф. Васильєв, П. Вернет та ін. [Киевлянин № 33 1878, с. 2].

Частина робіт цих та інших художників і самого Т. Кибальчича увійшла до складу альбому, що містив 130 малюнків. Антиквар подарував його Церковно-археологічному товариству. На сьогодні у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігається 45 малюнків із цього альбому; деякі з них не атрибутовані [Питателева 2012].

У цій же березневій замітці газети «Киевлянин» повідомляється, що у зв'язку з неможливістю сплачувати витрати з утримання музею в центрі міста з 27 березня він знову повертається на Лук'янівку і буде відкритим

для відвідувачів тільки в «назначені дні» [Киевлянин № 33 1878, с. 2].

Київський музей старожитностей Т. Кибальчича – перша публічна музейна установа міста, яка запрацювала в березні 1877 року. Церковно-археологічний музей, створений у 1872 році, було відкрито для вільного відвідування лише в грудні 1878 року, та й то на початку він працював лише щонеділі з 12 по 14 годину [Киевлянин № 142 1878, с. 2]. Іноді його називають «першою в Києві музейною установою, доступною для широкого кола відвідувачів» [Федорова 2011, с. 139; Питателева 2012, с. 48], що, як ми побачили з історії музею Т. Кибальчича, не відповідає дійсності.

У грудні 1880 року в Петербурзі, в Єкатерининській залі Академії мистецтв було відкрито виставку старожитностей із зібрання Т. Кибальчича. На ній було представлено велику колекцію старовинного шитва золотом, сріблом і шовком, колекцію ікон («образів»), хрестів, антимінсів, підсвічників, дукачів, сережок, намист тощо. «Доісторичний» відділ виставки містив предмети, «добуті» при розкопках курганів Чернігівщини, Полтавщини та Київщини [Киевский листок № 103, 1880, с. 3].

У вересні 1881 року Т. Кибальчич пожертвував християнському музею своєї alma mater – Академії мистецтв (Санкт-Петербург) – власне зібрання стародруків, прикрашених гравюрами XVI–XVIII ст., надрукованих у Львові, Стрятині¹¹, Чернігові, Києві та Почаєві, яке «любителі» оцінили у 6–7 тис. рублів. Ця збірка була частиною розділу «південно-російського» музею старожитностей колекціонера, що функціонував «років два тому» в Києві [Киевлянин № 213 1881, с. 3]. Отже, музей Т. Кибальчича припинив своє існування в Києві десь у 1879 чи 1880 році, коли уряд імперії заборонив створювати в Києві будь-який музей [Гейда 2015, с. 82]. Колекцію було розформовано, якісь тематичні збірки подаровано чи продано до інших музейних зібрань, щось потрапило на антикварний ринок.

Але бажання Т. Кибальчича створити в Києві великий багатопрофільний музей з археології, історії, етнографії та мистецтва вже ж було реалізовано наприкінці XIX ст. Бу-

¹¹ Її обладнання викупив Є. Плетенецький для створення Києво-Печерської друкарні.

дучи гласним міської думи, Т. Кибальчич у 1892 році звернувся до влади з пропозицією про створення у Києві художньо-промислового музею. У 1897 році тут почало функціонувати Київське товариство старожитностей і мистецтв, і було відкрито виставку Товариства. На її основі й завдяки пожертвам, у тому числі й від Т. Кибальчича, було створено Музей старожитностей і мистецтв Товариства, який згодом перетворився на Київський міський музей старожитностей і мистецтв під завідуванням В. Хвойки [Гейда 2015, с. 82].

Хроніка археологічних знахідок і досліджень садиби

1830–1840-і роки. Перші археологічні пошуки на території садиби в 1830–1840-х роках провів її власник О. Анненков. На думку Т. Ананьєвої, знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1824 року спонукали відставного поручика купити сусідню з Десятинною церквою садибу (зараз – значна частина садиби Національного музею історії України), з житловим будинком на початку Андріївського узвозу [Ананьєва 1996, с. 16]. Згодом він придбав ще дві садиби на території Старокиївської гори і став проводити в них неофіційні пошуки давніх речей.

У 1835 році в Києві було створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, членом якого наступного року став і О. Анненков. Але тільки після смерті митрополита Євгенія (лютий 1837 року) відставний гвардії поручик розпочинає масштабні пошуки старожитностей у Києві та за його межами [Ананьєва 1996, с. 16]. У 1837–1838 роках він «собственным иждивением» досліджує територію біля Михайлівського Золотоверхого монастиря (де знайшов фундаменти Дмитрівського собору XI ст.) і Трьохсвятительської церкви. Для проведення цих робіт О. Анненков змушений був брати офіційні дозволи, тоді як для неофіційних і неафішованих «розкопок» на території власних садиб ніяких дозволів він не отримував, і проводив в останніх скарбопошукові роботи від часу придбання цих земельних ділянок.

Про здійснення ним саме таких земляних робіт О. Анненков невільно зізнався у своєму листі до київського генерал-губернатора Д. Бібікова від 1845 року. Власник садиби на

початку Володимирської вулиці інформував адресата, що він сам проводив там пошуки в 1830 році та згодом, але виявив лише «землю давно рытую» і «следы в разных направлениях глубоких рвов и ям, а весьма много и мест погребов засыпанных», але «при всех тщательных поисках и усилиях» не знайшов «остатков древностей», крім давнього мідного дзвона. Його було виявлено в саду біля паркана садиби, навпроти Трьохсвятительської церкви, і передано до колекції знахідок у Десятинній церкві. Тому О. Анненков вважав, що подальші пошуки в його саду «совершенно бесполезны, а таковое домогательство разрывать сад мой клонится к истреблению онаго, к нарушению права собственности, к обиде моей и к неповинному меня оскорблению» [Левецкий] 1894, с. 154–155].

Звісно, О. Анненков лукавив, оскільки в цьому ж листі він показав свою обізнаність щодо колишнього розташування в межах його садиби складів і льохів для зберігання пороху та ядер. Розкопки цієї частини давнього Києва другої половини XIX – початку XXI ст., про які мова піде далі, підтвердили розміщення на території садиби великої кількості об'єктів як давньоруського (язичницькі та християнські поховання, залишки монументальних споруд), так і ранньомодерного часу [Козюба 2020, с. 69].

О. Анненков ніяким чином не документував пошуки у власній садибі, і тому конкретні місця його «розкопок», виявлені ним об'єкти й комплекси, кількісний та якісний склад знахідок залишаються невідомими.

1850–1860-і роки. У квітні 1857 року новий власник садиби Климович розпочав перебудову будинку. Під час земляних робіт натрапили на давню цегляну кладку, у ніші якої в невеликому горщику було знайдено скарб, що містив 6 срібних гривень київського типу, уламок золотого браслета, 6 срібних витих браслетів, золотий перстень з шестикутним щитком, на якому зображено знак Рюриковичів [Корзухина 1954, с. 110, № 76, табл. XXXII].

Майже через 10 років потому про цю знахідку згадало одне з місцевих видань. Газета «Киевлянин» в серпні 1866 року повідомила, що під час реконструкції («реставрації») дома Климовича, а саме при підводці нижнього поверху, було відкрито залишки фундаменту

давної кладки, подібної, як у Золотих воріт. Одне із заглиблень, утворене залишками старовинних стін, було засипано будівельними щебенем і сміттям, у якому знайдено уламки фресок і мозаїки. Цю інформацію автор замітки отримав від керівника київської археографічної комісії М. Юзефовича, який зберігав у себе зразки згаданого оздоблення [Києвлянин № 96 1866, с. 382].

При «оновленні» своєї садиби Климович знайшов «кілька старовинних металевих речей», які передав до Музею старожитностей. Тайний радник Юзефович «років п'ять тому» просив дозволу проводити в саду Климовича розкопки, але без результату [Києвлянин № 96 1866, с. 382, 383].

Виникає питання, залишки якої ж споруди було відкрито в 1857 році? Розкопки 1975–1976 років ротонди показали, що ця будівля лише малим сегментом своєї окружності потрапила в площу будинку Трубецьких – а саме в південно-східний кут північного виступу крила [Боровський, Толочко 1979, с. 91, рис. 1]. У фундаментах ротонди було використано дрібні уламки каменю-пісковика і фрагменти битої плінфи [Боровський, Толочко 1979, с. 93]. Натомість фундаменти іншої споруди («капища»), виявленої 1975 року під підлогою цокольного поверху будинку, було забутовано будівельними матеріалами вторинного використання – уламками тонкої плінфи, шматками цем'яного розчину, квадрами червоного кварциту, уламками голосників і фресок [Толочко, Боровський 1979, с. 3]. Це дуже нагадує інформацію про давню споруду з наведеного повідомлення газети «Києвлянин».

У 1862 році при пониженні рівня Володимирської вулиці біля будинку Климовича було знайдено скарб, у складі якого були 3 срібних гривні київського типу, срібні колт, 2 браслети, ланцюжок, уламок трьохнамістинної сережки, золоті скроневі кільця та інші речі [Корзухина 1954, с. 111, № 77].

У 1869 році у дворі садиби біля корівника було знайдено видовжену прямокутну пірофілітову («шиферну») плиту з вирізьбленим («висіченим») на ній грецьким хрестом. П. Трубецький подарував її М. Юзефовичу [Хойновський 1893, с. 13].

1870–1880-і роки. У 1872 році при будівництві дерев'яного паркану, який відділив

двір Трубецьких від їхнього саду, було знайдено стіну старовинної будівлі. У цьому ж місці при спорудженні льоху («льодника») було перерізано цю стіну, що проходила із заходу на схід [Боровський, Толочко 1979, с. 90]. За планом 1875 року на цьому місці позначено навіс, а на плані розкопаної ротонди саме в цій північній частині споруди XII–XIII ст. було зафіксовано ділянку знищених льохом фундаменту і кладки стіни [Боровський, Толочко 1979, с. 91, рис. 1].

Того ж 1872 року перед будинком Трубецьких у ямі, виритій для встановлення газового ліхтаря, було знайдено два глиняних глечики. В одному з них лежав скарб срібних прикрас – пара колтів, пластинчастий браслет-наруч, 5 сережок київського типу із зерню, перстень, а ще гральна кістка [Хойновський 1893, с. 11–12; Корзухина 1954, с. 112–113, № 82]. При подальшому розкопуванні вулиці перед будинком було знайдено до тисячі кубиків різнокольорової смальти [Хойновський 1893, с. 13]. На одній з найбільш ранніх світлин початку Володимирської вулиці видно вуличний ліхтар на південний захід від будинку – можливо, на тому ж місці (іл. 8).

Восени 1876 року П. Трубецький знайшов під своїм будинком «цілу кам'яну споруду, у якій одну напіввідкриту кімнату було прикрашено фресками, дуже схожими на ті, що містяться в Софійському соборі і Десятинній церкві». Цю інформацію на підсумковому щорічному засіданні Московського археологічного товариства озвучив Т. Кибальчич, який на згаданому зібранні зробив доповідь про київські старожитності. Як інформує про цю подію газета «Києвлянин», Т. Кибальчич, спираючись на світський характер зображень («судячи зі змісту малюнків, їх ніяк не можна зарахувати до священних зображень»), вважав відкриту споруду князівським палацом [Києвлянин № 29 1877, с. 3].

Про цю знахідку мимохідь згадує Й. Хойновський, який наводить слова мешканців садиби, що льохи («погреба») будинку (садиби) розміщені («устроєні») між фундаментами давньої кладки [Хойновський 1893, с. 13].

У квітні 1877 року в саду Трубецьких було знайдено скарб. При ремонті паркана садиби, який обвалився, на розі Трьохсвятительської (Десятинної) вулиці в землі, що

Іл. 19. Портрет О. Звенигородського художника
Клода Фердинанда Гайара 1887 р.

осипалась, було помічено глиняну посудину. У ній лежала пара срібних сережок, срібна пряжка «від кушака» та золоте кільце. Відсутність зображень знахідки чи більш детального її опису не дозволяє визначити час скарбу. При подальших земляних роботах тут виявлено велику кількість людських кісток [Києвлянин № 48 1877, с. 2; Корзухина 1954, с. 113, № 83].

У 1879 році Т. Кибальчич розкопав «бугор», розташований на північ від будинку Трубецьких. Тут він знайшов кістяну деталь вуздечки, залізні навершя стріл і списів, інші предмети, які забрав на свою користь [Хойновский 1893, с. 13]. Можна припустити, що місцем його «розкопок» був північний кут садиби: саме тут, за планом садиби 1875 року, передбачалося спорудження нового будинку Трубецьких; це було «найвище» місце саду щодо рівня двох вулиць, які тут сходилися. М. Каргер безпідставно пов'язав знахідки Т. Кибальчича на цьому місці з давнім язичницьким похованням, включивши його під № 104 до свого переліку, а «бугор» згодом інтерпретував як курган [Каргер 1958, с. 167].

Оскільки Трубецькі знали про розташування позаду їхнього будинку якихось стародавніх фундаментів, вони запросили відомого колекціонера Олександра Вікторовича Звенигородського (1837–1903) провести в цьому місці «пробні» розкопки, що й було здійснено в 1881 і 1883 роках (іл. 19). Біля дров'яного сараю він виявив напівкруглий фундамент із кількома зовнішніми виступами-лопатками. Під час цих розкопок знайдено 6 поховань. З мурування було забрано пірофілітову плиту, підкладену під водотічну трубу. Після цих робіт фундамент було засипано [Сведения 1888, с. 210; Хойновский 1893, с. 13].

У цей же час чоловік господині садиби П. Трубецький вирішив провести перед будинком власні пошуки. 1 квітня 1882 року своїм рішенням Київська міська дума надала йому дозвіл провести «розкопку землі» на незамощеній частині Десятинної вулиці [«Труд» № 35 1882, с. 2]. На засіданні міської думи 8 квітня постанову про дозвіл П. Трубецькому було доповнено умовою, щоби розкопки проводилися під наглядом професора Антоновича [Труд № 39 1882, с. 2].

Деякі деталі цієї історії повідомила інша міська газета – «Заря». У своєму випуску від 14 березня 1882 року вона інформує, що навесні цього року біля будинку княгині Трубецької на незамощеному місці чітко виступила частина фундаменту чи стіни якоїсь давньої будівлі. Бажаючи провести дослідження цієї «пам'ятки старовини», П. Трубецький звернувся до міської влади за дозволом, обіцяючи проводити роботи «з дотриманням всіляких застережень». При цьому князь висловив деякі умови, при дотриманні яких він зголошується «приступити негайно до пошуків»: якщо при розкопках буде знайдено будь-які старожитності чи коштовності, то вони мають бути поділені навпіл між містом і П. Трубецьким; якщо ж у результаті робіт буде отримано лише будівельне сміття чи цеглу, то вони поступають у користування князя як винагорода за витрати за здійснення пошуків. У замітці також висловлено бажання, щоби роботи велися «під наглядом особи, компетентної в археології» [Заря № 58, с. 2].

Про деякі додаткові умови, пов'язані передусім із благоустроєм території під час і після розкопок, написала газета «Києвля-

Іл. 20. Й. Хойновський

нин». Зокрема, князя зобов'язали при проведенні пошукових робіт забезпечити «безпеку для перехожих і проїжджаючих» за допомогою огорожі, а після завершення робіт засипати й розрівняти «розрите місце» [Киевлянин № 71, с. 2].

Деталі та результати пошуків П. Трубецького 1882 року, вірогідно, викладені в його неопублікованій «Записці», яка зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. 1, № 7816) [Боровський, Толочко 1979, с. 90, прим. 1].

Розкопки Й. Хойновського 1892 року.

Викупивши у Трубецьких частину їхнього саду, новий господар ділянки Я. Кривцов вирішив побудувати на ній великий багатоквартирний цегляний будинок. Дізнавшись про це з повідомлень місцевої преси на початку лютого 1892 року, Йосип Адамович Хойновський, заручившись підтримкою власника нової садиби, почав здійснювати нагляд за земляними роботами (іл. 20).

Себе Й. Хойновський вважав «достатньо обізнаним в історії Києва» і встиг до цього провести певні «дослідження» в місті [Хойновський 1893, с. 1–2]. Натомість у середовищі професійних київських збирачів старожитностей його вважали дилетантом. За їдкою оцінкою рівня обізнаності Й. Хойновського,

наданою в спогадах його сучасника О. Паталеєва, «Хойновський, безсистемний збирач, вічна жертва антикварів-баришників, які продавали йому різний непотріб під виглядом херсонських [херсонських – В. К.] розкопок» (Паталеєв 2006).

Земляні роботи треба було завершити до 15 березня, і тому пошуки, які розпочалися 6 лютого, як зазначив сам Й. Хойновський, не могли відповідати методичній «правильності» розкопок. Ґрунт знімався не пошарово, а одразу на всю глибину котловану – 3 м (4 аршини) та його ширину – понад 40 м (21 сажень). 20 копачів ставали в ряд і спочатку ломали відколювали промерзлу землю, а потім уже лопатами вибирали ґрунт до рівня вулиці. Вибраною землею заповнювали ящики грабарок і одразу вивозили з двору. Щоби прискорити швидкість земляних робіт, підрядник установив платню за кубометри вибраного ґрунту. Й. Хойновському довелося з власних коштів платити за кожен знахідку, стимулюючи увагу копачів до предметів у землі. Колекціонер у публікації результатів цих робіт запевнив читачів, що він «зробив усе можливе, що за даних умов міг зробити, і здобув такі результати, які [його] енергія та гроші могли здобути» [Хойновський 1893, с. 2–3].

Загалом під наглядом Й. Хойновського було вибрано землю на площі близько 1400 кв м; ще 400 кв м саду Трубецьких було залишено в садибі Кривцова нетронутими (іл. 21). Ця ділянка на південь від будинку № 13 на Десятинній вулиці і зараз залишається вільною від забудови (іл. 4: б).

Свою «законну» половину знахідок Я. Кривцов уступив Й. Хойновському. Але в того були конкуренти – перекупники («баришники»), студенти, просто відвідувачі, які весь час товклися на місці виїмки ґрунту і мали можливість прихопити «сувеніри» або скуповувати частину знахідок [Хойновський 1893, с. 2, 26]. Ба більше, княгиня Трубецька доручила своєму прикажчику Михайлу спостерігати «за розкопкою», і той на свій розсуд «відбирав» знайдені предмети й відносив їх до господарського будинку чи дров'яного сараю. Те саме робили сини та прислуга княгині, часто в той час, коли Й. Хойновський не встигав оглянути ці знахідки і обміряти їх. Частину останніх, що зберігалися в шафі

князя, Й. Хойновському згодом вдалося намалювати, але більша частина предметів, що потрапили до Трубецьких, залишилася недоступною [Хойновский 1893, с. 29].

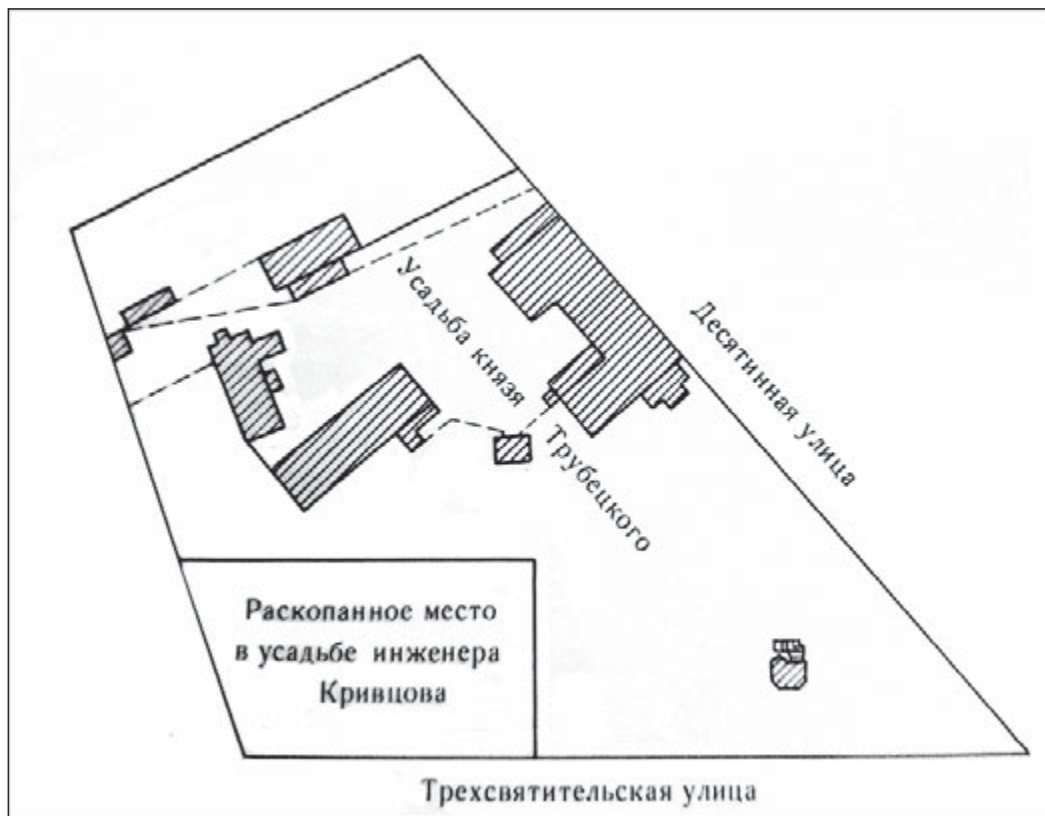
Хоча Й. Хойновський вів щоденник робіт, він через брак досвіду, масштаб, характер та інтенсивність земляних робіт, відсутність помічників, пропуск кількох робочих днів не зміг здійснити повної фіксації та об'єктивного опису виявлених об'єктів і комплексів. Усе це знайшло відображення в тексті його книги, що вийшла 1893 року. Більшість його інформації звелася до опису окремих знахідок, лаконічних згадок про об'єкти, майже повну відсутність уваги до стратиграфії ділянки. Дилетантизм Й. Хойновського не дозволяє використовувати зібрану ним інформацію про археологічні об'єкти в садибі Кривцова без критичної перевірки.

Так, відсутність фіксації меж об'єктів, передусім поховань, призвела до того, що до одного комплексу він скопом зараховував усі речі, знайдені поряд приблизно на однаковій глибині, – поховальний інвентар, речі з об'єктів, що були перерізані похованням або самі перерізали могильну яму, предмети із засипки могильної ями, з культурного шару. Ця

помилка призвела до того, що у Й. Хойновського в поховальних комплексах язичницького часу виявилися присутніми візантійські амфори [Хойновский 1893, с. 28–29]. Історія з «князівським похованням із шаблею в пірофілітовому саркофазі», також знайденим у садибі Кривцова, при більш детальному вивченні виявилася необґрунтованою інтерпретацією колекціонера [Комар 2022].

При «розкопках» 1892 року було знайдено багато різночасових комплексів – язичницьких поховань X ст., різних заглиблених споруд і поховань XI–XIII ст., поховань і об'єктів XVII–XVIII ст., підмурків споруд, колективної могили загиблих у 1240 році. Було виявлено також цікаві артефакти з чорних і кольорових металів (іл. 22), глини, каменю, скла, кістки: побутові предмети, посуд, зброю, прикраси, монети. Результати дослідження Й. Хойновського в садибі Кривцова потребують подальшого аналізу.

У 1905 році професор київського університету М. Довнар-Запольський мав намір провести «обширні» розкопки в садибі Трубецьких і навіть отримав від останніх згоду на це [Киевлянин № 269, с. 3], але наразі неві-

Іл. 21. Місце досліджень Й. Хойновського в садибі Кривцова 1892 р.

Іл. 22. Мідне блюдо з гравіюванням західноєвропейських майстрів XII–XIII ст., знайдене Й. Хойновським у садибі Кривцова в 1892 р.

дома інформація про здійснення цього плану. Натомість проект масштабних розкопок у цій садибі вдалось реалізувати в 1910 році.

Розкопки Д. Мілєєва 1910 року.

Д. Мілєєв, представляючи Імператорську археологічну комісію (ІАК), розпочав свою роботу в Києві із садиби Десятинної церкви, де в 1908–1909 роках встиг уже провести масштабні розкопки. За версією газети «Києвлянин», на початку 1910 року з'явилась інформація, що садиба Трубецької продається, і що нібито вже в цьому році нові власники мають намір побудувати в ній капітальні споруди, під які буде здійснено значну виїмку ґрунту.

Ця обставина змусила ІАК переглянути свої плани, домовитися про проведення розкопок із княгинею Є. Трубецькою та доручити «досвідченій у цій справі особі» – Дмитру Васильовичу Мілєєву (1878–1914) – очолити ці роботи.

Позапланові розкопки було розпочато 21 квітня¹². Розкоп у вигляді кількох десятків «ям» – прямокутних ділянок, розділених між собою стратиграфічними бровками («гребін-

цями»), було закладено в саду вздовж північного-східного краю садиби і Трьохсвятительської вулиці, поряд з уже зведеним будинком Кривцова, і частково вздовж Володимирської вулиці, ближче до північного кута саду. За кілька днів роботи було відкрито залишки великої дерев'яної будівлі кінця XVII – початку XVIII ст., що підтверджено знахідками цього часу – мідними монетами, глиняним і скляним посудом, цеглою [Києвлянин № 116, с. 4].

Було також «відкопано» дещо порушене пізнім перекопом язичницьке поховання, що містило залізний ніжик з кістяним руків'ям, залізне кресало, кремінь до нього і 4 лісових горіхи [Києвлянин № 116, с. 4; Каргер 1958, с. 144, № 21].

За два тижні газета опублікувала нову інформацію щодо розкопок у садибі Трубецьких. Згадана в попередній замітці велика будівля своїм завершенням виходила до сусідньої садиби (Кривцова). Паралельно до будівлі на відстані 3 м виявлені другу, таку саму за розмірами – завширшки 9 м і завдовжки понад 30 м. Вони слугували якимись бараками чи складами і були споруджені на початку XVIII ст. Заглиблені частини цих споруд повністю знищили культурний шар.

11 травня¹³ в проміжку між великими спорудами було знайдено скарб, завернутий у полотняну хустку¹⁴. Серед його речей – 8 срібних тринамистинних сережок, електрова сережка з ажурними кульками, 2 срібних ажурних колти «середнього» розміру, витий срібний браслет, 3 каблучки з «якогось мідно-срібного сплаву». Тут же виявлено залишки сильно кородованих залізних предметів [Києвлянин № 130, с. 4; Корзухина 1954, с. 112, № 81].

Наприкінці травня газета підвела проміжні підсумки розкопок, що тривали вже місяць. Зазначено, що вже досліджено «більшу частину садиби [її саду. – В. К.]», але «якихось видатних відкриттів або цінних знахідок поки не виявлено». Замітка інформує, що «на днях» у «крайній східній траншеї» біля Трьохсвятительської вулиці відкрито братську могилу. Кістяки понад 50 осіб лежали в культурному

¹² За іншою газетною публікацією – 22 квітня [Археологические 1910, с. 206].

¹³ За іншою газетною публікацією – 10 травня (Археологические 1910, с. 208).

¹⁴ За іншою газетною публікацією – у полотняну торбинку (Археологические 1910, с. 208).

шарі на глибині близько 1 м (1,5 аршина). Положення кістяків свідчить про їхнє поспішне безладне колективне захоронення [Києвлянин № 143, с. 4].

У червні «Києвлянин» знову поінформував про хід розкопок. Газета навела думку Д. Мілеєва, що «роботи в цій великій садибі вистачить ще надовго». Знайдено кілька поховань XII ст., датованих за дрібними речами при них. Щодо колективного поховання у «великій ямі», у якій, за новими даними, перебувало понад 100 кістяків загиблих, то воно інтерпретоване як братська могила загиблих воїнів під час битви у XII ст. Кістки мають сліди пошкоджень холодною зброєю: є розсічені черепи і присутні в кістяках залізні вістря списів.

Щодо великих дерев'яних споруд межі XVII–XVIII ст., то «обізнаними особами» підтверджено їх призначення як амбарів-хранилищ для військових потреб. Об'ємні глибокі круглі зерносховища, які часто трапляються на розкопаній площі, датовано XVI ст. [Києвлянин № 159, с. 2].

За тиждень надійшла нова інформація про розкопки. На глибині 3,5 м (близько 5 аршинів) було знайдено «підземний хід» – печеру, вириту в лесі. Цей хід має висоту 2 м (близько 3 аршинів) і ширину 1 м (1,5 аршина). Зверху яма провалля мала круглу форму, знизу – чотирикутну. З неї хід ішов у західний бік. Об'єкти ще не досліджено, і тому їх довжина невідома.

Поряд з «печерою» на глибині до 1,4 м (менше 2 аршинів) знайдено зруйнований людський кістяк, біля якого виявлено срібний колт з ажурним обідком із зображенням двох птахів, золотий перстень із зображенням якогось звіра та мідний перстень. У сусідньому секторі розкопу («ямі») трапився залізний, добре збережений хрест-складень «середнього» розміру [Києвлянин № 165, с. 4].

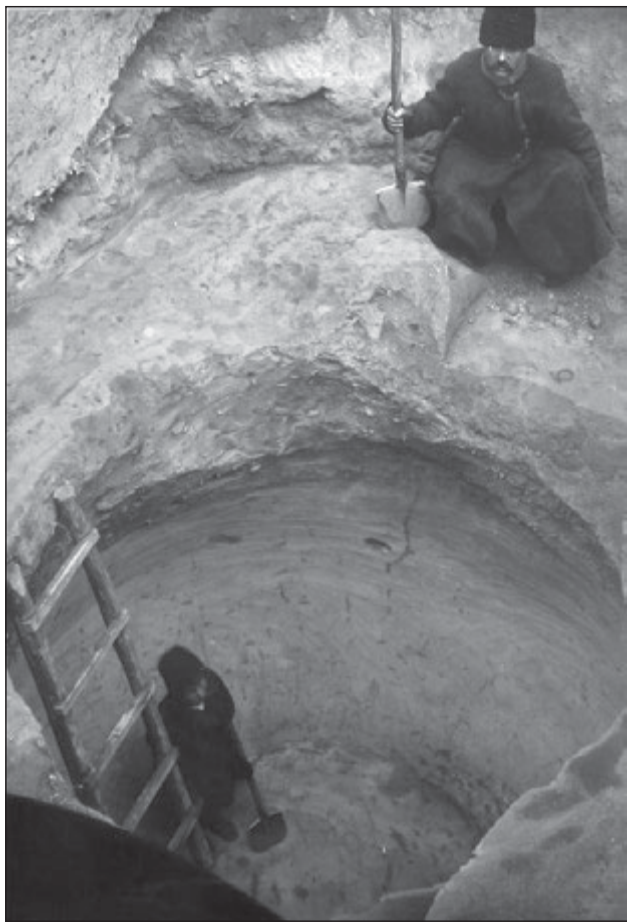
Подальші розкопки доповнили інформацію про «загадковий підземний хід». Було з'ясовано, що підземна споруда є великим льохом XVI–XVII ст. Вхід до нього починався з поверхні з боку Володимирської вулиці і являв собою земляні сходи, що мали 7 сходинок, які, ймовірно, були обкладені деревом. Ширина проходу становила більше 1 м (2 аршини). Сходи вели до «відносно великого» підземного приміщення, з якого під кутом на

схід вів вузький прохід «печери». Остання виходила до меншого квадратного підземного приміщення. Прохід між приміщеннями посередині в північній стінці мав невелику нішу [Києвлянин № 192, с. 4].

Улітку 1910 року паралельно до розкопок у садибі Трубецьких почалися роботи на інших локаціях, і Д. Мілеєву довелося переглянути свій план-календар розкопок у Києві. Після 17 червня дослідник збільшив кількість копачів і розбив їх на дві партії, узявши в помічники студента Вельміна, оскільки довелося копати ще й на вулиці Володимирській, 10 (спорудження будівлі Селянського земельного банку, пізніше Центрального телеграфу). Згодом почалися розкопки ще й у митрополичому саду Святої Софії (ріг вулиці Стрілецької та Георгіївського провулку), і Д. Мілеєв з партією копачів «тимчасово» перейшов із садиби Трубецьких туди. Газета запевнила, що «тимчасово призупинені» розкопки в садибі Трубецьких «невдовзі будуть поновлені», але в цьому році вже не будуть закладатися нові траншеї, а лише завершені вже розпочаті «ями», і потім буде засипана вся розкопана площа [Києвлянин № 192, с. 4].

Д. Мілеєв не встиг опублікувати жодної статті, присвяченої цим роботам. Натомість у випуску періодичного видання ІАК («Известия ИАК») за 1910 рік розміщено огляд розкопок у садибі Трубецьких, але за матеріалами місцевих газет, переважно «Киевской Мысли» та «Киевских Вестей» [Археологические 1910]. Серед інформації, яку не подала газета «Києвлянин», є цікаві подробиці. Розкопки охопили ділянки як уздовж Трьохсвятительської вулиці, так і Володимирської. Уздовж першої з них раніше було повністю «зрита вся культурна земля». Товщина культурних нашарувань у саду в середньому становила 1,5 м. У них траплялася кераміка XII–XIII ст., дитячі глиняні іграшки у вигляді коників, глиняні ляльки [Археологические 1910, с. 207].

У великій видовженій дерев'яній споруді знайдено 6 поперечних балок її конструкції. Вона була розташована паралельно до Трьохсвятительської вулиці, як і друга. Обидві споруди частково виходили до сусідньої садиби. Усередині цих споруд знайдено великі, яйцеподібні ями із залишками зерна на дні, які датовані приблизно кінцем XVII ст. чи більш

Іл. 23. Яма зерносховища в саду Трубецьких. Розкопки Д. Мілєєва 1910 р. Фотоархів Інституту матеріальної культури Російської академії наук (Петербург, РФ)

пізнього часу. Після припинення їх функціонування ями було засипано спеціально привезеною глиною. Ще кілька аналогічних ям виявлено поза межами цих споруд. Нова траншея, прокладена вздовж Володимирської вулиці, ближче до будинку Трубецької, виявила непорушений давній культурний шар [Археологические 1910, с. 207–208].

Щодо братської могили додатково зазначено, що вона «відрізана будівлею», тобто будинком Кривцова. Крім кісток, у могилі знайдено багато уламків зброї, залізних пряжок і чоловічих серг у вигляді дротяних кілечок. Зерносховища датовано XV–XVI ст. Поряд з ними в чистому материкі виявлено поховання «часу спорудження Десятинної церкви» з витягнутими вздовж кістяка руками з цілою глиняною посудиною біля голови і залізним ножиком з кістяним руків'ям біля пояса. Знайдено також два поховання XVII ст. [Археологические 1910, с. 208–209].

Поки не з'ясовано, чи збереглися польові щоденники цих досліджень. У Фотоархіві Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (Санкт-Петербург, РФ) зберігаються 47 фотознімків розкопок Д. Мілєєва 1910 року в садибі Трубецьких. Серед них 3 – частини братської могили; найбільш чіткий із цих знімків опублікований М. Каргером [Каргер 1958, с. 507, рис. 141]. Кістки утворюють не товстий шар; кістяки сильно перемішані, але зберегли, принаймні частково, свій анатомічний порядок (Ивакин, Комар 2016, с. 61, 62, рис. 1: 1).

На 10 фотографіях видно ями зерносховищ під час виїмки їх заповнення та після повної розчистки (іл. 23). Знімки зафіксували лінзи світлого ґрунту (лес?), яким було заповнену частину їх котлованів. Ще одна подібна яма зафіксована на дні видовженої споруди.

Частини котлованів та зотплілі елементи дерев'яних конструкцій цих довгих споруд

Іл. 24. Залишки колод стін і поперечних брусів довгої споруди в саду Трубецьких. Розкопки Д. Мілєєва 1910 р. Фотоархів Інституту матеріальної культури Російської академії наук (Петербург, РФ)

Іл. 25. Дві заглиблені, паралельно розташовані довгі споруди в саду Трубецьких.
На задньому плані – колони бесідки. Розкопки Д. Мілєєва 1910 р.
Фотоархів Інституту матеріальної культури Російської академії наук (Петербург, РФ)

представлені на 11 світлинах. Стінки котлованів були обшиті колодами. На пласкому дні споруд розчищено поперечні лаги, на які, ймовірно, спиралися дошки підлоги (іл. 24). Там же зафіксовано десятки стовпових ямок, які свідчать про існування додаткових до лаг стовпчиків-підпорок для підлоги. Два знімки з різних ракурсів зафіксували одне й те саме місце, де розчищено частини одразу двох довгих споруд. На першому (ФО НА ИИМК РАН, № 12846), зробленому із заходу, на рівні материка видно не сильно заглиблені котловани паралельних споруд, між якими відстань (як і відмічали газети) 3 м. На задньому плані за деревами саду – фасади будинків парної сторони Десятинної вулиці. На іншому знімку (ФО НА ИИМК РАН, № 12849), з південно-західного боку, ліворуч видно частину бесідки, засипану відвалом (іл. 25). Оскільки остання присутня на плані 1875 року (іл. 3: 5), це дозволяє дуже точно визначити місце розташування видовжених споруд, північно-західні торці яких розташовувалися саме в районі бесідки.

На двох фотографіях зафіксовано об'єкт із гарно збереженими шістьма сходинками, які завершуються невеликим майданчиком-

коридором, що переходить у прямокутне приміщення, дно якого розташоване на глибині близько 3 м (іл. 26). Цей об'єкт нагадує льох із «печерним» переходом, повідомлення про дослідження якого «Києвлянин» подав у липні. Але згадані фото зроблені, вочевидь, пізньої осені – на відвалах землі навколо об'єкта лежить сніг, а копачі, що позують, одягнені у верхній теплий одяг і мають шапки. Ще на кількох світлинах присутні тепло вдягнені копачі, що свідчить про завершення розкопок Д. Мілєєва в садибі Трубецьких наприкінці 1910 року. На інших фотографіях представлені поховання (2 знімки), інші земляні сходи (3), стратиграфії стінок і бровок розкопу.

На світлинах розкопок 1935 року під керівництвом С. Магури і кресленнях плану розкопу зафіксовано сітку прямокутних «ям» розкопу Д. Мілєєва 1910 року, оскільки дослідники 1935 року, не маючи конкретних планів розкопів останнього, повторно розкрили вже вивчену в 1910 році ділянку в саду Трубецьких уздовж Десятинної вулиці. Загалом у площу розкопу 1935 року цілком або частково потрапили 20 «ям» Д. Мілєєва, розмір яких становив 5,25–5,7×2,3–2,6 м при

Іл. 26. Сходи до підземного приміщення (льоху?) в саду Трубецьких. Розкопки Д. Мілєєва 1910 р. Фотоархів Інституту матеріальної культури Російської академії наук (Петербург, РФ)

товщині бровок між ними 0,3–0,4 м (іл. 27). За цими слідами, тільки в північно-східній частині садиби Трубецьких площа розкопів 1910 року становила щонайменше 500 кв. м.

Виявлені під час розкопок 1910 року довгі вузькі дерев'яні споруди, безперечно, є тими самими «погребам», вказаними під № 78 в експлікації до плану Києва 1750 року, які позначені на ньому саме на тому місці, де їх дослідив Д. Мілєєв (іл. 28). Братська могила, частину якої зафіксував Й. Хойновський у 1892 році, а її продовження розкопав Д. Мілєєв у 1910 році, належить загиблим захисникам і мешканцям Києва – жертвам татаро-монгольського штурму міста в грудні 1240 року. Великі зернові ями, вірогідно, можна віднести до другої половини XVII ст. як об'єкти в садибі київського воєводи. Складний підземний комплекс льоху, можливо, функціонував у цей самий час.

Розкопки С. Гамченка 1926–1927 років.

У 1926 році Всеукраїнський Археологічний комітет організував проведення археологічних розкопок у садибі Трубецьких (іл. 29).

Виконання робіт було доручено Комісії у складі К. Антонович-Мельник, С. Гамченка, М. Добровольського, В. Козловської, В. Лякоронського, В. Осьмака та В. Щербини. Фактичним керівником досліджень став Сергій Свиридович Гамченко (1859–1932) – на той час один з найдосвідченіших українських археологів, який мав значну практику в проведенні археологічних розвідок, розкопок давніх поселень і курганів, але який ніколи до того не займався міською археологією.

При огляді садиби було виділено чотири найбільш перспективні зони («діляниці») для проведення майбутніх розкопок – № 1 між будинком, сараєм («дровітнею») та льодовнею, № 2 – позаду сараю і флігелю, № 3 – на північ від будинку Трубецьких у саду вздовж вулиці Короленка (нині – Володимирська), № 4 – між сараєм («возовнею»), льодовнею та садибою Кривцова [Гамченко 1927, с. 17–18, рис. І]. Від розкопок на ділянці 1 відмовилися, оскільки, по-перше, тут уже копали О. Звенигородський, В. Антонович, К. Антонович-Мельник, В. Трубецький «та інші»¹⁵, і, по-друге, у бу-

¹⁵ Про розкопки в садибі Трубецьких В. Антоновича, К. Антонович-Мельник В. Трубецького невідомо з інших джерел. Але В. Антонович міг бути консультантом робіт П. Трубецького на початку 1880-х років, К. Антонович-Мельник була членом комісії з розкопок 1926 року і, вірогідно, сама надала інформацію щодо своїх пошуків у садибі, а В. Трубецького, можливо, сплутали з його батьком.

динку Трубецьких проживало понад 30 людей («душ»), і перекопане подвір'я створило б великі незручності мешканцям. Ділянка 4 була частково «зачеплена поверховими розкопками» Т. Кибальчича¹⁶, так що її та ділянку 2, врешті, було визнано за «непридатні до початку розкопів». Професор В. Щербина підготував довідку щодо історії садиби Трубецьких та згадок про розкопки в ній [Гамченко 1927, с. 18, 22].

У розкопках було використано два десятки копачів і стільки ж помічників-асистентів, які контролювали зняття ґрунту, просіювання землі, сортування й відбір за категоріями знахідок, їх шифрування й пакування, графічні роботи і навіть проводили екскурсії по розкопках. Серед них виділяється група молодих жінок-мистецтвознавиць – учениць Д. Щербаківського, які займались окремими категоріями знахідок: Є. Білоцерківська (прикраси), Н. Венгженівська (кераміка), М. Вязьмітіна (намисто), Н. Коцюбинська (браслети), М. Новицька (смальта), Є. Спаська (кахлі). Долі цих жінок, дві з яких були репресовані в 1934 році, присвячена дуже інформативна презентація О. Бузько [Бузько 2019].

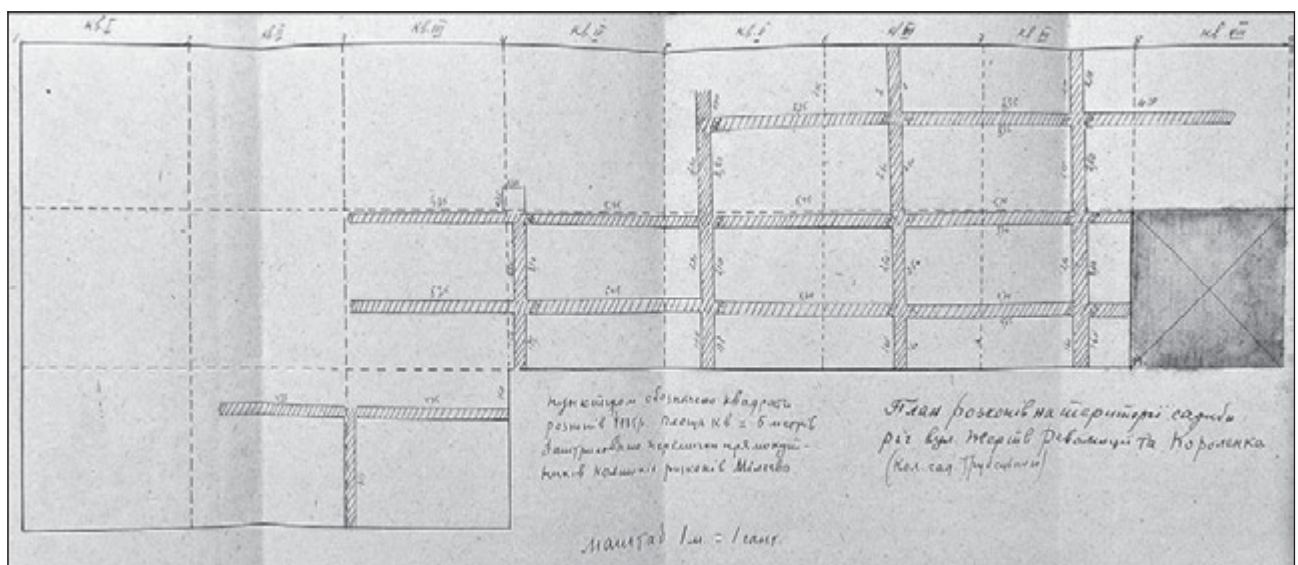
Серед інших асистентів згадаємо Л. Донець (займалася склом), Л. Кістяківського (зброя та кінська зброя), В. Палієнкову (знаряддя виробництва), М. Мушкет та М. Ста-

лінського (фотографа Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка), завдяки якому ми маємо фотографії цієї експедиції 1926 року.

Розкопки в 1926 році тривали майже 2 місяці – із 13 серпня по 8 жовтня. Від саду «з часів революції» залишився десяток «овочевих» (фруктових) дерев, «острівця» бузкових заростей та, над кручами в бік вулиць і біля будинку, ряд акацій і сріблястих тополь [Гамченко 1927, с. 19].

Площу розкопу було поділено на квадрати розміром 2×2 м. Розкоп мав дві ділянки – південну (біля північного фасаду будинку) з 35 квадратами і північну з 15 квадратами, розділені між собою бровкою завширшки з квадрат (2 м). Загальна площа розкопу склала 200 кв. м (іл. 30). За польовий сезон на ній встигли вибрати культурні нашарування на глибину 1,73–2,44 м [Гамченко 1927, с. 20, рис. II].

У попередній публікації результатів розкопок 1926 року С. Гамченко детально описав методику проведення розкопок, культурні нашарування, дав загальну характеристику окремим категоріям знахідок (цегла, кахлі, кераміка, скляні, залізні та з інших металів і сплавів вироби), похованням, остеологічним знахідкам – усе переважно без хронологічної ідентифікації. Під час досліджень знайдено 41 монети X–XIX ст. [Гамченко 1927, с. 20–32].

Іл. 27. Сітка «ям» і бровок розкопу Д. Мієєва 1910 р. в саду Трубецьких над Десятинною вулицею в розкопі 1935 року. Щоденник І. Бондаря. Науковий архів Інституту археології НАН України

¹⁶ Швидше, О. Анненкова.

Іл. 28. Військові льохи, розкопані в 1910 р., на фрагменті плану Києва 1750 р.

У 1927 році розкопки було продовжено в тій самій частині садиби. До південної ділянки розкопу 1926 року зі сходу було додано 20 квадратів, до північної – з півночі та сходу – 32 квадрати. Крім того, на північ від нього зробили ще одну ділянку («котлован № 3») – на 20,5 квадрата, так що північна ділянка 1926 року стала центральною (іл. 30). Крім нових квадратів, докопували площу розкопу попереднього року. Загальна площа доданих у 1927 році квадратів становила 290 кв. м. Ділянка № 3 на півночі межувала з розкопом Д. Мілеєва 1910 року.

Дослідження 1927 року почалися 12 червня і мали перерву з 15 липня до 5 серпня, а завершилися 25 жовтня. Серед-

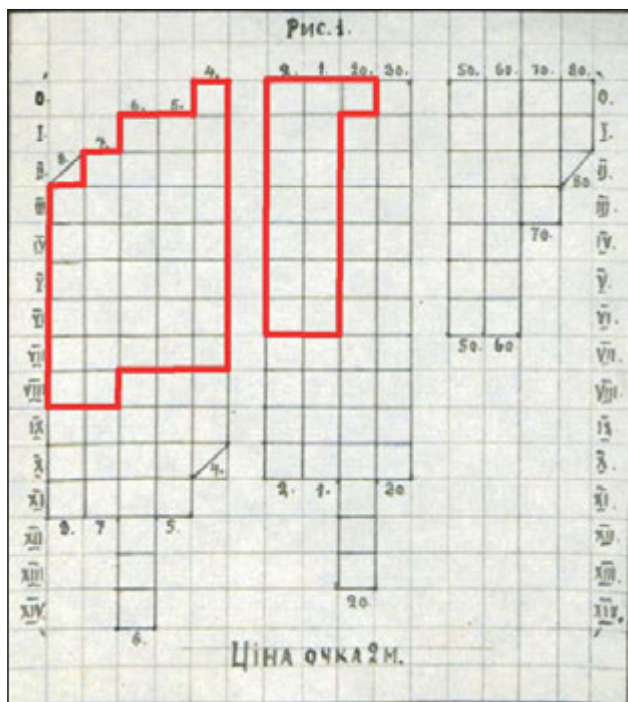
ня глибина ділянок розкопу, порівняно із 1926 роком, збільшилась: на ділянці № 1 (південній) – до 3–3,5 м, на ділянці № 2 (центральної) – до 3–3,75 м; на новій ділянці № 3 (північній) становила 2,5–2,75 м. У площі розкопів було зафіксовано траншеї («канавки») пошуків ХІХ ст. розміром 2–4×1–2 м, які дуже нагадують пошукові траншеї О. Анненкова навколо Десятинної церкви. За другий сезон знайдено 101 монету, серед яких найдавніша – ХІV ст. [Гамченко 1928].

Загалом під час розкопок 1926–1927 років було виявлено багато об'єктів і окремих знахідок від Х до ХІХ ст. Серед них: кілька поховань язичницького часу, у тому числі коня зі збруєю [Хамайко 2018] і ХVІ – першої половини ХVІІ (?) ст.; два заглиблених житла часів Русі; блок стіни, яка впала, ротонди початку ХІІІ ст. з використаною в ньо-

Іл. 29. Перед початком розкопок 1926 р. в саду Трубецьких. Стоять (зліва направо): В. Кульженко, С. Гамченко, О. Новицький, Ю. Новицька, В. Козловська, М. Новицька. На задньому плані – веранда північної прибудови до будинку Трубецьких. Фрагмент фото серпня 1926 р.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Іл. 30. Сітка квадратів розкопів 1926–1927 рр. у саду Трубецьких. Червоним позначено межі розкопів 1926 р. Науковий архів Інституту археології НАН України

му виключно брусковою цеглою, покладеною вздовж і поперек (іл. 31); система дерев'яних конструкцій другої половини XVII ст. (?)

Привертає увагу факт знахідок на ділянці № 1 у перевідкладеному стані серед викидів лесового ґрунту, які С. Гамченко пов'язав з будівництвом цокольного поверху («підвалу») будинку ще в 1838 році, артефактів «кам'яно-кістяного виробництва, що належить до культури глибших часів»: уламків кременю і крем'яних виробів, поміж якими трапляються крем'яні пірамідки (нуклеуси?), скребачки, вістря [Гамченко 1927, с. 25, 31].

Відсутність досвіду розкопок історичних міст з їх потужними різночасовими нашаруваннями привела С. Гамченка до помилкової інтерпретації

складу поховальних комплексів, досліджених у 1926 році в садибі Трубецьких. Могильні ями переважно пізніх поховань, які перерізували об'єкти й культурні шари більш раннього часу, містили у своїх заповненнях артефакти з цих більш ранніх відкладень. Але оскільки їх знаходили на дні ям і на самих кістяках, ці предмети та їх уламки були прийняті за поховальний інвентар та елементи поховального обряду. Так, до цього кола знахідок потрапила, принаймні, частина залізних речей, уламки горщиків і амфор, численні кістки тварин, льняне насіння, вугілля, попіл, уламок обробленого пісковику [Гамченко 1927, с. 28]. Дослідник не зміг датувати ці поховання, зазначивши лише, що в похованнях без домовин «відчувається щось грецьке» [Гамченко 1927, с. 28–29].

Ця помилка призвела до іншої, коли М. Каргер вніс християнські поховання з цих розкопок до свого каталогу язичницьких поховань Києва (№ 34–45, 47–50). Його навіть не збентежила наявність у похованнях уламків плінф, скляних браслетів, книжкової застібки-кінджальчика чи цегляних обкладок кістяків, що є неможливим для X ст. [Каргер 1958, с. 147–150].

Іл. 31. Уламок стіни ротонди, що завалилась, у якому використано брускову цеглу. Розкопки С. Гамченка 1926 р. в саду Трубецьких. Науковий архів Інституту археології НАН України

Іл. 32. Керівний склад експедиції 1935 р. Зліва направо: І. Бондар (перший), С. Магура (третій), Н. Байорис (?) (четверта), М. Маркевич (шостий); стоїть І. Самойловський. Науковий архів Інституту археології НАН України

На щастя, у Науковому архіві Інституту археології (НА ІА) НАН України зберігається кілька справ з документами, пов'язаними з розкопками С. Гамченка 1926–1927 років у садибі Трубецьких: ф. ВУАК № 86/1, ф. ВУАК № 94, ф. ВУАК № 109/30, Архів Гамченка ф. 3, оп. 1, спр. 63–71. Їх можна розділити на 3 категорії: організаційні (переписка щодо підготовки й проведення робіт, питання фінансування, забезпечення робочою силою тощо), польові (щоденникові нотатки, креслення, інвентарні книги, малюнки комплексів і знахідок, фотографії), звітні (рукописні й машинописні тексти звітів окремо по роках розкопок, рукопис (у кількох примірниках) публікації С. Гамченка про розкопки 1926 року).

Цей архівний матеріал потребує спеціального критичного аналізу, узагальнення, публікації окремих складових, зокрема, рукопису попереднього звіту С. Гамченка «Розкопи року 1927 у Києві (давніша садиба В. П. Трубецького)», поховальних пам'яток, малюнків знахідок. Допомогти виконанню цих завдань дозволить доступність документів. У рамках проекту «Цифрове сховище

пам'яті», реалізованому НА ІА НАН України, було оцифровано архів С. Гамченка, у т. ч. різноманітні документи з нього про розкопки 1926–1927 років у Києві: Вони представлені на сайті: <http://hamchenko.archive.iananu.com/category/administratyvni-odynychni-kyiv-sadyba-trubeczko/>.

Розкопки С. Магури 1935 року.

У зв'язку із запланованим будівництвом на розі вулиць Короленка (нині Володимирська) і Жертв Революції (нині Десятинна) було прийнято рішення провести тут археологічні дослідження. Наказом директора Інституту історії матеріальної культури УАН Ф. Козубовського від 13 червня 1935 року «відповідальним керівником» розкопок призначено С. Магуру, його заступником – Л. Дмитрова, асистентами – М. Макаревича, М. Ткача, Д. Галіча, Н. Байорис, В. Теличко, Т. Гавриленко, І. Самойловського (іл. 32), від Державного історичного музею І. Бондаря [Магура 1935, с. 3]. В одному зі щоденників серед учасників експедиції згадано майбутнього академіка І. Підопличка [Самойловський 1935].

Сильвестр Сильвестрович Магура (1897–1938) – один із провідних археологів України 1930-х років. Захистив кандидатську дисертацію в 1931 році. У 1932–1933, 1935 роках провадив розкопки на Замковій горі в Києві. Відомий як організатор експедицій з дослідження трипільських пам'яток. Був репресований.

Намічену під дослідження ділянку вздовж Десятинної вулиці було розбито на квадрати розміром 5×5 м. 16 повних квадратів і 2 напівквдрати мали загальну площу 425 кв. м. Далі на південний захід розкоп неможливо було розширити, оскільки тут лежав високий відвал розкопок 1926–1927 років (іл. 33). Додатково від самого північного кута садиби на приблизно однаковій відстані від обох вулиць було закладено траншею 20,75×0,5 м. Щодня працювало 10–20 копачів, серед яких були й підлітки. На жаль, розкоп 1935 року повністю потрапив у площу розкопу Д. Мілеєва 1910 року (іл. 34), так що очікувати на вагомі результати повторного розкриття цієї ділянки не довелося.

Серед знахідок досліджень 1935 року – уламки цегли (переважно червоної жолобчастої), фрагменти керамічного й скляного посуду, кахлів, кістки тварин і не багато людських.

Трапилося всього кілька індивідуальних знахідок – пірофілітове пряслице, уламок скляного браслета, металевий гудзик, керамічна люлька, 3 монети XVIII, XIX і початку XX ст. На дні розкопу 1910 року зафіксовано кілька стовпових ямок, ділянки обпаленого ґрунту, короткі фрагменти струхлявілих балок довгої споруди XVIII ст.

Роботи було раптово завершено 2 липня. І. Самойловський у своєму щоденнику так прокоментував це: «Безперечно, краще археологічні дослідження не ставити в залежність від будівельних робіт». Він також звернув увагу на сліди підземного ходу, які помітні з боку вулиці Короленка, де С. Гамченко заклав розкоп («котлован») [Самойловський 1935, с. 40].

У НА ІА НАН України зберігаються 4 щоденники (С. Магури, І. Самойловського, І. Бондаря та Д. Галіча) і 11 фотознімків цих розкопок.

Розкопки 1970-х років.

У 1970-х роках, після відселення мешканців будинку на Володимирській, 3, було здійснено історико-архітектурне вивчення будинку Трубецьких з метою створення проекту його реставрації і реконструкції. Завдяки

Іл. 33. Місце розкопок С. Магури 1935 р. в саду Трубецьких. Позаду смуги бровок – відвал розкопок 1926–1927 рр. Науковий архів Інституту археології НАН України

Іл. 34. Місце розкопок С. Магури 1935 р. в саду Трубецьких. У розкопі видно смуги бровок розкопок 1910 р.
Науковий архів Інституту археології НАН України

цьому з'явилась можливість провести археологічні дослідження як всередині будівлі, так і у дворі на схід від неї.

У червні-вересні 1975 року Старокиївський загін № 2 Київської археологічної експедиції ІА АН УРСР у складі П. Толочка, Я. Боровського, В. Харламова, архітектора В. Безякіна, В. Лашенка, В. Суховєєва провели роботи всередині будинку і біля його східного фасаду. Завдяки шурфуванню було з'ясовано, що фундамент східного боку будинку залягає на глибину 1,4 м, а потужність культурних нашарувань на цій ділянці сягає 2,4–3,3 м.

Було знайдено залишки двох глиняних печей жителів Х–ХІ та ХІ–ХІІ ст. і 3 поховання – з орнаментованим кістяним гребінцем, залізним ножиком і двома срібними сережками – язичницького могильника Х ст. і 2 безінвентарних, імовірно, того самого часу [Толочко, Боровський 1979, с. 7–10].

Найбільш відомим археологічним об'єктом під будинком Трубецьких є залишки фундаментних ровів, заповнені будівельним матеріалом давньоруського часу. Автори розкопок інтерпретували його як нижню частину язичницького капища, згаданого в літопису

під 980 роком [Толочко, Боровський 1979, с. 3–7, 10].

Першим критичний розгляд цієї гіпотези здійснив Л. Клейн. Він показав, що твердження авторів розкопок про те, що інвентарне поховання жінки перерізало край фундаменту «капища», не має документального підтвердження – фотографії чи стратиграфічного розрізу. І ще – як узагалі на цьому місці могло з'явитися поховання, якщо, за літописом, на місці, де стояв Перун, у 988 році князь Володимир поставив дерев'яну церкву Святого Василя? На думку дослідника, цей об'єкт, найбільш імовірно, є залишком якоїсь споруди ХІІІ ст. [Клейн 2004, с. 160–164].

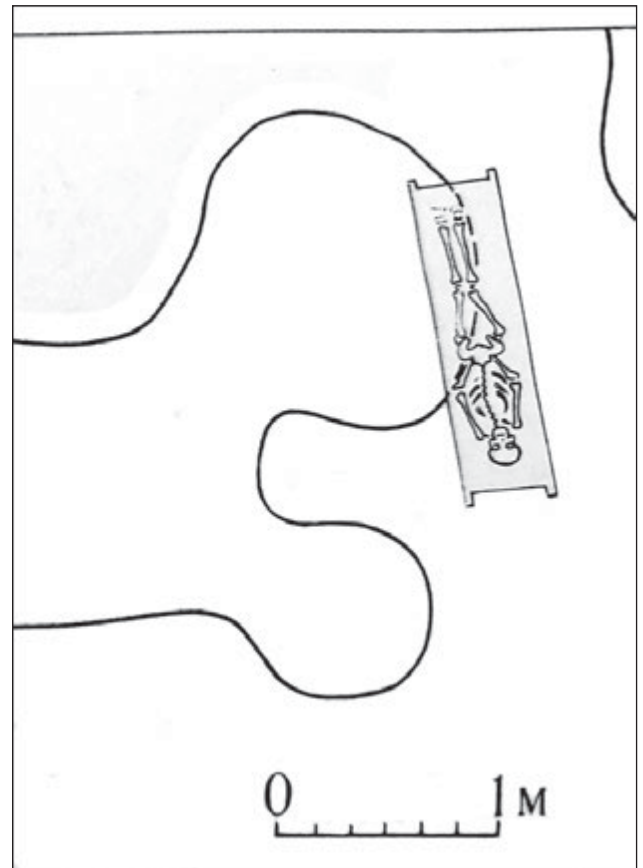
На це же питання звернув увагу О. Комар. Він зазначив, що на польовому кресленні «капища» й поховання, частково розташованого в площі першого, було нанесено край «капища», але потім цю лінію краю фундаментного рову споруди стерто. Це є підтвердженням того, що заглиблений край «капища» існував і був зафіксований на плані, і тільки потім було виявлено могильну яму, тобто поховання не перерізало край споруди [Комар 2005, с. 131].

На користь цього свідчать і інші матеріали досліджень 1975 року. На плані розкопок цокольного поверху будинку Трубецьких добре видно, що край котловану «капища» підходять впритул до контуру дощок гробовища поховання (іл. 35) [Толочко, Боровський 1979, с. 4, рис. 1]. Якби поховання перерізало «капище», план виглядав би інакше, адже поховання розташоване в могильній ямі, яка завжди більша за домовину: зазор між нею та ямою, як правило, становить не менше 0,2–0,3 м кожного з чотирьох боків. Те саме ми бачимо на фотографіях цього місця в альбомі ілюстрацій до звіту. На одній з них представлена південна частина «капища» після вибірки засипки й поховання (вигляд з північного заходу). На фото добре видно високу вертикальну стінку фундаментного рову південно-східного виступу «капища». Вона не гладка, тому що має вм'ятини від будівельних матеріалів, якими було забучено рів. Ця стінка фундаментного заглиблення підходить впритул до вибраного об'єму гробовища і не містить слідів могильної ями, яка б мала її перерізати, якби поховання відбулося після знищення «капища». [Боровський, Толочко, Харламов 1976]. Те саме видно й на іншому фото, де поховання зафіксовано зі східного боку, а торцева частина труни і частина черепа розчищені підбоєм [Толочко, Боровський 1979, с. 8, рис. 5]¹⁷.

Питання датування й атрибуції «капища» розглянув і Д. Йолшин. Він переглянув колекцію плінфи із заповнення цього об'єкта і підтвердив, що цегла аналогічна використаній у Десятинній церкві і синхронних їй спорудах [Єлшин 2010, с. 162]. Це саме зазначено й у самому звіті робіт, за результатами хімічного аналізу плінфи, будівельних розчинів і тиньку з фресковим розписом, проведеному в Науково-дослідній лабораторії УСНРВУ Ю. Стріленко [Боровський, Толочко, Харламов 1976, с. 6, прим. 1]. Д. Йолшин схиляється до думки, що виявлений 1975 року об'єкт – залишки фундаменту споруди другої половини XII – XIII ст., хоча й не виключив варіанта, що він – вибраний фундаментний рів, заповнений будівельними залишками невідомої споруди, яка могла існувати наприкінці X ст. [Єлшин 2010, с. 162–163].

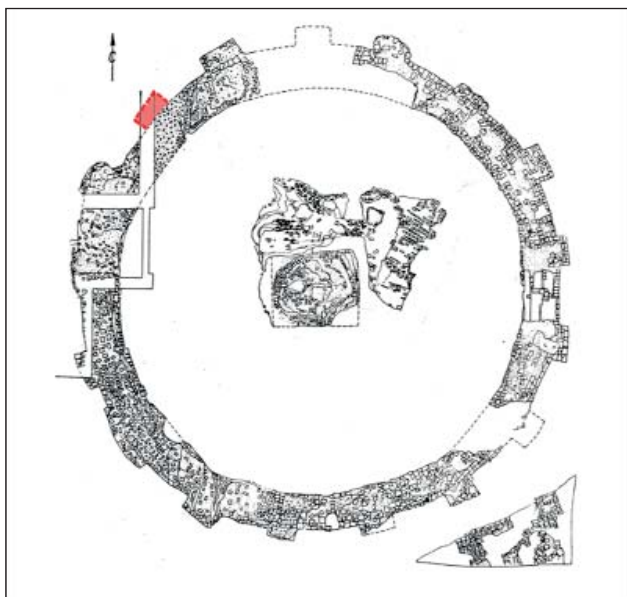
У 2013 році О. Комар знову повернувся до цієї теми. Він пов'язав появу будівельних матеріалів з Десятинної церкви у фундаментах «капища» з перебудовою південно-західного кута храму в першій третині XII ст. А ще він підтвердив подібність плану «капища» і східної половини плану цегляних воріт кінця XII ст. біля Михайлівського Золотоверхого собору [Комар 2013, с. 110, іл. 2, с. 111–112, іл. 3, с. 114].

Питання призначення й датування «капища» залишаються відкритими. Можна лише напевне стверджувати, що споруда з'явилася не раніше XII ст. Слід зазначити цікавий факт, що в 1976 році в площі ротонди, що розташовувалася за 15 м на схід від «капища», прямо по центру будівлі по лінії захід–схід проходила траншея (фундаментний рів?) завширшки 1,6 м і завглибшки до 0,3 м, що була простежена на довжину 8 м. Її було перекрито культурним шаром XII–XIII ст. У заповненні траншеї – будівельне сміття X ст.: широкофор-

Іл. 35. План південної частини «капища» і поховання X ст. Розкопки 1975 р.

¹⁷ У публікації край фото обрізаний, і воно повернуте з вертикального на горизонтальне.

Іл. 36. План ротонди з реконструкцією місця ще однієї лопатки

матна плінфа товщиною 2–2,5 см, шматочки цем'яного розчину, уламки фресок і голосників, квадратів червоного кварциту, мозаїчні кубики, кілька шматків відшліфованого мармуру. Автори розкопок зазначили, що вказані матеріали «аналогічні знахідкам із заповнення фундаментних ровів <...> споруди <...>, розкопаної в 1975 р.» [Боровський, Толочко 1979, с. 100].

У 1975–1976 роках було досліджено ротонду – круглу у плані споруду із зовнішнім діаметром 20 м. На її залишки протягом другої половини XIX ст. натрапляли кілька разів. Зовні ротонда мала 16 прямокутних виступів-лопаток, по центру – великий, круглий у плані, діаметром 3,2 м цегляний стовп, який спирався на квадратну базу і слугував опорою для склепіння. Будівлю було оздоблено фресками. Усередині й зовні споруди зафіксовано ділянки її стін, що впали. Особливість ротонди, крім її рідкісного плану, – переважання використання в стінах цегли нового типу – брускової, розміром 24–26×12×7,5–9 см. У стінах її покладено за системою дві подовжні цеглини – одна поперечна. Стіни споруди збереглися на висоту до 0,8 м при ширині 1,5–1,6 м [Боровський, Толочко 1979].

Вивчення фотографій розкопок ротонди 1976 року зі звіту дозволяє зробити деякі доповнення й уточнення щодо архітектури цієї пам'ятки. Серед них:

1. Спираючись на план і ритмічність (симетричність) розташування лопаток на зовнішньому фасаді споруди, їх має бути не 16, як зазначили автори розкопок, а 17. На плані зображено 16 виступів-пілястр і стільки ж прясел стін [Боровський, Толочко 1979, с. 91, рис. 1]. При цьому місця двох пілястр, розташованих на ділянках повного знищення фундаментів і стін (№ 6, № 16)¹⁸, були авторами реконструйовані. На плані видно один пробіл у північно-західному сегменті споруди – між пілястрами № 14 і № 15. За шириною прясел між виступами ротонди тут має бути ще одна пілястра (іл. 36). На розглянутому плані ця ділянка фундаменту позначена пунктиром, але всередині контуру нібито вказано залишки підмурку. На ще одному плані ротонди в цьому місці позначена повна втрата, як і в інших двох місцях, фундаменту [Толочко 1981, с. 21, рис. 6].

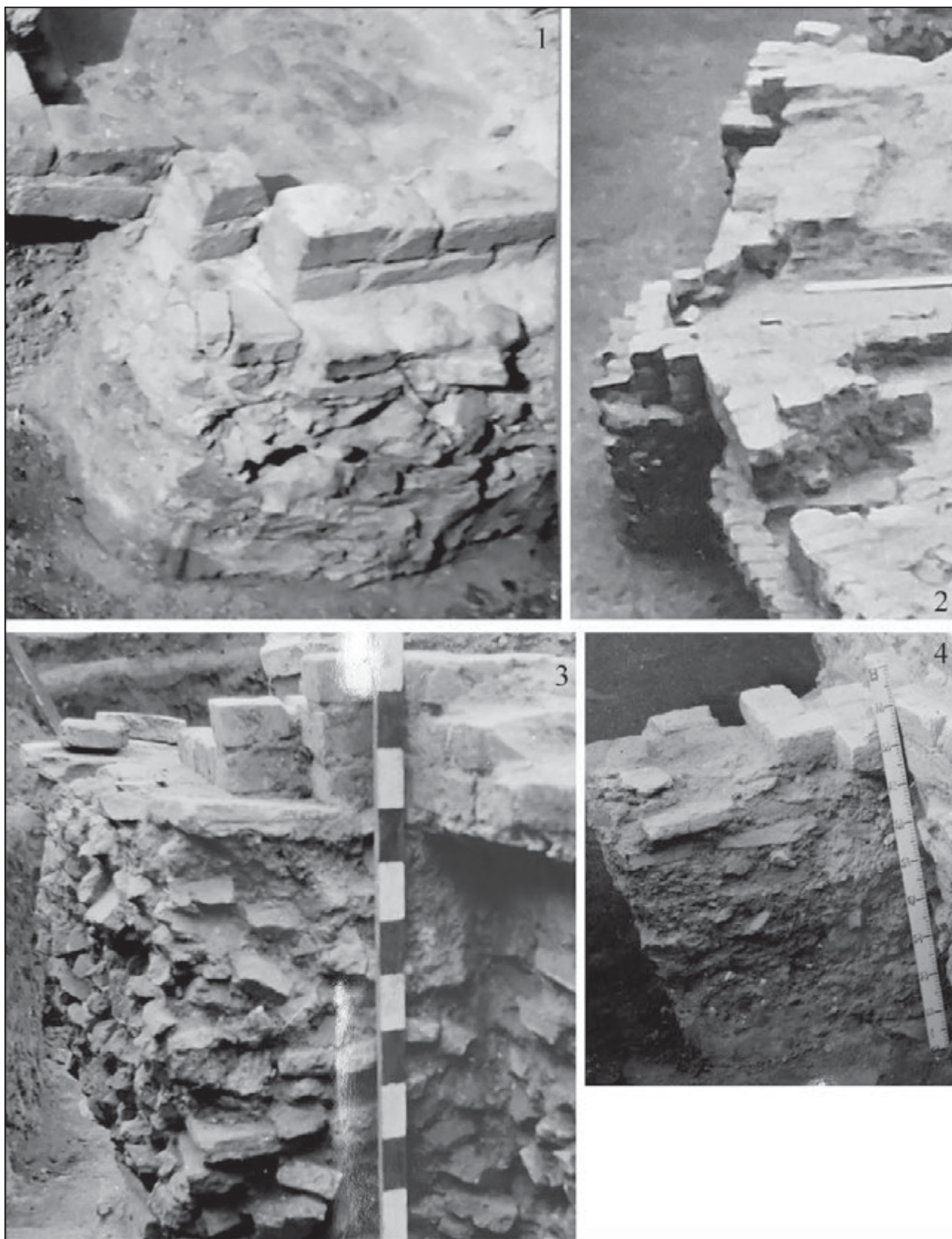
У звіті за 1975 року є фотографія цього розриву фундаменту, і знизу видно темну землю [Боровський, Толочко 1976, № 3]. Це пошкодження підмурку пов'язане з прямим уздовж східного фасаду північного крила будинку Трубецьких. Отже, цілком імовірно є існування в цьому місці пілястри № 15 і відповідно наявність 17 прясел стін споруди, розділених виступаючими лопатками.

Ю. Асеев, який з М. Холостенком був консультантом розкопок 1976 року, «відсутність» пілястри в цьому місці інтерпретував як наявність тут входу до ротонди [Асеев 1982, с. 140, рис.].

2. Фасадні лінії стін місцями не збігаються із цоколем фундаменту, виступаючи назовні (іл. 37: 3). Це присутнє в пряслах № 6 (стик з пілястрою № 5) і № 5, причому в останньому кладка вигинається в бік фланкуючих лопаток [Боровський, Толочко 1977, табл. 11, 22].

3. Стінові лопатки ротонди були двоступінчастими. У публікації лише зазначено, що ширина лопаток становила 115 см і 120 см, а їх винос (товщина) – 25–26 см [Боровський,

¹⁸ Для зручності опису тих чи інших частин споруди ми пронумерували пілястри й прясла стін, рухаючись за годинниковою стрілкою від північного розриву фундаменту.

Іл. 37. Залишки двоступінчатих лопаток ротонди: 1 – південна сторона пілястри № 4;
2 – пілястра № 4 з півночі; 3 – пілястра № 5 з півночі; 4 – пілястра № 7 зі сходу. Розкопки 1976 р.
Науковий архів Інституту археології НАН України

Толочко 1979, с. 97]. Прямокутними вони зображені й на варіанті графічної реконструкції зовнішнього виду пам'ятки [Боровский 1981, с. 192, рис. 77].

Натомість у реконструкції плану й зовнішнього виду ротонди Ю. Асеева присутні двоступінчаті лопатки, і хоча автор писав, що пілястри пам'ятки «не були профільованими», він мав на увазі відсутність саме складнопрофільованих лопаток [Асеев 1982, с. 140, рис., 141, рис., 143].

На фотографіях звіту розкопок 1976 року залишки *in situ* двоступеневих лопаток присутні на виступах-пілястрах № 3, 4, 5, 7 (іл. 37). Усі вони викладені з брускової цегли в різних комбінаціях довжків і тичків не тільки для забезпечення перев'язі кладки, але й по-різному в однакових рядах різних лопаток. Розмір профілю лопаток ротонди повністю залежний від формату брускової цегли. Винос кожного з двох виступів і ширина першого виступу – у пів цеглини.

4. На світлині фундаменту центрального опорного стовпа (з південного боку) видно, що підмурок має нахилений профіль і звужується до низу [Боровський, Толочко 1977, табл. 17]. Це дозволяло перенести частину навантаження з фундаменту на ґрунт. Подібний прийом при влаштуванні фундаменту було зафіксовано при обстеженні наприкінці ХХ ст. воріт із надбрамною церквою (остання чверть ХІІ ст.) на території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.

У 1977 році біля ротонди під керівництвом Я. Боровського було проведено невеликі розкопки. Досліджено незаверше-

ну частину розкопу 1976 року і додатково 40 кв. м на південь від ротонди. Тут було вивчено залишки стіни ротонди, що впала, із 16 рядами цегли (переважно брускової), кілька об'єктів (споруд, ям) ХІІ ст., дві глиняні печі, поховання пізньосередньовічного (?) часу. У культурному шарі й об'єктах виявлено багато знахідок часів Київської Русі, переважно ХІІ–ХІІІ ст. Крім будівельних решток і оздоблення ротонди, це керамічний посуд, уламки амфор, дуже багато фрагментів виробів зі скла (посудини, браслети, персні), дві свинцеві печатки з грецьким написом і зображенням св. Федора [Боровський 1977]. У 1980 році цей самий дослідник провів невеликі розкопки на місці південної прибудови до будинку Трубецьких після її демонтажу. Тут виявлено кілька об'єктів часів Русі.

Запропоноване дослідження є першим для Києва досвідом комплексного висвітлення історії окремої садиби. За допомогою історичних, картографічних та археологічних джерел показано минуле конкретної ділянки міста біля Десятинної церкви від часів язичницького могильника Х ст. до кінця ХХ ст. Різновекторність зібраної інформації, сподіваємося, знайде свого тематичного читача і стимулюватиме подальші пошуки нових джерел та проведення критичного аналізу вже відомих як щодо садиби Трубецьких, так і щодо інших садиб і ділянок нашого міста. Сам будинок Трубецьких і прилегла до нього територія ще прислужаться київським науковцям і в майбутньому доповнять книгу історії Києва новими цікавими сторінками.

Джерела та література

- Асеев, Ю. А. 1982. *Архитектура Древнего Киева*. Киев.
Алфёрова, Г. В., Харламов, В. А. 1982. *Киев во второй половине XVII века*. Киев.
Ананьєва, Т. Б. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 15–23.
Антонович, В. Б. 1879. Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течении 1876 года. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, 1, с. 244–261.
Археологические исследования в Киевской губернии (Свод газетных известий). 1910. *Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 37-му (Хроника и библиография, вып. 18)*. Санкт-Петербург, с. 206–210.

- Бобровський, Т. 2007. *Підземні споруди Києва*. Київ.
- Богуславський, С. М. 1914. *Адресная и справочная книга Весь Киев на 1914 год*. Киев.
- Боровский, Я. Е. 1981. Светские постройки. *Новое в археологии Киева*. Киев, с. 173–192.
- Боровський, Я. Є. 1977. Звіт про археологічні розкопки в садибі № 3 по Володимирській вул. 1977 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*.
- Боровський, Я. Є., Толочко, П. П. 1976. Альбом ілюстрацій до звіту про розкопки в садибі № 3 по Володимирській вул. в 1975 р. Розкопки ротонди. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, № 1975/25.
- Боровський, Я. Є., Толочко, П. П. 1977. Звіт про археологічні дослідження київської ротонди в 1976 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, № 1976/14.
- Боровський, Я. Є., Толочко, П. П. 1979. Київська ротонда. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Збірник наукових праць*. Київ, 1979, с. 90–103.
- Боровський, Я. Є., Толочко, П. П., Харламов, В. О. 1976. Звіт Старокиївського загону Київської археологічної експедиції АН УРСР про археологічні розкопки під будинком № 3 по Володимирській вул. в 1975 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, № 1975/25.
- Бузько, О. 2019. Участь «пеліканів» (учениць Данила Щербаківського) у розкопках Сергія Гамченка в Києві на колишній садибі Трубецького. URL: <https://www.academia.edu/39609832/>.
- Букет, Є. 2021. Гавронщина: маєток князів Трубецьких. *Макарівські вісті*. 23 листопада. URL: <https://makvisti.com/2021/11/23/gavronshhyna-mayetok-knyaziv-trubeczkyh/>.
- Булик, Н. 2006. З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX – на початку XX ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 298–317.
- Відейко, М. Ю. 2006. Місця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях. *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*, П. Київ, с. 28–38.
- Гамченко, С. 1927. Розкопи 1926 року в Києві (давніша садиба В. П. Трубецького). *Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р.* Київ, с. 17–32.
- Гамченко, С. 1928. Розкопи року 1927 у Києві (давніша садиба В. П. Трубецького). *Науковий архів Інституту археології НАН України*, ф. 3, № 69.
- Гейда, О. 2015. Археолог та колекціонер Турвонт Кибальчич. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*, 134, с. 77–85.
- Давидов, Д. Я. 1899. *Весь Киев на 1899 г. Адресная и справочная книга*. Киев.
- Ёлшин, Д. Д. 2010. О «монументальной архитектуре» древнего Киева в X в. *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*. Санкт-Петербург, с. 151–164.
- Заря 1882. № 58. 14 марта.
- Ивакин, Г. Ю., Комар, А. В. 2016. После катастрофы: Киев в 1241 г. *Stratum plus*, 5, с. 59–72.
- Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 2. Москва.
- Кадомська, М. А. 1999. Перелік власників приватних садіб історичної частини вул. Володимирської (за архівними джерелами). *Володимирська. Культурологічний путівник*. Київ, с. 260–275.
- Календарь, справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год. Б. г. Киев.
- Кибальчич, Т. В. 1876. *Древности (Указатель к археологическим находкам 1875–76 года)*. Киев.
- Киевлянин 1866. № 96. 16 августа.
- Киевлянин 1877. № 29. 8 марта.
- Киевлянин 1877. № 37. 26 марта.
- Киевлянин 1877. № 40. 5 апреля.
- Киевлянин 1877. № 48. 23 апреля.
- Киевлянин 1877. № 75. 25 июня.

- Киевлянин 1877. № 103. 30 августа.
Киевлянин 1877. № 125. 20 октября.
Киевлянин 1877. № 133. 8 ноября.
Киевлянин 1877. № 136. 15 ноября.
Киевлянин 1877. № 137. 17 ноября.
Киевлянин 1878. № 33. 18 марта.
Киевлянин 1878. № 113. 18 марта.
Киевлянин 1878. № 142. 23 сентября.
Киевлянин 1879. № 114. 25 сентября.
Киевлянин 1881. № 213. 29 сентября.
Киевлянин 1882. № 71. 3 апреля.
Киевлянин 1905. № 269. 29 сентября.
Киевлянин 1910. № 116. 28 апреля.
Киевлянин 1910. № 130. 12 мая.
Киевлянин 1910. № 143. 25 мая.
Киевлянин 1910. № 159. 11 июня.
Киевлянин 1910. № 165. 17 июня.
Киевлянин 1910. № 192. 14 июля.
Киевский листок 1877. № 64. 5 октября.
Киевский листок 1877. № 66. 12 октября.
Киевский листок 1877. № 74. 9 ноября.
Киевский листок 1877. № 78. 23 ноября.
Киевский листок 1877. № 86. 21 декабря.
Киевский листок 1880. № 103. 24 декабря.
Київ. 1999. *Звід пам'яток історії та культури України*, I, А–Л. Київ.
Клейн, Л. С. 2004. *Воскрешение Перуна. Реконструкции восточнославянского язычества*. Санкт-Петербург.
Ковалинський, В. 2019. *Історія київського зоопарку*. Київ.
Козюба, В. 2020. Олександр Анненков і Десятинна церква: пристрасть чи розрахунок? *Opus Mixtum*, 8, с. 55–74.
Комар, О. 2005. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева. *Ruthenica*, IV, с. 115–137.
Комар, О. 2013. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування і атрибуцій). *Opus Mixtum*, 1, с. 106–121.
Комар, О. 2022. «Князівське поховання» з досліджень Йосифа Хойновського 1892 року в Києві. *Opus Mixtum*, 10, с. 49–74.
Корзухина, Г. А. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
Л[евицкий], О. Письмо А. С. Анненкова киевскому генерал-губернатору Д. Г. Бибикову. 1894. *Киевская старина*, 4, с. 152–155.
Магура, С. С. 1935. Щоденник. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, ф. 20, № 14.
Макарова, Т. И. 1986. *Черневое дело Древней Руси*. Москва.
Памятная книжка Киевской губернии за 1856 год. [1856]. Киев.
Паталеев, А. 2006. Старый Киев (Воспоминания Старого Грешника). *Купола: исторический альманах*, 3, с. 53–55.
Петров, Н. И. 1883. Отчёт Церковно-Археологического Общества при Киевской духовной академии за 1882 г. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 4, с. 528–554.
Питателева, Е. В. 2012. Турвонт Кибальчич и альбом рисунков, подаренный им в коллекцию Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. *Труды Київської духовної академії*, 17, с. 48–54.
Самойловський, І. М. 1935. Щоденник. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, ф. 20, № 15.

Сведения о заседаниях Исторического Общества летописца нестора в 1878–87 гг. 1888. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, 2, с. 6–285.

Толочко, П. П. 1981. Новые археологические исследования Киева (1963–1978 гг.). *Новое в археологии Киева*. Киев, с. 7–36.

Толочко, П. П., Боровський, Я. Є. Язичеське капище в «городі» Володимира. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Збірник наукових праць*. Київ, 1979, с. 3–10.

Третий археологический съезд в Киеве 1874 г. 1899. *Киевская старина*, 8, с. I–XIV.

Труд 1882. № 35. 2 апреля.

Труд 1882. № 39. 12 апреля.

Федорова, Л. Д. 2011. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.). *Праці центру пам'яткознавства*, 20, с. 137–152.

Хамайко, Н. 2018. «Поховання коня» X ст. із садиби Трубецьких у Києві. *Opus Mixtum*, 6, с. 105–122.

Хойновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года*. Киев.

Яновский, Ф. 1879. Из села Вышенек, Остёрского уезда. *Черниговские епархиальные известия*, 45, с. 519–520.

Вступ Петра Могили на кафедру та відновлення українських храмів і монастирів. До 390-річчя початку реставрації Десятинної церкви (Миколи Десятинного)

Стаття присвячена розгляду обставин обрання Петра Могили на кафедру Київської митрополії та його діяльності на посту митрополита з відродження та відновлення храмів і монастирів. Здійснений аналіз джерел і досліджень дозволив також прояснити деякі аспекти, що характеризують особистість Петра Могили як видатного церковного, політичного та освітнього діяча.

Ключові слова: Петро Могила, Київська митрополія, Софійський собор, Десятинна церква, Трьохсвятительська церква, церква Спаса на Берестові, Видубицький монастир.

The circumstances of Petro Mohyla's election to the chair of the Kyiv Metropolitanate and his activity as a metropolitan for the revival and restoration of churches and monasteries is considered in the paper. Analysis of the sources and research made it possible to clarify some aspects characterizing the personality of Petro Mohyla as the outstanding church, political and educational figure.

Key words: Petro Mohyla, Metropolis of Kiev, Saint Sophia Cathedral, Desyatynna Church (Church of the Tithes), Three Holy Hierarchs Church, Vydubychi Monastery, Church of the Saviour at Berestove.

Зі смертю 2 березня 1631 року Іова Борецького кафедра Київської митрополії стала вакантною. За існуючими традиціями, нового митрополита мало бути обрано Собором, на якому повинна була враховуватися думка спочилого щодо наступника. Проте Борецький за свого життя не встиг зробити щодо цього розпоряджень. У Печерського архімандрита Петра Могили як найближчого сподвижника та одноступця митрополита, який займав фактично друге місце серед православних діячів [Жуковський 1997, с. 123], могло виникнути природне бажання посісти його місце. У цей час Могила займався облаштуванням у Печерському монастирі школи на зразок польських вищих колегій. Виконуючи основний пункт заповіту Борецького, Могила з'єднав свою фундацію на колегію з існуючою (з 1615 року) Братською школою. Київське братство у свою чергу зобов'язалося визнавати архімандрита своїм старшим братчиком і опікуном. Відповідний запис було зроблено в братському «упису» на 9-й день смерті Борецького – 11 березня 1631 року. Утім, можливо, виконуючи волю спочилого друга, Могила розраховував і на підтримку впливового Київського братства при виборах на вакантне місце Київського митрополита [Голубев 1883, с. 430; Жуковський 1997, с. 72].

Але надія Могили зайняти Київську кафедру цього разу не здійснилася. Вочевидь, незважаючи на поступки, зроблені Києво-Богоявленському братству, православні все ще з підозрою ставилися до його близьких стосунків з Полоцьким архієпископом Мелеті-

єм Смотрицьким, який у 1627 році офіційно перейшов в унію [Голубев 1883, с. 431], як і до спроб діалогу з уніатами та католиками взагалі [Юдин 1998, с. 100]. Імені Могили немає навіть серед кандидатів, запропонованих на Київську митрополію. До їх числа входили: Герман Тишкевич – невдалий суперник Могили на Печерську архімандрію в 1627 році, якого підтримували уніатська партія та польський уряд; случкий протопоп Андрій Мужилівський, котрий перед цим прийняв чернечий постриг з ім'ям Анатолій; Ісає Копинський – архієпископ Смоленський і Чернігівський. Хоча Мужилівський був відомий своєю відданістю православній вірі й зарекомендував себе як відомий письменник-полеміст [Голубев 1883, с. 399–400], проте перевагу віддали Копинському. Він прославився своїми універсалами на захист православної віри під час спроб православних ієрархів до зближення з уніатами на київських соборах 1627–1628 років, у зв'язку з чим був особливо підтримуваний впливовим на той час козацтвом.

Коли відбувалося обрання Копинського в митрополити, невідомо, проте не пізніше 20 липня 1631 року відбулася вже й сама посвята, яку здійснив грецький митрополит Верейський Кирил, який подорожував у той час до Москви за милостинею [Максимович 1877, с. 201; Голубев 1883, с. 431–432]. Утім, слід підкреслити, що Копинський не був визнаний урядом Речі Посполитої Київським митрополитом (як і взагалі його архієрейська посвята 1620 року Єрусалимським патріархом Феофа-

ном III). Проте він спирався на широку підтримку козаків та Київського братства.

Таким чином, у відносно ординарній обстановці Печерський архімандрит навіть не розглядався кандидатом у митрополити. Потрібна була екстраординарна ситуація і вона невдовзі сталася. 30 квітня 1632 року помер король Сигізмунд III, який активно підтримував унію і проводив політику дискримінації Православної церкви. Після його смерті мало відбутися обрання нового короля. Найвагоміші шанси мав його старший син Владислав I, як було відомо, він виявляв достатню віротерпимість і не був схильний продовжувати репресивну релігійну політику свого батька.

Історично кожне безвладдя в Речі Посполитій супроводжувалося пожвавленням дій шляхти. Виникали різні партії, починалася серед них боротьба, яка часто загрожувала серйозними небезпеками для держави. І відразу в послідовників віросповідань, на які були гоніння (православні та протестанти), з'являлася безспідставна надія на поліпшення свого релігійного становища, чого не можна було добитися при Сигізмунді III, можна було отримати під час безвладдя. Відомо, що в період безкоролів'я 1573 року різновірці домоглися юридичного визнання свободи совісті. У наступні часи безкоролів'я не-католикам вдалося відстояти цю свободу, незважаючи на посилення католицької реакції [Беднов 2002, с. 206–207].

Згідно з традиціями Речі Посполитої, обрання короля мало проходити в три етапи на трьох сеймах: конвокаційному (визначення кандидатури майбутнього короля), елекційному (вибір короля) та коронаційному. На перших двох і розгорталася гостра політична боротьба: шляхта проводила свої сеймики, на котрих розроблялися інструкції для своїх делегатів на сейм, відбувалося жваве листування між представниками різних політичних течій [Мицик]. Природно, що рупором православних виступала шляхта, представлена на сеймі, яка була налаштована дуже рішуче. Військо Запорозьке також послало своїх делегатів із супровідним листом до депутатів конвокаційного сейму та примаса Польщі архієпископові Гнездненському (котрий був тимчасовим головою Речі Посполитої) Янові Венжику [Голубев 1883, с. 401–407]. Незалежно від цьо-

го, гетьман Іван Петражицький відправив від себе листи князеві Янушу Острозькому щодо сприяння послам на сейм [Письмо Гетмана Ивана Петрыжицкого к князю Острожскому, в котором гетман просит у князя заступничества и содействия послам 1863, с. 326–327; Письмо гетмана Петрыжицкого к князю Острожскому, в котором он изъясляет надежду на содействие 1863, с. 328–329].

Аналогічні зібрання провели й братства. Передбачаючи, що на майбутніх сеймах православні депутати зустрінуть сильний опір і мають доводити правоту своєї справи, Віленське братство до конвокаційного сейму видало польською мовою брошуру «Synopsis» із розлогою назвою, яка говорить сама за себе: «Короткий опис прав, свобод і вольностей преславного, стародавнього руського народу, що знаходиться у послухі Константинопольського патріарха, наданих йому і підтверджених присягою найясніших св. пам'яті польських королів і великих литовських князів» [SYNOPSIS 1887, с. 533–576]. Пізніше, до елекційного сейму, братство видало до неї доповнення – «Supplementum synopsis» – з описом обставин сейму конвокаційного [Supplementum 1887, с. 576–652].

Перед такою всебічною підготовкою всіх верств православного народу в справі захисту своєї віри, звичайно, не могла стояти осторонь і духовна ієрархія, насамперед одна з її чільних постатей – архімандрит Петро Могила. Як тільки була отримана звістка про смерть короля, Могила почав входити у зносини з приводу релігійних справ з усіма видними особами та корпораціями. Про свої переговори з місцевою шляхтою Могила заявляв уже 12 травня [Голубев 1883, с. 464]. Тогочасний релігійний поділ у Речі Посполитій не запевняв ніякій групі можливості здобути більшість у сеймі. Могила чудово розумів, що успіх православних залежить від союзу з іншою групою. Природним союзником за повернення релігійної свободи для православних були протестанти. Могила зв'язався з одним з найвпливовіших представників протестантів (кальвіністом за деномінацією) – князем Криштофом (Христофором) Радзівіллом, запропонувавши йому політичний союз. Занепокоєні такою всеохоплюючою підготовкою дезунітів (православних) та дисидентів (протестантів), католицька

та уніатська сторони й собі готувалися до конвокаційного сейму. До підтримки було включено всіх прибічників, починаючи від Риму й закінчуючи шляхтою. Основна стратегія на сеймі цієї партії полягала в недопущенні до обговорення церковних питань.

Конвокаційний сейм розпочався 22 червня 1632 року у Варшаві. Після безальтернативного обрання маршалком Радзівілла, православні й протестанти заявили, що вони не приступлять до нарад на сеймі, доки не буде визнана їх свобода віросповідання. Їх опоненти настоювали на тому, щоб релігійні питання відкласти до наступного елекційного сейму. Спільно православні й протестанти передали на розгляд сейму свої вимоги, т. зв. «*puncta dissidentium de religione*» (пункти розбіжностей щодо релігії) – сформульовані в 14 пунктах вимоги повернення відібраних від православних і протестантів прав і зрівняння їх у правах із католиками [Голубев 1883, с. 408–432]. Це зустріло сильний опір католицької партії, проте обставини примушували піти на поступки. Для цього були створені дві комісії. Одна мала розглядати вимоги протестантів,

друга – займатися проблемою православних та уніатів. Останню очолив особисто король Владислав, а її членами були 11 визначних особистостей Речі Посполитої [Голубев 1883, с. 437–447].

У роботі цієї комісії з боку православних брав участь і Петро Могила. Докладні відомості про дебати містяться в «*Supplementum synopsis*». Їх у своїй праці наводить С. Голубев [Голубев 1883, с. 487–512]. Члени комісії намагалися знайти між православними та уніатами компроміс і для цього розробили проект угоди. Однак цей проект не задовольняв православних, оскільки вони вимагали повного відновлення прав своєї Церкви. Утім, настав час завершення конвокаційного сейму, і маршалок запропонував, щоб уніати виготовили два списки: один – у якому вони роблять поступки православним зараз, а другий – поступки на майбутнє. Слід зазначити, що претендент на польську корону Владислав, який головував у згаданій комісії, був зацікавлений у підтвердженні прав православних [Mironowicz 2001, s. 100; Беднов 2002, с. 220–221; Дроздовски 2017, с. 82; Самусік 2019, с. 139].

За підсумками конвокаційного сейму православні були дуже незадоволені, тому відразу почали підготовку до виборчого (елекційного) сейму. Особливу активність виявила волинська шляхта, братства, особливо Віленське, а також Військо Запорозьке. Знову в центрі підготовки православних до сейму був Могила, котрий розсилав листи, у яких закликав не приймати умов «проекту згоди» і взяти найактивнішу участь у майбутньому сеймі, задля задоволення своїх вимог [Голубев 1883, с. 518; Беднов 2002, с. 214].

Виборчий сейм розпочався 27 вересня 1632 року. Православні делегати прибули на нього у величезній кількості. Їх представники (Лаврентій Древинський, Адам Кисіль, Філон Воронич) на самому початку заявили, що вони не приступлять до розгляду ніяких справ, доки не буде остаточно забезпечена свобода православного віросповідання, а Православній Церкві не будуть повернуті її стародавні права. Після дебатов було створено окрему комісію, і її знову очолив Владислав. Підготовані цією комісією листопада 1632 року т. зв. «Пункти заспокоєння православної

Іл. 1. Митрополит Київський Петро Могила. Портрет XVII ст. Національний художній музей України

Іл. 2. Владислав IV. Портрет кінця 1620-х років.
Королівський замок на Вавелі, м Краків (Польща)

релігії» повертали православним майже в повному обсязі втрачені права після Берестейської унії 1596 року [Статті 1861, с. 208–214].

Реакція католицької сторони була дуже гострою. Папський нунцій Гонорато Вісконті, котрий відвідав Владислава, просив не давати своєї згоди на зазначені статті. Але королевич залишався непохитним і заявив, що за обставинами часу задоволення дезунітів видається йому необхідним [Голубев 1883, с. 503–505]. 13 листопада 1632 року Владислав на своїй коронації урочисто підтвердив у своїй присязі виконувати всі статті, що містяться в складених сеймом умовах (*pacta conventa*). Пізніше, 14 березня 1633 року, після коронаційного сейму Владислав видав універсал (диплом) на затвердження прав, наданих православній релігії [Диплом 1861, с. 286–290].

У «Пунктах заспокоєння», котрими фактично відновлювалося *status quo* Православної Церкви в Речі Посполитій доберестейського часу, православним, між іншим, надавалося право мати свою, затверджену урядом, ієрархію – Київського митрополита і чотирьох єпископів: Львівського, Луцького, Перемишльського та Мстиславського. Оскільки ще в 1620 році Єрусалимським патріархом

Феофаном православна ієрархія була відновлена, і тільки в очах іновірного уряду не вважалася законною, то природно й логічно було б припустити, що православні депутати клопотатимуть перед королем про затвердження на єпархіях тих осіб, які вже займають їх. Проте вийшло інакше. На митрополію та всі єпархії (окрім Львівської, яку займав визнаний Сигізмундом ще в 1607 році Єремія Тиссаровський) було вирішено обрати нових осіб. Причому до обрання приступили майже відразу ж після закінчення елекційного сейму, між іншим на митрополита – Петра Могилу.

Складно погодитися з думкою Макарія (Булгакова), що православних депутатів Владислав змусив обирати нових ієрархів [Макарий (Булгаков)]. Проте є відомості про активну участь Могили в обранні нової православної ієрархії. Сучасник Могили Йоаким Єрлич говорить, що він був обраний на Київську митрополію своїми приятелями, і саму його роль представляє в дуже негарному світлі [Latorisies 1853, р. 56]. Приймаючи до уваги це свідчення, а також низку фактів (акт обрання підписали лише 49 депутатів, поспішне відправлення посольства до Константинополя за підтвердженням, тим, що хіротонія відбулась у Львові, а не в Києві), ряд дослідників обґрунтовують гіпотезу про навмисне усунення Могилою Копинського з митрополії [Голубинский 1885, с. 64–67; Василенко 1916, с. 104; Мединський 1958, с. 127]. Протилежну думку відстоюють інші історики [Макарий (Булгаков); Костомаров 1989, с. 294; Голубев 1883, с. 535–536]. Частина дослідників висловлює слушну думку про відсторонення Копинського (а з ним й інших ієрархів) через об'єктивну причину: москвофільську позицію (особливо, беручи до уваги Смоленську війну 1632–1634 років, яка тривала під час сеймів) [Грушевський; Дорошенко 1992, с. 221].

Дехто схильний бачити в обранні Могили та усуненні Копинського посилення антикозацьких тенденцій у середовищі вищого православного духовенства Речі Посполитої. Отримавши легальний статус, православні ієрархи вже не потребували допомоги козацтва. Відразу ж після підписання «Пунктів заспокоєння» шляхта обрала на митрополичий престол аристократа Могилу. Альтернативою йому був «козацький митрополит» Копин-

ський, підтриманий козацтвом та консервативним православним духовенством. Почалася боротьба між цими двома ієрархами. Переможцем у ній виявився Могила. Це можна трактувати як перемогу старої православної еліти (князів, шляхти, вищого духовенства) над козацтвом [Крालюк 2016, с. 84].

При обранні ієрархії насамперед відбулося обрання на митрополію Могили: 3 грудня 1632 року. З акту обрання видно, що одночасно з Могилою, у разі його не ствердження, представлявся королю й інший кандидат – вінницький підстароста Михайло Лоска, син Стефана Лоски та його дружини, фундаторки київських шкіл Єлизавети Гулевич. Могила обирався з умовою з'єднання Печерської архимандрії з митрополією до кінця його життя, або до того часу, коли митрополія б одержала достатнє забезпечення (бенефіцій), оскільки остання була позбавлена будь-яких коштів, а митрополиту мали бути великі витрати для відновлення, особливо кафедрального Софійського собору [Акт 1876, с. 292].

10 березня 1633 року Владислав затвердив на митрополії Могилу, а вже 12 березня видав йому привілей. У ньому король заявив, що Печерського архимандрита він вважає цілком гідним митрополичого сану, оскільки рід Могили завжди відрізнявся відданістю до Польської Корони, а сам архимандрит, перебуваючи ще у світському званні, надав великі послуги Речі Посполитій на полі бою, чому король сам був свідком [Королевская грамота 1867, с. 48]. Ще перед своєю коронацією, 12 листопада 1632 року, за 5 місяців до видання привілею Владислав видав охоронну грамоту послам до Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса (ректорів київських шкіл Ісайї Трофимовичеві-Козловському та настоятелю Кирилівського монастиря о. Леонтію) на вільний проїзд, з метою отримання підтвердження для Могили [Голубев 1898, с. 1–2]. Одночасно з підтвердженням для себе Могила мав просити патріарха про грамоту, яка усувала б з митрополії його попередника [Грушевський].

Слід зазначити, що навряд чи може підлягати сумніву, що в Могили було бажання зайняти митрополичу кафедру і що він робив відповідні до цього бажання дії, проте його успіх можна пояснити не лише особистими

зв'язками. Для православних зміна ієрархії була потрібна з огляду на той факт, що попередні ієрархи були старші за віком, навіть людьми похилого віку, а обставини часу вимагали, щоб на чолі Церкви були люди енергійні та діяльні, сильні своїми зв'язками, які могли б твердою рукою втримувати надані православним права і відбивати напади з боку супротивників [Голубев 1883, с. 535–536]. Відновлення прав Православної церкви стало однією з найважливіших подій цього періоду. Цьому відновленню православні зобов'язані, з одного боку, сприятливо сформованими для них обставинам, з другого, – своїй енергії, наполегливості та одностайності, виявленим на сеймах. Можна сказати, що у відновленні прав своєї церкви діяльну участь брало все правосладне населення Речі Посполитої. Але як завжди буває в моменти посилення громадських рухів, з-поміж середовища висувається кілька особливо енергійних діячів, які стають на чолі руху і своїми діями сприяють успіху. І в ряді таких діячів одне з найпомітніших місць, безперечно, належить Петру Могили.

Посольство Могили до Константинополя їхало дуже поспішно і, як можна бачити, патріарх не довго його затримував, надавши свого благословення («сакри»), і на початку квітня 1633 року Могила отримав патріаршу грамоту. Цікаво відмітити, що московські послы в Туреччині домагалися, щоб патріарх не давав Могили благословення на митрополію, тому що від нього «царській величності добра ніякого не буде ні в чому». І взагалі, ніяких стосунків між Київською митрополією та Москвою не спостерігалось аж до 1640 року [Флоря 2013, с. 179–182]. По отриманні «сакри» Могила відразу почав підготовку до висвячення, розсилаючи листи із запрошенням прибути на Фомину неділю (яка була тоді 28 квітня) до Львова.

Відповідь на питання про те, чому хіротонія мала відбуватись у Львові, а не в Києві, полягає в тому, що по-перше, у Києві кафедральний собор, де зазвичай це мало відбуватися, ще перебував в уніатів (хоча мав перейти до православних). А по-друге, і це найвагоміша причина, Копинський не збирався покидати митрополичий престол і мав у Києві багато прихильників, особливо серед козаків, відо-

мих своєю буйною вдачею. Урочистий акт міг бути поставлений під загрозу зриву. У Львові нічого подібного не могло статися. Львівське братство перебувало в найприязніших стосунках із родом Могили – добродіїв братства. Посвячення здійснював в Успенській церкві, спорудженій переважно коштом Могили, найстарший архієрей Єремія Тиссаровський у співслужінні інших єпископів «феофанової» посвяти: Ісакія Борисковича, Паїсія Іпполітовича та Аврамія Страгонського, а також великої кількості священників та вірян [Львовская русская летопись 1839, с. 248]. Взагалі Могила зустрів у Львові дуже гостинний прийом і залишався тут близько двох місяців. По дорозі до Києва новопосвячений митрополит розсилав листи до різних впливових осіб, запрошуючи їх супроводжувати його при його в'їзді на митрополію, призначеному на 7 липня 1633 року, а також для присутності при освяченні кафедрального Софійського собору [Голубев 1883, с. 528–529].

Насамперед по приїзді до Києва Могила поспішив скористатися здобутим ним законним правом повернути кафедрі її найдавнішу святиню – Софійський собор, а разом з тим й інші київські храми, які перебували в уніатів і мали бути передані православним. Ще за п'ять днів до приїзду митрополита (2 липня), за його розпорядженням, принципи Печерської та кафедральної капітули (Анатолій Мужилівський, Сильвестр Косов, Софроній Почапський) з багатьма київськими міщанами, печерськими монахами, козаками, шляхтичами та їх слугами, у супроводі двох возних генералів (судових урядовців) відібрали силою (оскільки не було віддано ключів від замків) кафедральний собор. Возні згодом свідчили, що вони не знайшли в храмі не тільки жодних прикрас, а й навіть книг та самого необхідного богослужбового начиння. Сама церква являла собою сумне видовище: *«только самый пустошальный и опалый мур голый и олтари руйнами завеленные»* [Голубев 1883, с. 536–537]. Таким чином, на час приїзду Могили Софія Київська вже перебувала у володінні православних, хоча й у вкрай непривабливому стані.

По прибутті до Києва Могили вітали двома панегіриками: один польською мовою «Мнемозіна» від студентів Колегії, фундато-

ром якої був Могила, і другий – «Евфонія веселобрмная» від Печерських друкарів. У самий день приїзду 7 липня 1633 року митрополит прийняв і освятив знову Софійський собор і приписні до нього церкви: Десятинну в ім'я св. Миколая, Брамну в ім'я св. Симеона та Нагірну в ім'я св. Василя Великого [Голубев 1883, с. 534].

Утім, по прибутті на кафедру Могили очікували й прикрі неприємності. На сеймі Владислав надав королівську грамоту на володіння митрополії Київським Пустинно-Микільським монастирем. Але його ігумен Серапіон Більський, який був упродовж 20 років деспотичним управителем монастиря, не захотів добровільно звільнити своє місце. Тоді Могили довелося вдатися до силового захоплення обителі для наведення в ній порядку. Це викликало протести з боку Більського, який знайшов підтримку в Київського воєводи Януша Тишкевича [Latopisiec 1853, с. 56–57; Голубев 1883, с. 548–552]. Справа остаточно була вирішена лише з отриманням Могилою королівської грамоти 22 січня 1634 року з наказом микільським ченцям підкоритися митрополитові [Голубев 1898, с. 57].

Іншою проблемою для Могили стало небажання Копинського поступатися правами на митрополію. Передбачалося чимале збентеження в Церкві. Могила наважився і проти колишнього митрополита вжити найкрутіших заходів. Проте це не допомогло остаточно вирішити питання. На жаль, ворожнеча та боротьба між обома митрополитами тривала й надалі, аж до смерті Копинського 5 жовтня 1640 року в Печерському монастирі, де він фактично перебував у заточенні [Максимович 1877, с. 204]. Конфлікт, який виник між Могилою і Копинським, мав, поміж іншого, світоглядну основу: розходження між «ліберальним» і «консервативним» напрямками внутрішньоцерковного життя, представниками яких і були ці два митрополити. Перший прагнув підняти освітній рівень населення за допомогою методів і зразків, узятих від своїх конфесійних супротивників, прямував до зв'язку з культурою Західної Європи, вважав за можливе взаємоспівкування з Католицькою церквою. Натомість «консерватор» Копинський ставився вороже до контактів з іновірцями, а також з підозрою до світської

науки. До цього протистояння згодом додалися особисті моменти, і саме вони, дуже прикрі, кидають тінь на ці визначні постаті вітчизняної історії.

Паралельно з реституцією храмів та монастирів, ішла діяльність Могили з їх відбудови та відновлення. Навряд чи може підлягати сумніву діяльна участь і сприяння Могили у відновленні монастирів і храмів у багатьох місцях його досить великої митрополії. Є свідоцтва щодо його участі у відновленні храмів на Волині, Пінщині та Чернігівщині [Голубев 1898, с. 407–410]. Проте основну увагу він зосередив на відбудові храмів Києва. Це пояснюється, з одного боку тим, що митрополит сам перебував у цьому місті, тут була його митрополича кафедра, а з другого, – їх важливим історичним значенням.

Слід зазначити, що крім Печерського монастиря, у храмах якого почали здійснювати благоустрій від часу настоятельства тут Єлисея Плетенецького (1599–1624), частково Михайлівської обителі, до підтримки храму якої докладав зусиль митрополит Іов Борецький, що мав тут резиденцію (1620–1631), Успенської церкви на Подолі, яка з 1610 року стала кафедральним собором, і храму нового Богоявленського (Братського) монастиря, решта храмів Києва були дуже убогі, а найдавніші з них або представляли майже самі руїни, або були повністю зруйновані, як засвідчує сучасник Могили Афанасій Кальнофойський, являли собою «могильні пагорби» [Kalnofoysky 1638, s. 25].

Насамперед, і це природньо, новий митрополит звернув увагу на кафедральний собор – Софію Київську. Цей храм перебував у занепаді з досить давніх часів. Відомо, що ще в середині XVI ст. київський городничий у рапорті до короля писав, що на покрівлі Святої Софії ростуть дерева [Лебединцев 1875, с. 14]. Зanedбаний стан собору відмічав у 1594 році Еріх Лясота [Сборник 1874, с. 16]. Є свідчення про стан храму в 1595 році. Воно належить київському католицькому єпископу Йосипу Верещинському (він мав намір перетворити Софійський собор на кафедральний костел, але через брак коштів здійснити задумане йому не вдалося), який говорить що храм не тільки осквернений через нечистоти рогатої худоби, коней, псів і свиней, але й практич-

но позбавлений монументального церковного живопису, що знищується через поганий стан даху. З цієї причини вже почалася руйнація і самих стін. Верещинський цілком справедливо покладає відповідальність за стан собору на байдужість київських митрополитів та можновладців грецької віри [Верещинский 1894, с. 405]. Те саме, хоч і коротше, говорить про стан Софії Київської в 1596 році й секретар Сигізмунда III Рейнольд Гейденштейн [Сборник 1874, с. 23–24]. Таким чином, кафедральний собор був у занепаді ще до того, як став уніатським, проте за часів володіння ним останніх (з 1596 року) його занедбання завершилося [Лебединцев 1875, с. 14].

Могила приклав багато зусиль для здійснення благоустрою цієї давньої пам'ятки. Її відновленням та оздобленням Могила займався протягом решти свого життя, хоча все-таки не встиг довести до кінця заплановане. Є відомості, що пристосувати церкву до богослужіння вдалося відразу ж після відібрання від уніатів [Голубев 1883, с. 536–537], і після освячення в липні 1633 року богослужіння в ній почали відбуватися регулярно [Грамота... Петра Могили 1898, с. 56–57; Kalnofoysky 1638, s. 197], але на капітальний ремонт храму був потрібен час.

Косов у своєму Патериконі, виданому 1635 року, говорить, що Могила «Святу Софію і по цей день, зазнаючи великих витрат, з руїн викопує і світу вже частково прикрашену показує» [Патерикон 2013, с. 607]. Кальнофойський у своїй Тератургімі, виданій на самому початку 1638 року, говорить про Софійський собор, як про храм, який протягом кількох років значно відновлюється [Kalnofoysky 1638, s. 24]. Могила у своїй чолобитній цареві Михайлу Федоровичу від 29 жовтня 1640 року пише, що, прийнявши Софійський храм у зруйнованому вигляді, він день і ніч піклується про влаштування в ньому будівель і внутрішньому їх оздобленні по силах своїх. Утім, незважаючи на працю, через брак коштів відновлення деяких частин собору ще не починалося [Челобитная митрополита 1861, с. 28]. Від 1642 року маємо свідоцтво про стан Софії Київської від Касіана Саковича. У своїй Перспективі він віддає шану митрополитові за його турботи та енергійну діяльність на різних теренах служіння, між іншим, зауважує,

Лл. 3. Софійський собор. Малюнок А. ван Вестерфельда 1651 р. [Смирнов 1908, табл. IV]

що Могила церкву Святої Софії нині так облаштував, що від усіх має похвалу [Sakowicz 1642, przedmowa]. Про те, у якому вигляді був храм після смерті Могили в 1647 році дає уявлення свідчення архidiaкона Павла Алеппського 1655 року. Хоча він складав свій опис через вісім з половиною років після смерті Могили, але в ці роки собор через брак коштів не відновлювався. Його опис зовнішнього вигляду та внутрішнього оздоблення сповнений захоплення, він віддає належне Могилі за працю з відновлення собору, а наприкінці зазначає, що Софія Київська не має собі подібної, окрім однойменної у Константинополі [Алеппский 1897, с. 68–73].

Другим храмом, відновленням якого після вступу на митрополію зайнявся Могила, була Десятинна церква. Давній храм було зруйновано в 1240 році, під час розгрому Києва Батием, проте пам'ять про нього зберігалася серед киян. І коли наприкінці XV ст. Київ почав потроху розростатися і виникла потреба в збільшенні кількості церков, одна з них, побудована на місці Десятинної церкви, отримала назву Миколи Десятинного. Перша згадка про цю церкву відноситься до 1605 року [Голубев 1891, с. 56].

Початок розкопок до певної міри вцілілих стін храму має бути віднесений до часу не пізніше 1635 року. Косов у Патериконі пише, що тепер митрополит наказав церкву Десятинну «відкопати із земляних глибин і виставити її, віднайдену, на світло дня» [Патерикон 2013, с. 607]. До того ж 1635 року Кальнофойський говорить про віднайдення мощей князя Володимира [Kalnofoysky 1638, przedmowa]. Проте до кінця зазначеного року розкопки, мабуть, були вже закінчені чи майже закінчені. У власноручних записках Могили кошторис на ремонт Десятинної церкви датується 4 жовтня 1635 року [Собственноручные записки 1887, с. 182]. Після проведених розкопок будівництво церкви, мабуть, почалося з весни наступного 1636 року. Згідно з протестацією від імені уніатського митрополита Йосипа Рутського, Могила 10 березня 1636 року розібрав церкву Миколи Десятинного [Голубев 1891, с. 79–80], і цей розбір, без сумніву, був викликаний рішенням про будівництво нової Десятинної церкви.

Могила не ставив за мету відновити Десятинну церкву в колишньому її обсязі, оскільки для цього були потрібні величезні кошти. Митрополит вирішив скористатися залишка-

Іл. 4. Десятинна церква митрополита Петра Могили. Північний фасад [Фундуклей 1847, табл. 6]

ми храму для влаштування хоча б малої церкви, яка б мала меморіальне значення. Тому він зробив розкопки далеко не всього простору, зайнятого давньою Десятинною церквою, а лише тієї його частини, де височіли до певної міри вцілілі стіни. Цей, за словами Косова, «шматок стоячої стіни» [Патерикон 2013, с. 273] і ліг в основу спорудженої Могилою Десятинної церкви.

За формою вона була дуже простою: довгастий чотирикутник, що розділявся всередині іконостасом на дві частини (чотирикутник, ніби складений із двох квадратів). Одна частина – західна – була порівняно висока і мала у верхніх своїх частинах подовгу чотирикутної, майже квадратної башточки. Безпосередньо на її стінах лежав пірамідальний купол, покритий чотирисхилим дахом, увінчаним звичайним підбанником, банею та хрестом. Східна частина, становлячи безпосереднє продовження західної за висотою, була вдвічі меншою за останню (не беручи до уваги куполи) і становила вітарну частину церкви. Розміри Могилянської Десятинної церкви були дуже невеликі: завдовжки – близько 14,35 м, завширшки – близько 6,2 м,

заввишки – близько 10,5 м до даху і близько 17 м з дахом [Фундуклей 1847, с. 28; Закревський 1868, с. 284]. Незважаючи на це, вона все-таки не була повністю реставрована митрополитом згідно з його намірами. Про це свідчить сам Могила. У своєму духовному заповіті він це зазначив і виділив на закінчення реставрації 1000 злотих [Духовное завещание 1846, с. 168]. Вірогідно, зосередивши увагу на відновленні Святої Софії, а також будучи зайнятим відновленням інших давніх київських храмів, Могила, за безлічі різноманітних поточних витрат, справи щодо відновлення церков міг вести тільки з певною поступовістю.

Не підлягає сумніву, що Десятинна церква пристосована була до богослужіння ще за часів Петра Могили. Слід вважати, що багато було запозичено з церковного начиння та приладдя розібраної Миколаївської церкви, але це було досить убоге начиння. Якою була доля 1000 злотих, заповіданих Могилою на завершення відновлення Десятинної церкви, невідомо. Перші сліди турботи про храм з'являються лише через 7 років по смерті митрополита. У київському кошторисі грошової скарбниці 1654 року, знайденому М. Огло-

бліним у документах Московського архіву Міністерства юстиції, говориться, що цього року «за наказом бояр та воєвод» для кам'яної церкви Різдва Богородиці Десятинної до її освячення були зроблені у вівтарі нові престол, жертовник, колодязь (?), горне місце та лавки цегляні. Був також написаний образ Богородиці, зроблено полотняні катасарки на престол та жертовник, тафтяна пелена для престолу, оксамитовий покривець та покрівці на церковний посуд [Оглоблин 1889, с. 578]. Вочевидь, ідеться про вторинне освячення Десятинної церкви, викликане незадовільним станом вівтарного приладдя храму. Порівняно невеликий проміжок часу, від спорудження церкви Могилою та її повторним освяченням, підтверджує думку, що її вівтарне приладдя могло бути взяте митрополитом з розібраної Миколаївської церкви, чому й досить швидко стало непридатним.

Уже в XVII ст. до Могилянської церкви, але не одночасно, була прибудована дерев'яна трапезна і потім споруджено новий боковий вівтар в ім'я апостолів Петра та Павла. У «Розписі Києву 1682 року» зазначається, що кам'яна Десятинна церква має дерев'яну трапезну [Сборник 1874, с. 97]. У «Розписному списку Києва 1700 року» упорядник, описуючи що в місті зроблено було минулими роками, між іншим, зазначає: «<...> церква кам'яна Різдва Пресвятої Богородиці Десятинна; до неї прироблена трапеза дерев'яна, та вгорі боковий вівтар святих верховних апостолів Петра і Павла» [«Росписной список» 1892, с. 75]. Отже, дерев'яна трапезна до Десятинної церкви прибудована була до 1682 року, а новий боковий вівтар споруджений у проміжок часу 1682–1700 роки. Утім, незважаючи на підтримуючі ремонти, до середини XVIII ст. Десятинна церква занепадала: у вівтарній стіні утворилися тріщини, і в 1758 році вона була відновлена коштом черниці Флорівського монастиря, княгині Наталії Долгорукової [Закревский 1868, с. 284]. На жаль, під час цієї останньої реставрації Могилянської церкви було знищено деякі з небагатьох залишків давнього храму – уривки давніх грецьких написів, знайдені Могилою під час розкопок і зроблені ним у зовнішні стіни відновленої Десятинної церкви [Архипова 2005, с. 24–28, рис. 9, 10, табл. 2].

Під час розкопок південно-західного кута давньої Десятинної церкви, проведених Могилою, як було зазначено вище, були віднайдені нібито мошці князя Володимира, котрий, як відомо, у цьому храмі був похований [Архипова 2015, с. 9–13]. Про цю подію, окрім Кальнофойського, свідчить також і сам Могила у згаданій вище чолобитній. Також він пише, що посилає в дар цареві частину мошей і звертається з проханням зробити раку на мошці [Челобитная митрополита 1861, с. 29]. Однак це прохання Могили не було задоволене і мошці, за винятком небагатьох частин, перенесених до Софійського собору та Печерського монастиря і відісланих до Москви, залишалися прихованими під спудом Десятинної церкви [Голубев 1898, с. 434].

Наступним київським храмом домонгольського часу, відновленим Могилою, була Василівська (Трьохсвятительська) церква. Відомо, що наприкінці XVI ст. у Трьохсвятительській церкві могло відбуватися богослужіння [Голубев 1891, с. 18–19]. Під 1616 роком є свідчення, що нагірні церкви Воздвиженська і Святого Василя існували як каплиці, у яких лише у дні великих свят служилася літургія [Голубев 1883, с. 212]. Докладніше йдеться про стан Трьохсвятительської церкви у виписку з гродських книг Воєводства Київського від 6 лютого 1626 року. Він був «сумний», але далекий від повної руйнації [Голубев 1898, с. 440]. Таким чином, саме як існуючий храм, а не як руїни, він був повернений Могилою в липні 1633 року.

Трьохсвятительська церква разом з Воздвиженською, яка ще до вступу Могили на кафедру, з 1624 року була вже у православних, були їм передані у 1638 році Києво-Братському монастирю. Це підтверджено двома грамотами Владислава: від 12 травня 1638 року на ім'я Києво-Братського ігумена Софронія Почапського [Голубев 1898, с. 440] та від 7 червня 1640 року на ім'я ігумена Ігнатія Оксеновича-Старушича та всієї монастирської братії [Сборник 1874, с. 71]. Клопотання митрополита перед королем про видання зазначених грамот було спричинене тим, що обидві церкви перебували під т. зв. «господарським патронатом», тобто могли бути надані особам на розсуд короля або його уповноважених.

Долі Трьохсвятительської та Воздвиженської церков наприкінці XVI – на почат-

ку XVII ст. тісно пов'язані та перебували під опікою однієї й тією ж особи. Близько 1615 року священником цих церков був Іван Юзефович. До цього він був священником на Подолі при Воскресенській церкві, але відсторонений парафіянами, прийняв унію та отримав у своє завідування зазначені нагірні церкви. Незабаром він поступився ними своєму неповнолітньому синові Моїсею, а сам все ж виклопотав собі королівську грамоту на Воскресенську церкву [Голубев 1883, с. 211]. Однак через конфлікт із прихожанами так у ній і не служив, і незважаючи на свою добровільну поступку синові, оставив за собою Трьохсвятительську. Наприкінці 1624 року до Києва прибули козаки, схвилювані чутками про передачу Печерської обителі уніатському ставленику. Під час козацької розправи з особами, які зрадили православ'я та були запідозрені в зраді, Юзефович був страчений. Мойсей, мабуть, відмовився від унії, чому його й пощадили козаки. А коли він зайняв у 1626 році і Трьохсвятительську церкву, то уніатський митрополит Рутський вчинив проти нього позов, що увінчався успіхом [Решение 1873, с. 481–483; Передача 1873, с. 484–488; Вызов в трибунальный суд 1873, с. 489–491].

Таким чином, на час вступу Могили на митрополію Трьохсвятительська та Воздвиженська церкви перебували вже у володінні різних осіб: перша була уніатською, у другій продовжував бути настоятелем православний священник Моїсей Юзефович. Оскільки останній мав королівський привілей на обидві церкви і був усунений від Трьохсвятительської церкви незаконно, то коли ця церква Могилою була повернута, вона мала бути передана Юзефовичу. Отже, згадане отримання королівських грамот Братському монастирю на володіння Трьохсвятительською та Воздвиженською церквами було юридично необхідним. А оформлена юридично передача храмів, які перебували під «господарським патронатом», установі, а не особі другою грамотою, міцніше закріплювала ці храми за православними, оскільки установа довговічніша за окрему особу. Передачу Могилою цих двох церков, наділених маєтками, саме Братському монастирю, слід пояснювати особливою прихильністю митрополита до свого улюбленого дітища – Колегії, яка перебувала при монасти-

Іл. 5. Прижиттєве зображення Петра Могили на стінописі церкви Спаса на Берестові, зроблене під час оновлення внутрішнього благоустрою бл. 1644 р. Сучасний вигляд

рі та підтримувалася на монастирські кошти.

Передавши Братському монастирю храми, Могила зобов'язав ігумена та братію піклуватися про їхній належний стан. Оновлення Трьохсвятительської церкви було розпочато ігуменом Леонтієм Бронкевичем. Він брав особисту участь у посольстві до Москви ченців київських монастирів за матеріальною допомогою у відновленні храмів [Память о выдаче игумену 1861, с. 46–47; Доклад 1861, с. 49; Память о выдаче царского жалования 1861, с. 50]. Трьохсвятительська церква під час її повернення від уніатів не мала майже жодного церковного начиння. Щодо зовнішнього благоустрою храму, то він хоч і потребував ремонту, але капітальних перебудов не вимагалось. Загалом Трьохсвятительська церква цього часу має бути віднесена до храмів домонгольської доби, що найбільш збереглися.

На відміну від Трьохсвятительської, ще одна київська пам'ятка цього періоду – церква Спаса на Берестові – перебувала майже в зруйнованому стані. Кальнофойський у пояс-

нювальному тексті до плану Києва у Тератургимі пише, що стіни цього храму тепер ледве стоять, а земля навколо них вся вкрита сміттям [Kalnofsky 1638, s. 23–24].

Після введення унії Спаська церква була утримана митрополитом, який перейшов в унію. Принаймні відомо, що у 20-х роках XVII ст. нею володів уніатський митрополит Рутський. Володіння виражалось головним чином у тому, що жителі Спаської слободи, зобов'язані даниною церкві, вносили цю данину митрополитові. Але ще за архімандрита Єлисея Плетенецького (1599–1624) з боку Печерського монастиря спостерігалися спроби шляхом добровільної угоди з уніатським митрополитом перепідпорядкувати Спаську церкву з її парафіянами монастирю. Така добровільна угода навіть відбулася: митрополит поступався монастирю місцевістю Спаській кут, а також деякими маєтками, що були розташовані в Київському воєводстві (Псютичі та Стовець), замість Печерського маєтку (Печуран із присілком Левнищевичем). Але угода з якоїсь причини не була реалізована. Утім, у 1630 році між Рутським і Могилою, на той час Печерським архімандритом, відбулася нова угода, на основі попередньої, з невеликими змінами і 5 квітня 1631 року вона набула чинності [Голубев 1898, с. 448–449].

До відновлення Спаської церкви Могила приступив невдовзі після видання Тератургими – на початку 1638 року. Зовнішню реставрацію храму було закінчено до другої половини 1640 року, і тоді ж було розпочато реставрацію внутрішньої частини та надання храму церковного начиння й богослужбових книг. Освячення церкви відбулося в 1643 році, а завершення оновлення її внутрішнього благоустрою, яке полягало в новому монументальному живописі, має бути віднесено до червня 1644 року [Голубев 1898, с. 450–451]. Слід зазначити, що для розпису були запрошені грецькі іконописці, а поміж іншого, у ній було зображено й самого митрополита. Поза сумнівом, Могила проявляв особливу турботу про відновлення Спаської церкви. Вочевидь, він надавав цьому храму надзвичайно важливого значення як пам'ятці давнини та свідчення колишньої величі Києва.

Питання, яка частина храму при відновленні вціліла від давнього (домогилянсько-

го) мурування і що було знову прибудовано і надбудовано, були вирішені дослідженнями П. Лашкарьова. Згідно з його висновками, Могила застав порівняно більш уцілілим притвор давньої Спаської церкви і, розібравши інші її частини, відремонтував притвор і прибудував до нього вівтарі з давньої цегли. Таким чином, давня частина храму, що вціліла, є лише притвором з вежею в південно-західному кутку [Лашкарев 1878, с. 271].

Ще одним давнім храмом, що його відновив Петро Могила, була Михайлівська церква Києво-Видубицького монастиря. Приблизно в 1580-х роках Михайлівська церква була підмита та зруйнована під час повені на Дніпрі [Голубев 1898, с. 455]. З того часу храм перебував у занепаді. Слід зазначити, що згідно з «Пунктам заспокоєння» 1632 року, Видубицький монастир залишався за уніатами. Проте, коли статті мали бути затверджені на сеймі 1635 року, між православними та уніатами відбулася добровільна угода: перші поступалися уніатам Гродненським монастирем, а останні православним Видубицьким.

До реставрації Михайлівської церкви Могила приступив далеко не відразу після повернення Видубицької обителі. У своїй чолобитній 1640 року він говорить тільки про свій намір приступити до реставрації, причому робить короткий опис напівзруйнованого стану церкви [Челобитная митрополита 1861, с. 28]. Зайнятий відновленням інших київських церков, Могила не здійснив свого наміру відновити Михайлівську церкву за допомогою кам'яної прибудови до неї та спорудження такого ж купола. Павло Алеппський, описуючи Михайлівську церкву, каже, що ігумен устиг влаштувати цю святиню до криласів, а верхню частину збудував з дерева та поштукатував, так що вийшла дуже гарна будівля [Алеппский 1898, с. 189–190].

Щоправда, він приписує відновлення церкви колишньому ігумену Клементію Старушичу, обраному в 1650 році, але, вочевидь, останньому можуть належати турботи лише про остаточне оздоблення Михайлівської церкви. Його попередник Ігнатій Оксенович-Старушич (йому Могилою доручено було управління обителлю в 1645 році) у своїй чолобитній цареві Олексію Михайловичу, хоч і висловлює велику скорботу про сумне становище Видубиць-

кої обителі, тим не менше про Михайлівську церкву не говорить уже, як про занедбану. Утім, просить для неї богослужбові книги та начиння [Челобитная игумена 1861, с. 77].

Могила докладав зусиль також до оновлення інших церков Києва, які не були такими давніми. Наприклад, до часу його митро-

политства відноситься оновлення київського Флорівського монастиря ігуменею Агафією Гуменицькою і, без сумніву, воно проводилося за наполяганням митрополита. Тривали також розпочаті ним ще до вступу на митрополію, у сані архімандрита, роботи з благоустрою Печерської обителі.

Скорочення

АЮЗР – Архив Юго-Западной России
АЮ и ЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России
БВ – Богословский вестник
КЕВ – Киевские епархиальные ведомости
КС – Киевская старина
ВЦИ – Вестник церковной истории
РИС – Русский исторический сборник
ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца
ЧОИДР – Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете

Джерела та література

Акт избрания Петра Могилы в митрополиты Киевские. 1876. Максимович, М. А. 1876. *Собрание сочинений*, I. Киев, с. 390–394.

Алеппский, Павел, архидиак. 1897. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века. *ЧОИДР*, 4 (183), с. 1–202.

Алеппский, Павел, архидиак. 1898. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века. *ЧОИДР*, 4 (187), с. 1–195.

Архипова Е. И. 2005. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII в.)*. Киев.

Архипова Є. 2015. Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція. *Opus mixtum*, 3. Київ, с. 7–27.

Беднов, В. А. 2002. *Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum)*. Минск.

Василенко, Н. П. 1916. *Очерки по истории Западной Руси и Украины*. Киев.

Верещинский, И. 1894. Способ заселения Нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества от всякой опасности без обременения его величества короля и без затрат для Короны Польской, объясненный господам послам будущего Краковского сейма. *КС*, 3, с. 403–425.

Вызов в трибунальный суд киевского Васильевского священника Моисея, по жалобе митрополита В. Рутского на насильственное завладение церковью св. Василия по смерти своего отца униата Ивана, которому казаками отсечена голова (3 января 1628 г.). 1873. *КЕВ* (неофициальная часть), 17, с. 489–491.

Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев.

Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев.

Голубев, С. 1891. *Материалы для истории Западно-Русской Церкви*, I. Киев.

Голубинский, Е. Е. 1885. Отзыв о сочинении С. Голубева «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники», том I-й. *Отчет Академии Наук о двадцать седьмом присуждении*

наград гр. Уварова. Приложение к LI-му тому Записок Императорской Академии Наук, 5. Санкт-Петербург, с. 61–77.

Грушевський, М. *Історія України-Руси*, VIII, III. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur80306.htm> (дата звернення 21.10.2023).

Диплом короля Владислава IV, даний, по требованию Литовского и Западнорусского дворянства, православному Русскому народу, на восстановление и утверждение прав, предоставленных православной религии. 14 марта 1633 г. 1861 *АЮЗР*, 3, I. Киев, с. 286–290.

Доклад об устройстве в Москве учительного монастыря и о разных иных просьбах приезжих киевских монахов (апрель 1640 г.). 1861. *АЮ и ЗР*, III. Санкт-Петербург, с. 47–50.

Дорошенко, Д. І. 1992. *Нарис історії України*, І. Київ.

Дроздовски, М. Р. 2017. Проблема православия и Церкви. Запорожские казаки в борьбе за свободу вероисповедания в период конвокации, элекции и коронации Владислава IV. *Петербургский исторический журнал*, 1 (13), с. 79–90.

Духовное завещание Петра Могила (22 декабря 1646 г.). 1846. *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, II, 1. Киев, с. 149–181.

Жуковський, А. 1997. *Петро Могила й питання єдності Церков*. Київ.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, I. Москва.

Королевская грамота Петру Могила на Киевскую митрополию, явленная в Литовском трибунале 12 марта 1633 г. 1867. *Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси*, II, 36. Вильна, с. 48–49.

Костомаров, Н. И. 1989. Киевский митрополит Петр Могила. Костомаров, Н. И. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев, с. 282–312.

Кралюк, П. 2016. *Козацька міфологія України: творці та епігони*. Харків.

Лашкарев, П. А. 1878. Киевская архитектура X–XII вв. *Труды Третьего Археологического съезда в Киеве*, I. Киев, с. 263–282.

Лебединцев, П., прот. 1875. *О Св. Софии Киевской*. Киев.

Львовская русская летопись. 1839. *РИС*, III, 3. Москва, с. 234–267.

Макарий (Булгаков), митр. *История Русской Церкви*, 11, IV. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/436143/> (дата звернення 21.10.2023).

Максимович, М. А. 1877. Записки о первых временах Киевского Богоявленного братства. Максимович, М. А. *Собрание сочинений*, II. Киев, с. 172–205. URL: <https://www.pravenc.ru/text/1684519.html>.

Мединський, Є. М. 1958. Братські школи на Україні і Білорусії в XVI–XVII ст. Київ.

Мицик, Ю. *Святий Петро Могила – архімандрит Києво-Печерської лаври*. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/963-sviaty-i-petro-mohyla-arkhimandryt-kyievo-pecherskoi-lavry.html> (дата звернення 21.10.2023).

Оглоблин, Н. 1889. Из архивных мелочей о Киеве XVII века. *КС*, XXV, с. 578–585.

Память о выдаче игумену Киево-Братского монастыря Леонтию церковных книг (29 апреля 1640 г.). 1861. *АЮ и ЗР*, III. Санкт-Петербург, с. 46–47.

Память о выдаче царского жалования Киевскому митрополиту Петру Могила и в киевские монастыри (29 апреля 1640 г.). 1861. *АЮ и ЗР*, III. Санкт-Петербург, с. 50.

Патерикон, або Житія святих отців Печерських. 2013. Сінкевич, Н. *«Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки*. Київ, с. 216–671.

Передача церкви св. Василия униатам (6 февраля 1626 г.). 1873. *КЕВ* (неофициальная часть), 17, с. 484–488.

Письмо гетмана Ивана Петрыжицкого к князю Острожскому, в котором гетман просит у князя заступничества и содействия послам, отправляемых войском Запорожским на сейм конвокационный, с целью домогаться расширения вольностей козацких и обеспечения Православного вероисповедания, на что они имеют право, так-как то и другое было им обещано

покойным королем и не исполнено только по причине его смерти, 9 июня 1632 г. 1863. *АЮЗР*, 3, I. Киев, с. 326–327.

Письмо гетмана Петрыжицкого к князю Острожскому, в котором он изъявляет надежду на содействие князя Острожского относительно восстания прав Православного духовенства, а также на милость нового короля, Владислава. При этом гетман указывает на то обстоятельство, что без помощи со стороны короля, Козаки не видят исхода из своего горестного положения и принуждены будут взяться за оружие, 1 июля 1632 г. 1863. *АЮЗР*, 3, I. Киев, с. 328–329.

Решение об отдаче церкви св. Василия униатскому митрополиту В. Рутскому (21 января 1626 г.). 1873. *КЕВ* (неофициальная часть), 17, с. 481–483.

«Росписной список» г. Киева 1700 г. 1892. *ЧИОНЛ*, VII, 3. Киев, с. 31–82.

Самусік, А. Ф. 2019. «Рэлігійны мір» Уладыслава IV Вазы ў кантэксце развіцця адукацыі на тэрыторыі Беларусі ў 1632–1648 гг. *Религия и общество*, 13. Могилев, с. 138–141.

Сборник 1874. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев.

Смирнов, Я. И. 1908. Рисунки Киева 1651 г. по их копиям конца XVIII в. *Труды XIII-го археологического съезда*, 2, Москва, с. 197–512.

Собственноручные записки Петра Могилы. 1887. *АЮЗР*, 1, VII. Санкт-Петербург, с. 49–192.

Статьи, постановленные на избирательном сейме, для успокоения православной религии в Королевстве Польском и Великом Княжестве Литовском. 1 ноября 1632 г. 1861. *АЮЗР*, 3, I. Киев, с. 208–214.

Флоря, Б. Н. 2013. Киевский митрополит Петр (Могила) и русская эволюция взаимоотношений. *ВЦИ*, 1–2 (29–30), с. 179–187.

Фундуклей, И. 1847. *Обозрение Киева в отношении к древностям*. Киев.

Челобитная Киевского митрополита Петра Могилы царю Михаилу Федоровичу о милостыне на устройство разоренных униатами церквей (29 октября 1640 г.). 1861. *АЮ и ЗР*, III. Санкт-Петербург, с. 27–29.

Челобитная игумена Выдубицкого монастыря Игнатия Старушича царю Алексею Михайловичу о милостыне на монастырь (1 февраля 1646 г.). 1861. *АЮ и ЗР*, III. Санкт-Петербург, с. 75–77.

Юдин, В. Д. 1998. Спорные вопросы русской агиографии: К подготовке жизнеописания митрополита Петра Могилы. *БВ*, [III], 2, с. 96–107.

Kalnofoysky, A. 1638. *Τερατοπυγνία, lubo Cuda, ktore były tak w samym świętoudotwornym monasteru Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożej błogosławieni oycowie pieczarscy, pożywszy, ciężary ciał swoich złożyli. Kiiow.*

Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. 1853. Warszawa.

Mironowicz, A. 2001. *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok.

Sakowicz, K. 1642. *Ἐπανόρθωσις* abo *perspectiwa i objaśnienie błędów, herezjej i zabobonów w grekoruskiej cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary jako w administrowaniu sakramentów i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się*. Krakow.

ΣΥΝΟΨΙΣ. Сочинение в защиту прав Православной Западнорусской Церкви, изданное Виленским братством ко времени конвокационного сейма после смерти короля Сигизмунда III 1632 г. 1887. *АЮЗР*, 1, VII. Киев, с. 533–576.

Supplementum Synopsis – сочинение, изданное Виленским православным братством ко времени избирательного сейма по смерти короля Сигизмунда III 1632 г. 1887. *АЮЗР*, 1, VII. Киев, с. 576–652.

Проводи до монастиря: виправдана скорбота за живим¹

Стаття розвиває сюжет оплакування матерями відлучених від них і відправлених на навчання дітей, згідно з літописним повідомленням 988 року. Два приклади аналогічного плачу «ніби за померлим» знаходимо в «Житії св. Феодосія Печерського» Києво-Печерського патерика, у зв'язку з відходом сина до монастиря. Якщо зазвичай смертельна загроза людині, що покидала рідний дім та поринала у світ «чужого», була гіпотетичною, то у випадку її вступу до обителі, згідно із самим монастирським світосприйняттям, вона ніби «помирає». Ченців називають «мерцями». Особливо негативним є ставлення монастиря до родинних зв'язків ченця. Парадоксально, що, незважаючи на відмінності між традиційним і християнським світоглядами, щодо тлумачення чернецтва вони виявляють однотайність. Чернецтво вважається «смертю» людини, яка дорівнюється до розірвання її соціальних стосунків.

Ключові слова: «Житіє св. Феодосія Печерського», Києво-Печерський патерик, монастир, чернець, християнство, смерть.

The paper develops the plot of mourning by the mothers of children took from them and sent to study, according to the chronicle of 988. Two examples of similar mourning "as if for the dead" can be found in the "Life of St. Theodosius of Pechersk" of Kyiv-Pechersk Paterik, in connection with the departure of a son to the monastery. If usually the mortal threat to a person leaving the native home and plunging into the world of a "stranger" was hypothetical, then in the case of his entry into the monastery, according to the monastic worldview, a person seems to "die". Monks are called "dead". The attitude of the monastery towards the monk's family ties is particularly negative. Paradoxically, despite the differences between the traditional and Christian worldviews, they show unanimity regarding the interpretation of monasticism. Monasticism is considered the "death" of a person, which is equal to the severance of his social relations.

Key words: "Life of St. Theodosius of Pechersky", Kyiv-Pechersky Paterik, monastery, monk, Christianity, death.

Попередню публікацію на сторінках цього часопису ми присвятили літописній згадці під 988 року про те, як матері *нарочитої чади* оплакували дітей – звісно, синів, – яких князь Володимир звелів забирати в них на навчання: «Послав нача поимати у нарочитые чади дети, и даяти нача на ученье книжное. Матере же чад сих плакахуся по них, еще бо не бяху ся утвердили верою, но акы по мертвеци плакахся» [Повесть 1950, с. 81]. Таку реакцію жінок ми пояснювали тим, що для представників традиційної, язичницької, віри вважалося смертельно небезпечним вплив «чужого», цього разу – християнської освіти [Писаренко 2022].

Крім того, як було зазначено, практика голосіння, найбільш відома традиційній культурі при похованнях, могла стосуватися також інших випадків відходу члена роду на чужину (зокрема, шлюб, військова служба, пізніше – поїздка в лікарню [Причитання 1960])², з чого робився висновок про те, що, вочевидь, людське життя розумілося як комунікація – насамперед зорова – зі своїми, а смертю вважалося розірвання цієї комунікації – територіальне видалення за межі *свого* (родового)-видимого простору. У цьому сенсі повідомлення під 988 роком, вочевидь, ми дещо недооціни-

ли, вважаючи, що в ньому йдеться про суто змістовний вплив «чужого» через посередництво християнського навчання [Писаренко 2022, с. 198], не врахувавши чинник територіальний – залишення підлітком малої батьківщини. Адже слова «послав нача поимати у нарочитые чади дети, и даяти нача на ученье книжное» не обов'язково могли стосуватися залучення до навчання в Києві лише дітей київської знаті, але й інших земель Русі, а це насамперед передбачало відрив від рідної домівки, який і супроводжувався оплакуванням матерями синів, що не відрізнялося від оплакування небіжчика [порівн.: Еремина, 24–27; Балущок 1998, с. 55–58]. Утім, це не заперечує висновку щодо традиційних (язичницьких) уявлень про *небезпеку пізнання чужого*, згубність впливу *чужого* на члена *свого*, родового колективу.

Дещо розвинути ці наші висновки дозволяє «Житіє св. Феодосія Печерського» Києво-Печерського патерика, написане Нестором (кінець XI – початок XII ст.?). У ньому двічі трапляються згадки про оплакування дитини, яка залишає рідний дім, аналогічні тій, що вміщена в «Повісті временних літ».

Перша частина «Житія св. Феодосія» присвячена тому, як майбутній святий вибо-

¹ За допомогу в роботі автор висловлює щирю вдячність Олексію Толочку та Костянтину Рахну.

² «Незалежно від мети мандрівки, сама ситуація відходу обігрувалася в обрядах як кризова: звідси традиційний плач на проводах ("Довгі проводи – зайві сльози"), як на похоронах» [Щепанская 2003, с. 60].

рював своє право обрання чернечого життя в жорстокому конфлікті зі своєю матір'ю. Коли чергова спроба Феодосія втекти з дому в Курську до Києва, нарешті, увінчалася успіхом³, «мати же его, много поискавши в граде своем и окрестных градах, и яко не обрете его, плачущися по нем люте, биющи в перси своя, яко и по мртвем» [Абрамович 1991, с. 29].

Нижче, у розділі 12, «О крепости блаженнаго Варлаама», «Житіє» повертається до історії прагнення монастирського життя отрока Варлаама, розпочатої в розділі 9, «О Варлааме, сыне боярина Иоанна» [Абрамович 1991, с. 32–33]. Спроба могутнього батька силоміць повернути вже постриженого в ченці Варлаама додому зазнає невдачі, й люблячий тато, зрештою, приймає вибір сина: «Призвав же его и любезне целова его, отпусти его. Бысть тогда вещь сицева: плачь великъ, яко и по мертвем. Раби и рабыня плачущися господина своего, яко отхожаше от них; иде же и жена, мужа лишающися, горьце рыдающе⁴; отець и мати сына своего плакастася, яко отлучашеся от них, и тако вси с плачем провждааху его» [Абрамович 1991, с. 35] (іл. 1). Хоча домівка Варлаамового батька – боярина, наближеного до князя Ізяслава, – була розташована безпосередньо в Києві, недалеко від Печерського монастиря, проте ідейне «віддалення сина» було не менш знаковим, ніж просторове. Щоправда, аспект територіального розриву також зберігався, полягаючи в перетині юнаком кордону «чужого» – порога монастиря.

Наявність мотиву оплакування відірваних від сім'ї дітей як у «Повісті временних літ», так і в «Житії св. Феодосія», очевидно,

вказує на їхній текстологічний зв'язок⁵. Але яке з цих джерел було первинним, наразі невідомо⁶. Однак саме фрагменти «Житія св. Феодосія» повніше дають зрозуміти, що таке плакати ніби «по мртвем». Це і та деталь, що плач супроводжується биттям себе в груди (плач матері Феодосія), і більш розширене коло тих, хто плакав на проводах, – челядь, дружина, батьки (оплакування близькими Варлаама).

Утім, навіть, якщо уявити, що літописець запозичив формулювання з тексту «Житія», то це не перекреслило б самого факту розпачливої реакції матерів на примус їхніх синів до навчання за наказом князя Володимира. Такі випадки мали бути поширені. Адже як долучення дітей до церковної освіти, так і вступ до монастиря в очах традиційного суспільства були різними ступенями занурення в середовище «чужого», яке асоціювалося зі «смертю» і яким цього разу виступало християнство. Нагадаємо, що, згідно з язичницькою традицією, яку не пододало хрещення Русі, оплакуванням ніби померлого могло супроводжуватися будь-яке розставання з людиною, яка вирушала в дальню путь. Залишення роду, його території дорівнювалося смерті, оскільки людське життя уявлялося як нерозривний зв'язок зі своїми. Це було наслідком властивої для архаїки невиділеності особи з колективу, нерозрізнення суб'єкта і об'єкта [Спиркин 1960, с. 193–194; Шахнович, 1971, с. 32]. Відповідно, скорбота за тим, хто, йдучи на чужину, ніби помирав, при його поверненні змінювалася радінням «відродженню» – відновленню соціального зв'язку⁷, приклад чого, очевидно, знаходимо у зустрічі князя Ігоря в

³ Намагання батьків напоумити, «врятувати» своїх дітей, що «збилися зі шляху» (загублених, а то і втрачених), – практично, вічні. Так юнаків і дівчат, які втікали з дому і збиралися в громади хіпі, розшукували наприкінці 60-х років XX ст. батьки в Америці [Боровик 1985, с. 9].

⁴ Вочевидь, плаче саме жінка Варлаама, бо в Патерику згадується, як батько намагався спокусити Варлаама за допомогою його дружини: «... повеле же и жене его украситися в утварь всяку на прельщение отрока» [Абрамович 1991, с. 35]. Причому Варлаам названий отроком, що цього разу означає не підлітка, а юнака.

⁵ Щодо питання спільного авторства «Повісті» і «Житія св. Феодосія», то в низці сучасних праць авторство Нестора Печерського щодо «Повісті временних літ» ставиться під сумнів, а перевага віддається ігумену Видубицького монастиря Сильвестру [Tolochko 2007; Толочко 2008].

⁶ Деякі міркування щодо первинності тексту «Житія св. Феодосія», порівняно з текстом «Повісті временних літ», див.: [Толочко 2022].

⁷ Причому це передбачало певний період «очищення» після контактування з «чужим-смертю» [Геннеп 2002, с. 39]. Територіальний принцип відходу та повернення, який водночас тлумачився як «смерть» і «відродження», загалом лежить в основі так званих традиційних перехідних обрядів (rites de passage), які відзначають весь шлях людини, від народження до смерті, про що б не йшлося – переміщення в реальному просторі чи зміну положення на шкалі соціальних статусів [Геннеп, 2002].

⁸ Щодо терміна «рід-територія», докладніше див.: [Писаренко 2022, с. 198].

Іл. 1. Проводи прп. Варлаама до монастиря. Ікона в іконостасі Варлаамівської церкви Ближніх печер Кієво-Печерської Лаври. XIX ст. [За: Дятлов 2019, с. 184]

«Слові о полку Ігоревім» [Слово о полку Ігореве 1987, с. 52].

Отже, зазвичай людину, дитину, що покидає рід-територію⁸, оплакують, оскільки вона рушає в невідомість *чужого*, розриває зв'язок зі *своїм* соціумом – соціальним життям, яке, власне, і вважалося справжнім життям. «Людина без родичів та друзів, що не користується ніякою підтримкою, вже не людина, вона мертва», – констатував А. Я. Гуревич щодо варварського (тради-

ційного) суспільства [Гуревич 1970, с. 121]. Що відхід рідної людини на чужину не обіцяв їй нічого доброго, було для рідні згодкою, хоча й близькою до впевненості. Утім, з іншого кінця чіткої відповіді на це побоювання не було. І навіть виряджання члена роду на війну залишало шанс, що він повернеться живим. Однак у протистоянні сім'ї, роду, з одного боку, а монастиря з іншого, тема плачу як «по мертвем», отримує додаткове драматичне напруження: коли йдеть-

ся про відхід до обителі, то підозри рідних про смертельну загрозу близькій людині на семантичному рівні справджуються, адже сам монастир декларує себе, як *смерть* для миру, для роду [Фрейденберг 1998, с. 139]⁹. Уже апостол Павло в «Посланні до римлян» писав: «*Чи ви не знаєте, що ми всі, хто христився у Христа Ісуса, у смерть Його христилися?*» [Рим. 6: 3]. Як взірєць для християн, чернецтво тим паче асоціюється зі «смертю». Смертю вважається постриження в ченці. Новонавернений отримує нове ім'я і нове вбрання, яке, згідно із Симеоном Солунським (XV ст.), «буває завжди чорного кольору, нагадуючи своїм зовнішнім виглядом про плач та смерть, відриваючи від тутешнього життя та збуджуючи прагнення найскорішого досягнення вічного життя (гл. 52)» [Вениамин б. г., с. 460]. Відповідно, самих ченців іноді називають «мерцями». Найчастіше так підкреслюється неприродність для ченця володіти майном. Зокрема, у XII ст. Іоанн Зонара у «Тлумаченнях на 6 правило Двократного собору»¹⁰ зазначав: «*Ті, хто вступає в монастирське життя, вважаються померлими для (мирського) життя; подібно до того, як мерці не мають нічого, так канони церковні вимагають, аби нічого не набували ченці*» [цит. за: Голубинский 1904, с. 635, прим. 1]. Аналогічно в тих самих «Тлумаченнях» висловлювався Феодор Вальсамон: «*Після постриження не дозволяється (ченцю розпоряджатися майном, що було в нього в миру, яким він має розпорядитися до постриження), адже він уподібнюється мерцеві, а мерць не володіє май-*

ном і не може будь-що говорити про нього» [цит. за: Голубинский 1904, с. 635, прим. 1].

«Валаамська бесіда» XVI ст., застерігаючи ченців від мирських спокус, зокрема, від звички приймати від царя щедрі пожалування волостей, робить певні закиди й самому цареві. Так, «Бесіда» засуджує практику залучення до управління державою ченців, яких називає «похованими» або «мерцями»: «*но не с погребеными владеет, с мертвецы беседует таковий царь*» [Моисеева 1958, с. 163]. Ідея щодо неприйнятності для монастиря будь-яких надмірностей земного життя в першій чверті XVIII ст. була розвинута І. Т. Посошковым. Щодо ченців, він нагадував: «*Они бо уже мира сего отреклися и, яже суть в мире, и миру подобает от них отречену быть, они живые мертвецы, они только Богу живы, а миру мертвы суть*» [Посошков, 1951, с. 132]¹¹. Суголосну думку зустрічаємо в життєписі ієросхимонаха Парфенія Київського (1790–1855): «*Странен монах и земен мертвец*» (тобто чернець для миру – чужинець і живий (земний) мерць¹²) [порівн.: Поселянин б. г., с. 192].

При цьому важливим монастирським правилом є повне розірвання ченцем зв'язків зі своїм родом, сім'єю¹³. На початку розділу 6 «Житія св. Феодосія» «*О отхождении святого от матери своя к Киеву*» мовиться: «*По времени же пакы некоем, слышав в Евангелии Господа глаголюща: «аще кто не оставит отца и матери и в след мене не идет, несть мене достоин...»*» [Абрамович 1991, с. 28]. Загалом слова Ісуса з глави 10 «Євангелія від Матвія», з якого походять ці рядки, не можуть не дивувати:

⁹ «Чернецтво є повним зреченням миру, добровільна смерть для нього; отже, кажучи юридичною мовою, воно є добровільною політичною і громадянською смертю» [Голубинский 1904, с. 663]. Але водночас це – ніби смерть фізична, адже ченцю забороняються навіть найневинніші життєві прояви, зокрема, такі, як сміх: «*5. Аще чернець засмеется в монастыри, то яко и блуд створить*» («Два правила монахам»: правило 1, «О калугерех») [Смирнов 1912, с. 32]. Примітно, що в міфологічній традиції відсутність сміху є ознакою перебування в царстві смерті, оскільки сміх є спорідненим світлу і життю [Потебня 1865, с. 99].

¹⁰ Константинопольський Двократний собор 861 року.

¹¹ Зокрема, щодо одягу ченців, читаємо: «*Отнюд им не то что одежд, но и опушки шелковые не подобает им иметь: чернец – мертвец*» [Посошков, 1951, с. 132].

¹² Щодо протиставлення на Русі термінів «страна», «странность», «странный» як позначень «чужого» та «земний» – усього, що належить цьому світу, див.: [Колесов 1986, с. 251–260; Толочко 1992, с. 29–30]. Водночас уже в XI ст. поступово виникає нове ставлення до «странного», як не зовсім «чужого». У «Ходінні ігумена Даниїла» початку XII ст. «*странные на путех*», «*странни пришельци*», «*странники*» – це ті, хто «*мандрують по землі, рятуючи свою душу...*» [Колесов 1986, с. 255–256].

¹³ «У инока инако всякому делу подобает быть. У инока ни отца, ни матери, ни сродников нет, кроме единого Бога» [Посошков 1951, с. 133]. Якщо «язичницький» світ – це царина вітальності, тілесності, нерозривна із соціальністю – родом (соціовітальність), то християнство воліє обмежити й навіть заперечити цей життєствердний зв'язок, натомість закликаючи до особистого духовного єднання з Богом [див.: Фейербах 1955, с. 182–185, 195 та ін.].

«34. Не думайте, що Я прийшов принести мир на землю; не мир прийшов Я принести, а меч;

35. Бо Я прийшов розділити чоловіка з батьком його, і дочку з матір'ю її, і невістку зі свекрухою її.

36. І вороги чоловікові – домашні його.

37. Хто любить батька чи матір більше, ніж Мене, не гідний Мене; і хто любить сина чи дочку більше, ніж Мене, не гідний Мене;

38. І хто не бере хреста свого і не йде за Мною, той не гідний Мене» [Мт. 10: 34–38].

Відповідно, пам'ятки давньоруської покайної дисципліни цілком певно застерігають ченця від «згубного» впливу з боку його роду. Згідно з настановами ченцям «О калугерех», правило 1 зі збірки «Два правила монахам» (за Устюзькою кормчою XIII ст.): «18. Аще чернець хвалиться при людях, яко добра роду есмь, и род имам, да ся постить 50 дний, и да ся поклонить 40 заутра, 40 вечер, понеже егда остризається человек, то мира сего отменется» [Смирнов 1912, с. 33]. У правилі 2 «Двох правил монахам», так званому «Номоканоні святих Отець Нікейських і Халкідонських», знаходимо також наступне:

«6. Аще калугер постригся, ти не отъидет от рода своего, не венчается.

7. Калугер, бегая рода своего, к Богу прибегаєт.

8. Калугер приходяй к роду своему, Бог бегаєт от него» [Смирнов 1912, с. 38]¹⁴.

Очевидно, що автор «Житія св. Феодосія» Нестор навмисно розвиває тему супротиву матері Феодосія його прагненню монастирського життя (сказати б, *смерті*), так само, як і – супротиву батька Варлаама, аби підкреслити цей наперед визначений антагонізм між родом і монастирем. Не випадково повернення Варлаама до монастиря зображується ніби звільнення з полону: «Сице же Христовъ вѣнь изшед из

дому отца своего, яко птица ис пругла исторгышися или яко серна от тенета, тако скоро текый, и доиде пещеры оной. Его же видевши, отци ти възрадовашеся радостію великою и възставше, прославиша Бога, яко услыша молитву их» [Абрамович 1991, с. 35].

Пригадуючи мотив знання з нашої попередньої статті, зазначимо, що від новонаверненого ченця, фактично, вимагають забути рід, як забувають певне знання¹⁵, а, власне, рід і був найпершим осереддям знання. В основі родового знання лежало впізнання, розпізнання свого, належного до видимого родового простору, яке захищало саме існування роду [Писаренко 2022, с. 199–200]. Ба більше, очевидно, знання початково й виявляло тотожність спорідненості. В. М. Топоров, слідом за О. М. Трубачовим, зазначав, що *упізнання*, – як розуміємо, через бачення, – пов'язане зі *спорідненістю*, що проявилось в позначенні індоєвропейським коренем *ǵen- як «спорідненості», так і «знання». Зокрема, в Упанішадах: «Навкруг смертельно хворого чоловіка сидять його родичі (*jñāta-yaḥ*) і запитують його: “Упізнаєш ти мене, у п і з н а є ш ти мене?» (*jñā*)». [Топоров, 1977, с. 238–239, прим. 54; Трубачев, 1959, с. 157]. Тобто саме *впізнавання* мало підтверджувати спорідненість. З одного боку, той, кого визнають «своїм» – це територіально близький, добре знайомий, що застосовується насамперед до рідні. З другого, – життя людини, як передусім «життя соціальне», у тому, що вона *знає-впізнає* своїх близьких. І доки вона здатна це робити, доти й фізично жива [порівн.: Топоров 1980, с. 159, прим. 27]. Коли хтось під час сімейної сварки в запалі каже: «Зна-ти тебе не хочу!», то звісно, воліє забути про родинні стосунки. *Відхід* – це розрив спорідненості, оскільки виключається момент *бачення-впізнання* одне одного як *соціальної основи*. А монастир саме й вимагає цього розірвання

¹⁴ Цікавий приклад напружених стосунків ченця з родиною демонструє життєпис ієромонаха Югської Дорофеевої пустині Адріана (1800–1853). Родичі ображалися на нього через те, що він не ділився з ними отриманими пожертвами, а віддавав їх в обитель і бідним. Він казав: «От мертвеца и нитки не посмеют пожелать, а монах для мира мертвец. Притом я не враг моим родным, чтобы чрез монастырские вещи вносит огонь в их дом: ихние-то вещи мирские – пожжет монастырское» [Жизнеописания 1909, с. 129]. Якось сестра зі сльозами попросила що-небудь в о. Адріана, який співчутливо показав на безрукавну курточку, сказавши: «Что ты выпросишь у мертвеца? У меня ничего нет, кроме вот этой одежды». – «Так дай на память хоть ее!». Віддаючи цю річ, він додав: «Дать-то я, пожалуй, и дам тебе, да она принесет тебе огонь, хотя не в дом, а в снопы на поле». Наступного ж дня у жінки згоріла стодола зі снопами [Жизнеописания, 1909, с. 129–130].

¹⁵ На пам'ять приходять виключно виразний міфологічний образ «ріки забуття» *Лети* – межі між цим та іншим світами, перетин якої супроводжувався забуттям померлим усього, що пов'язано зі світом живих.

спорідненості-знання. Відхід до монастиря, як з точки зору роду, так і монастирської братії, є повним розривом з родом, аж до невпізнання, забуття¹⁶— «смерті». Фактично, це і є реалізація задекларованого Христом підризу засад родового життя [Мт. 10: 34–38].

Цікавий приклад відмови від спорідненості-впізнання бачимо у візантійському «Житті та діянні чоловіка Божого Олексія» (XI ст.). Після тривалих поневірянь і жебракування біля церкви Олексій повернувся до батьківської гостинної домівки, де знайшов прихисток лише як жебрак. Адже зовні змінений випробовуваннями, святий так до самої смерті й не зізнався близьким, ким він є, і повсякчас був свідком їхньої жалоби по собі [Византийские легенды 1972, с. 156–161]. Тобто розірвав з родом (помер для нього), ще залишаючись живим. «Відсутність імені або невпізнаність – один з видів аскези, неповноцінного існування з печаттю смерті. – Зазначав знайомий із цим сюжетом М. В. Попович. – Щоб жити повною мірою, людина мусить бути належною до с в о ї х, що втілюється в і м е н у в а н н і, згідно з традиціями, свого роду «прописці» у своїй соціальній структурі. Тут, у цій соціальній залежності індивіда, коріниться ідея свободи. <...> Свобода вимагає ідентичності, а ідентичність досягається через співвіднесення мого Я з моєю спільнотою» [Попович 2011, с. 134]. «Позбавлення родинного, родового коріння є великим нещастям для людини тієї епохи, і добровільне приречення самого себе на муки безрідності

й безіменності (невпізнаності), втрата ідентичності розцінюється як самопожертва во славу Богу і великий християнський подвиг» [Попович 2011, с. 137].

Можна побачити два аспекти зв'язку людини з родом – створення сім'ї, шлюб між чоловіком і жінкою задля продовження роду [Фейербах 1955, с. 201] та обов'язок підтримувати рідню – дітей, батьків, братів, сестер. Зокрема, допомога хворому й немічному родичу, що часто-густо вимагає самозречення, обмеження себе в радощах світу, і мала б вважатися найбільшою духовною чеснотою. Утім, служіння християнському Богу відкидає піклування про близьких як баласт¹⁷. І роду лише й залишається, що оплакувати своє формально живе дитя як померле. Адже, знову ж таки, життя, як вважалося в язичницькі часи і як ми це відчуваємо сьогодні, має сенс лише як життя в соціумі. «Лише Бог і потрібен християнам. Їм н е п о т р і б н і ні інший індивід, ні рід, ні мир; в н у т р і ш н я потреба в іншому відсутня. Бог замінює мені рід, замінює іншого», – слушно зазначав Людвіг Феєрбах щодо чернецтва, яке втілює християнський ідеал [Фейербах 1955, с. 193]. Однак певний парадокс бачимо в тому, що, незважаючи на відмінності між традиційним і християнським світоглядами, у тлумаченні чернецтва християнство де-факто стало на бік традиції, яка залишення людиною свого роду вважала «смертю». Вступ до монастиря так само декларується як «смерть», що полягає в розірванні будь-яких соціальних, насамперед родових, стосунків¹⁸.

Джерела та література

- Абрамович, Д. І. 1991. *Києво-Печерський патерик*. Репринтне видання. Київ.
Балушок, В. 1998. *Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян*. Львів; Нью-Йорк.
Боровик, Г. А. 1985. *Пролог*. Москва.
Вениамин, архиепископ Нижегородский и Арзамасский, б. г. *Новая Скрижаль*. Санкт-Петербург.

¹⁶ Не випадково, Феодосій попереджає свою матір, що в разі, якщо вона сама не прийме постриг у жіночому монастирі, то навіть обличчя його ніколи не побачить: «к тому лица моего не имайши видети» [Абрамович 1991, с. 31].

¹⁷ Загальновідомо, що пізніше комуністична ідеологія, попри її протистояння християнству, також допускала зречення своїх рідних за тим самим принципом *верховенства ідеї* як певного божества.

¹⁸ Дещо середнє між вступом до монастиря як «смертю» і просто залишенням роду як «помиранням» бачимо в юродстві. Так, галицько-костромський юродивий XVII ст. Стефан Нечаєв, який покинув домівку, матір, дружину та пішов юродствувати, у листах до рідних позиціонує себе як «померлий», а мати голосить за ним, як за «небіжчиком» [Лихачев, Панченко, Поньрко 1984, с. 78, 211–212].

- Византийские легенды, 1972 / издание подготовила С. В. Полякова. Ленинград.
- Геннеп, А., ван. 2002. *Обряды перехода: систематическое изучение обрядов* / пер. с франц. Ю. В. Ивановой, Л. В. Покровской; послесловие Ю. В. Ивановой. Москва.
- Голубинский, Е. Е. 1904. История Русской Церкви. Том первый. Период первый Киевский или домонгольский. Вторая половина тома. *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*. 1904 год. Кн. 3 (210). Москва, с. 481–926+I–XVIII.
- Гуревич, А. Я. 1970. *Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе*. Москва.
- Дятлов, В. 2019. *Печерский цветник. Агиографическая энциклопедия*. Киев.
- Еремина, В. И. 1991. *Ритуал и фольклор*. Ленинград.
- Жизнеописания 1909. *Жизнеописания отечественных подвижников благочестия*. Август. Москва.
- Колесов, В. В. 1986. *Мир человека в слове Древней Руси*. Ленинград.
- Лихачев, Д. С., Панченко, А. М., Поньрко, Н. В. 1984. *Смех в Древней Руси*. Ленинград.
- Моисеева, Г. Н. 1958. *Валаамская беседа – памятник русской публицистики середины XVI века*. Москва; Ленинград.
- Писаренко Ю. 2022. «...Акы по мертвеци плакахся». Небезпека пізнання «чужого». *Oris mixtum*, 10. Київ, с. 196–203.
- Повесть 1950. *Повесть временных лет*, 1. Москва; Ленинград.
- Попович, М. 2011. *Бути людиною*. Київ.
- Поселянин, Е. б. г. *Русские подвижники XIX века. Историко-библиографические очерки*, ч. 2. Санкт-Петербург.
- Посошков, И. Т. 1951. *Книга о скудости и богатстве* / ред, вступ. статьи и примеч. Б. Б. Каффенгауза. Москва.
- Потебня, А. А. 1865. *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий*. Москва.
- Причитания 1960. *Причитания* / вступ. ст. и примеч. К. В. Чистова; подг. текста Б. Е. Чистовой и К. В. Чистова. Ленинград.
- Слово о полку Игореве 1987. *Слово о полку Игореве* / вступ. ст. и подготовка древнерус. текста Д. Лихачева; сост. и коммент. Л. Дмитриева. Москва.
- Смирнов, С. И. 1912. Материалы для истории древне-русской покаянной дисциплины (Тексты и заметки). *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*. 1912 год, кн. 3 (242): II. Материалы историко-литературные. Москва, с. I–VI+1–568 (окрема пагінація).
- Спиркин, А. 1960. *Происхождение сознания*. Москва.
- Толочко, О. 1992. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*, 1. Київ, с. 17–46.
- Толочко, А. 2008. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. *Ruthenica*, VII. Київ, с. 154–165.
- Толочко, А. 2022. Двенадцать. *Ruthenica*, XVII. Київ, с. 121–123.
- Топоров, В. Н. 1977. О структуре «Царя Эдипа» Софокла. *Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканского текста*. Москва, с. 214–258.
- Топоров, В. Н. 1980. Еще раз о др.-греч. ΣΟΦΙΑ: происхождение слова и его внутренний смысл. *Структура текста*. Москва, с. 148–173.
- Трубачев, О. Н. 1959. *История славянских терминов родства*. Москва.
- Фейербах, Л. 1955. Сущность христианства. *Фейербах Л. Избранные философские произведения*, II. Москва, с. 7–405.
- Фрейденберг, О. М. 1998. *Миф и литература древности*. Москва.
- Шахнович, М. И. 1971. *Первобытная мифология и философия*. Ленинград.
- Щепанская, Т. Б. 2003. *Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв.* Москва.
- Tolochko, O. 2007. On «Nestor the Chronicler». *Harward Ukrainian Studies* 29, no 1–4, p. 1–31.

Єлизавета Архипова

Бронзові фігурні водолії XII–XIII століть з музейних колекцій України

У статті розглянуто бронзові фігурні водолії XII–XIII ст., що були знайдені під час археологічних розкопок або зберігаються чи зберігалися в музеях України. Серед виробів давньоруських ремісників бронзові фігурні водолії невідомі, а знайдені в Україні посудини XII–XIII ст. є європейськими – романськими та ранньоготичними. Переважно вони походять з майстерень Лотарингії (регіон річки Маас) та Нижньої Саксонії (Хільдесхайм), де були центри їх виготовлення. Єдиний іранський водолій – колекційного походження. Європейська традиція виготовлення керамічних фігурних водоліїв в Україні в XII–XIII ст. не набула поширення.

Ключові слова: бронзові фігурні водолії, XII–XIII ст. Україна, Західна Європа, Іран.

The bronze figured aquamaniles of the 12th and 13th centuries which were found during archaeological excavations and are storing or have been stored in museums of Ukraine are analyzed in the paper. Among the products of Old Rus artisans bronze figured aquamaniles are unknown, and the vessels of the 12th – 13th centuries found in Ukraine are of European origin – a Romanesque and early Gothic. They mainly come from the workshops of Lorraine (the Maas River region) and Lower Saxony (Hildesheim), where their manufacturing centers were located. The only Iranian aquamanile comes from Khanenko's collection. In the 12th and 13th centuries the European tradition of making ceramic figured aquamaniles did not spread in Ukraine.

Key words: bronze figured aquamanile, 12th and 13th century, Ukraine, Western Europe, Iran.

Уже з перших століть християнства в церквах безпосередньо перед молитвою і як елемент підготовки до Євхаристії здійснювалося омовіння рук зі спеціальних посудин – водоліїв-акваманілів [Скабаланович 1910, с. 78, 122, 221]. Кирило Єрусалимський, пояснюючи омовіння рук предстоятелем як знак його духовної чистоти, відзначає, що диякон подає воду для умивання «аж ніяк не для обмивання тілесної скверни <...> бо ми з плотською скверною не ходимо до церкви <...> вмивати руки значить бути невинним засудженню за гріхи» [Вениамин (Краснопевков) 1999, с. 93], а в Апостольських Постановках (кн. 8, гл. 11) зазначається, що «Священнослужителі Нового Заповіту вмивають руки, щоб показати чистоту своїх душ і совісті, з якою приступають вони до священнодійства» [Покровский 1900, с. 159–160]. Омовіння рук здійснюється в усіх літургійних традиціях. Літургія починається з «умовіння» архієреєм рук перед великим входом і перенесенням Дарів на Престол. Глеки-акваманілі й чаші, тази або кратери носили разом з іншим богослужбовим начинням. Бачимо їх у зображенні Євхаристії в Штутгартському Псалтирі 820–830

років і грузинському рукопису Євангелія XI ст. [Кондаков 1902, с. 226, прим; Stuttgarter Bilderpsalter 1968, 31v]. За процесією з дарами нерідко йшов іподиякон з рукомийником (іл. 1). Омовінням рук також починалася й закінчувалася трапеза в монастирях і домах знаті, що затрудняє розподіл збережених водоліїв на світські та церковні.

Згадки про церковні посудини для обмивання рук відомі з V ст., проте лише із середини XII ст. з'являється інформація про фігурні. Вважається, що невеликі металеві фігурні водолії є літургійними посудинами [Кондаков 1896, с. 120], а водолії у вигляді озброєних лицарів та чудищ – світськими [Кондаков 1896, с. 120; Смирнов 1903, с. 125]. Предметом світського побуту їх називають джерела XIV ст., але, оскільки на мініатюрі Псалтиря Бонмонта XIII ст. у бібліотеці Безансона зображено Пілата, який миє руки з драконоподібного водолія (іл. 2), їхнє використання в побуті відносять до більш раннього часу [Лапковская 1958, с. 176; Вагнер 1963, с. 257]. Вірогідно, і в Київській Русі водолії використовували як літургійний, так і світський посуд у побуті знаті, тому однозначно визначити їхнє призначення зараз майже неможливо.

Іл. 1. Омовіння рук перед початком Євхаристії. Stuttgarter Bilderpsalter 1968, 31v.
(За: <http://mauranus.blogspot.com/2012/05/patenas-y-jarritos-de-bronce-de-epoca.html>)

Іл. 2. Пілат умиває руки. Псалтир Бонмонта. XIII ст., Німеччина. Безансон, Муніципальна бібліотека, MS 0054, fol. 11v. (За: <https://medium.com/cma-thinker/the-art-of-handwashing-515bf9ea5343>)

Прототипами металевих фігурних водоліїв були як керамічні, використання яких фіксується з давніх-давен [Тревер 1959, с. 145–146], так і металеві з мусульманського Сходу. Традиція виготовлення візантійських ручомийних посудин для культових і світських цілей – глеків і черпаків зі срібла, бронзи, кераміки або каменю – сходиться до античності [Nuber 1972]. Проте у формі та декорі таких посудин нерідко трапляються й зооморфні мотиви. Такими є, наприклад, ручка у вигляді голови пантери та вінця з дельфінами на срібному з позолотою глеку з умивального набору 582–602 років зі скарбу з Перещепина [Залеская 2006, с. 61–63, № 31, 32], а також злив у вигляді голови птахи на глеку з агату та золота VII ст. з Лувру [Bayet 2009, р. 68]. Можливо, прототипами металевих антропоморфних водоліїв у формі чоловічих бюстів чи голів були керамічні фігурні посудини римського часу, а пізніше – срібні або мідні з позолотою ритуальні посудини й релікварії для мощей святих, поширення яких набуває з XII ст. Подібну форму у вигляді бюстів імператорів у Римі та Візантії мали також металеві важки; бронзові скульптурні бюсти прикрашали фракійські культові колісниці II–III ст. Східні ж водолії у формі людських голів, на відміну від європейських, мали високе горло, як у глеків

[Смирнов 1903, с. 142–143; Лапковская 1958, с. 186–187].

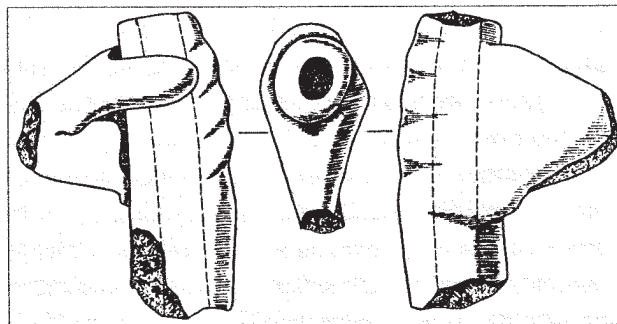
Фігурні металеві водолії у вигляді звірів та птахів, що були поширені на Сході, у Візантії в IX–XIII ст. переважно відтворювали в кераміці, прикрашання якої зооморфними мотивами мало давню традицію [Наследие 2011, с. 618–619, № 391–394], а пізньоримські та ранньовізантійські металеві посудини у формі тварин, які були попередниками середньовічних акваманілів, призначалися для зберігання олії [Barnet 2000].

У Європі східні форми водоліїв у вигляді реальних та фантастичних тварин, що були сприйняті під час Хрестових походів і адаптовані до західної культури, набули поширення у XII ст. Перші писемні згадки західноєвропейських фігурних металевих водоліїв відносяться до середини XII ст. [Лапковская 1958, с. 176; Вагнер 1963, с. 257]. Проте романські водолії у вигляді звірів, хоч і наслідували мусульманські моделі, проте істотно відрізнялися від них, а їхні образи, втративши охоронне значення, стали відповідати християнським уявленням. Перетворені на повчальні алегорії гріха та пороку, їх використовували для застереження грішників. Наприклад, кентавр став утіленням пекельних демонічних сил, а дракон, що вважався на Сході доброю істотою та асоціювався з водою, у християнстві став символом сатани. Образ лева у християнському мистецтві Середньовіччя уособлював зло, але був також символом хоробрості, сили та перемоги Христа над сатаною, символом Воскресіння, а крилатий лев – апокаліптична тварина – символізував євангеліста Марка. Грифон, що поєднує риси орла й лева, символізував союз повітря та землі, Божественної та людської природи Христа. Відомі романські водолії з біблійним сюжетом «Самсон у боротьбі з левом» [Falke, Meyer 1935, Abb. 329a; 425]. Поширення в західній культурі набувають також антропоморфні водолії у вигляді лицарів на коні та людських голів чи бюстів.

Усі відомі європейські середньовічні водолії відлиті з бронзи, яка за своїм складом ближче до латуні завдяки домішкам олова, міді, свинцю та цинку. Відливали металеві

водолії в глиняних формах способом «втраченого воску», тобто з втратою воскової моделі, тому кожен металевий водолій є оригінальним витвором. Відлиті посудини обробляли карбуванням і гравіюванням, іноді оздоблювали інкрустацією сріблом і золотили.

Серед виробів місцевих ремісників бронзові фігурні водолії невідомі, знайдені на Русі посудини XII–XIII ст. є європейськими виробами [Смирнов 1902, с. 154–155]: Вони походять переважно з майстерень Лотарингії (регіон річки Маас) та Нижньої Саксонії (Хільдесхайм, Магдебург), де були центри їх виготовлення. Виробляли їх також у Франції та Скандинавії [Даркевич 1966, с. 53], не виключають існування майстерень у Південній, Південно-Східній та Східній Європі [Лапковская 1958, с. 179–180]. У Північній Європі в XIII–XV ст. також виготовляли керамічні фігурні водолії [Stephan 1981, Taf. 33], але в Україні ця традиція не набула поширення. Тут переважали ручийники у вигляді горщиків з двома носиками та двома ручками [Івакін, Балакін 2001, с. 127–128, рис. 1]. У Києві в урочищі Гончарі–Кожум'яки в 1990 році було знайдено фрагмент носика керамічного водолія зі світло-зеленою непрозорою поливою у вигляді трубки з повздовжнім отвором, затиснутій у руці (іл. 3). Припускають, що він імпортованого походження [Івакін та ін. 1990, с. 11, рис. 28, 37; Івакін 1996, с. 205, рис. 95], хоч за складом тіста, на думку Л. Чміля, він майже не відрізняється від місцевої полив'яної кераміки, яка походить із цього комплексу¹.

Іл. 3. Фрагмент керамічного полив'яного водолія.
XIII–XIV ст. м. Київ, урочище Гончарі–Кожум'яки,
вул. Воздвиженська, 25.
Розкопки 1990 р. (За: Івакін 1996, рис. 95)

¹ Дякую Лесі Чміль, Олені Оногді та Андрію Чекановському за консультації.

За класифікацією О. Фалька та Е. Меєра європейські середньовічні металеві фігурні водолії відносяться до трьох основних стилістичних груп: романські (XII – перша половина XIII ст.), ранньоготичні (друга половина XIII ст.) та пізньоготичні (початок XIV – XVI ст.).

Романський бронзовий водолій у вигляді фантастичної істоти з пташиним тулубом, собачою мордою, звіриними, виставленими вперед лапами та опорою на рослинний завиток (іл. 4: 1), який походить з майстерень Лотарингії другої половини XII ст., було знайдено в урочищі Вікторівка неподалік давнього Галича (кат. № 1). Схожі драконоподібні водолії другої половини XII ст. зберігаються в Мюнхенському та Баварському національних музеях [Falke, Meyer 1935, S. 40, Abb. 231; Даркевич 1966, с. 9]. Як і всі лотаринзькі водолії, водолій з Галича має невеликий розмір (до 20 см), рельєфно-модельовані форми з декоративно-трактованими деталями, позолоту, інкрустацію черню та сріблом [Вагнер 1963, с. 254–257; Даркевич 1966, с. 9, № 1, табл. 4, 1–3; Галич 2005, с. 92].

Г. Вагнер вважав, що галицький водолій схожий на собаку-птаха сенмурва – образ з іранської міфології, який потрапив до Західної Європи з Візантії. Окрім водолія з Галича, він включив до цієї групи зображення драконоподібного водолія на мініатюрі псалтиря Бонмонта з Безансона XIII ст. (іл. 2), а також водолія XII ст. з Баварського національного музею, відлитого, як він помилково вважав, в одній і тій самій формі – цей водолій значно більший, ніж галицький. Оскільки зображення сенмурва, як і грифона, мало не тільки декоративне, а й охоронне значення, галицький водолій, на думку Г. Вагнера, був елементом феодального побуту [Вагнер 1963, с. 255–257].

Найпоширенішими в Середні віки були водолії у формі лева – символу сили та влади. Відомі з античності зображення левів мали значний вплив у всіх видах європейського мистецтва, замінюючи майстрам знайомство з живими тваринами, яких лише зрідка можна було бачити на Заході. Іншим джерелом для них були більш стилізовані східні моделі [Falke, Meyer 1935, S. 57].

Водолія у вигляді лева (кат. № 2) було знайдено неподалік апсид Воскресенської церкви XII ст. у Переяславі² [Юра 1968, с. 239–242]. Лева зображено в агресивній позі, як і на більшості таких водоліїв (іл. 4: 2). Його фігура струнка, на високих лапах, голова піднята, передні лапи прямі, задні відведені назад, хвіст, пропущений поміж задніх лап, лежить на лівому стегні, у пащі – трубка-злив, звернутий на голові – квадратний отвір для наливання води з кришечкою на шарнірі, ручка – у вигляді аспіда, що вчепився зубами й кігтями в загривок лева. Пишна грива у вигляді листоподібних пасм, китиця хвоста, вовна на лапах і тулубі лева та тулуб аспіда зображені гравійованим штрихуванням. Разом з відомими водоліями з аналогічно вигнутими ручками у вигляді аспідів, зливом-трубкою у пащі, розміщенням підібганого хвоста з китицею на стегні водолій з Переяслава входить до групи північнонімецьких романських водоліїв у вигляді лева кінця XII – XIII ст. [Falke, Meyer 1935, S. 57, Abb. 343–348].

Природність руху й форми, детальна передача гриви й вовни відрізняє водолій з Переяслава від більш стилізованих романських водоліїв, таких як, наприклад, водолій у формі лева першої половини XIII ст. з Чернігова (кат. № 3). Трактування морди й гриви наближує водолій з Переяслава до зображень Самсона в боротьбі з левом на свічниках другої половини XII – середини XIII ст., а позою – до готичних водоліїв середини XIII ст. [Falke, Meyer 1935, S. 34–35, 67, Abb. 216–221, 376–379], що дозволяє віднести його до майстерень Північної Германії (орієнтовно Хільдесхайма) і датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст.

Подібний до переяславського бронзовий водолій є на фото портрета Богдана Ханенка в його кабінеті (іл. 5: 1). Зараз цей водолій разом з водолієм у вигляді коня експонується в «зеленому кабінеті» Музею Ханенків (іл. 5: 2). Проте ці акваманіли є не оригінальними творами романського мистецтва, а репліками XVIII–XIX ст. [Кальницький 2009].

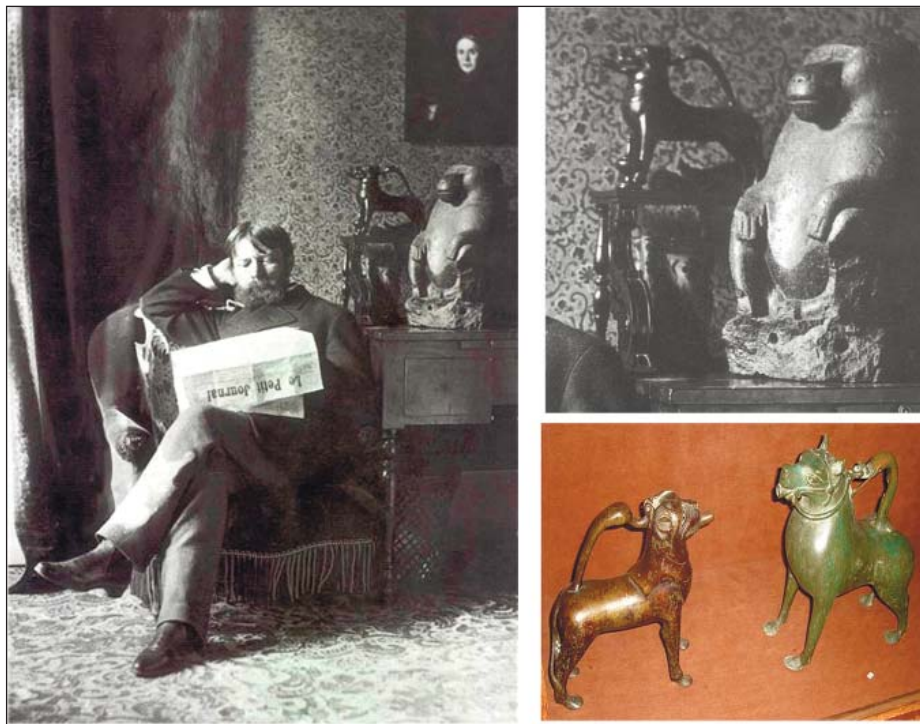
З колекції Варвари і Богдана Ханенків походить ще один водолій у вигляді лева заввишки 19,5 см (кат. № 3), який було знайде-

² До 2019 року - Переяслав-Хмельницький.

Іл. 4. Водолії: 1 – драконоподібний водолій.

Друга половина XII ст. с. Сапогів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Бронза, позолота, інкрустація, чернь, срібло. Місце зберігання невідоме. (За: Фіголь, 1997); 2 – у формі лева. Кінець XII – перша половина XIII ст. м. Переяслав. АМ НІЕЗ «Переяслав»; 3 – у формі лева. Перша половина XIII ст. м. Чернігів. НМІУ; 4 – у формі кентавра. Перша половина XIII ст. м. Чернігів. НМІУ; 5, 6 – водолії з м. Чернігова: 5 – лев, 6 – кентавр. (За: Рыбаков 1958, рис. 25)

Іл. 5. Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків:
1 – Богдан Ханенко в кабінеті. XX ст.;
2 – вітрина в експозиції Музею. (За: Кальницький 2009)

но в Чернігові [Ханенко, 1902, табл. X, 255]. На відміну від водолія з Переяслава, лев має циліндричний тулуб, короткі ноги з прямими лапами; гриву зображено умовно рельєфними вигнутими гладенькими стрічками, такі самі стрічки прикрашають і широкі груди, вовни не зображено, тільки підібганий хвіст із пальметою на кінці розміщено на стегні, як і у переяславського водолія (іл. 4: 3, 5). Ручка звичайна, у вигляді пласкої стрічки, прямокутний отвір для наливання води розміщений між вухами з кришечкою на шарнірі, злив у вигляді короткої трубочки – у пащі. У заглибленнях на місці зіниць – гнізда для інкрустації. Зображення голови у водолія з Чернігова виконано в такій самій «людиноподібній» манері, як і у водолія з нідерландського Музею Леувардена, а очі, судячи із заглиблень, було, подібно до водолія з Бремена, інкрустовано гірським кришталем або якимось іншим мінералом [Falke, Meyer 1935, S. 59, Abb. 335–336]. О. Фальк і Е. Меєр включають водолія з Чернігова до хільдесхаймської групи північнонімецьких акваманілів XIII ст. Водолії з подібними присадкуватими статичними формами, короткими стилізованими лапами, майже позбавлені декоративних елементів, датують-

ся першою половиною цього століття [Falke, Meyer 1935, S. 59, 148, Abb. 334; Даркевич 1966, с. 17, 54, № 32, табл. 1–3].

До цієї групи водоліїв відноситься й інший водолій з Чернігова з колекції Ханенків у вигляді кентавра [Ханенко, 1902, табл. XXXIX, 594]. Водолій, заввишки 24 см (кат. № 4), має циліндричний тулуб тварини на коротких ногах із пласкими лапами (передні та одна задня нога відламані, але вони були в першій публікації), бюст людини відокремлений уступом, прикрашеним гравійованим подвійним зигза-

гом (іл. 4: 4, 6). У кентавра велика голова, короткий прямий ніс, коротке волосся у вигляді шапочки. Ручка звичайна, у вигляді пласкої гладенької стрічки. Верхня частина голови, яка була кришечкою, що закривала отвір для наливання води, відламана, від зливного краника на грудях коня залишився круглий отвір, який міг бути оформленим у вигляді голови тварини, як на водолії з Музею декоративного мистецтва Мартіна Ле Руа в Парижі. Подібно до цього водолія чернігівський кентавр тримає також трубку зліва в роті такими самими тоненькими ручками [Falke, Meyer 1935, S. 59, Abb. 734].

Прийом відокремлення бюста людини кільцевим виступом є характерною рисою для хільдесхаймських водоліїв у вигляді кентаврів [Falke, Meyer 1935, S. 47, Abb. 273, 275, 276]. Такий самий орнамент із подвійним зигзагом прикрашає нижньосаксонські водолії XIII ст. у вигляді бюстів [Falke, Meyer 1935, S. 54, Abb. 312, a, b; 313, 314], один з яких (кат. №10) було знайдено в селі Михалкове на Дністрі [Даркевич 1966, с. 36–37, № 62, табл. 7, 6]. Знайдений у Чернігові водолій також, вочевидь, походить з Нижньої Саксонії (Хільдесхайм) і датується першою половиною XIII ст. [Даркевич 1966, с. 18].

Іншій групі романських водоліїв кінця XII – першої половини XIII ст. у вигляді барана та цапа, знайдених у Києві в XIX ст. [Даркевич 1966, с. 4, 10–11, № 9, 10, табл. 6: 1, 2], притаманне посилення натуралістичних рис, що стануть характерними для водоліїв північнонімецького ранньоготичного стилю [Falke, Meyer 1935, S. 41, 57].

Водолія у вигляді барана (кат. № 5) було знайдено 1880 року в середмісті давнього Києва у складі скарбу давньоруських прикрас XII–XIII ст. (загублений). Уся поверхня водолія була вкрита корозією, а права передня нога відламана. Після реставрації поза тварини втратила природність руху і стійкість (іл. 6: 1) [Смирнов 1903, с. 151; Даркевич 1966, с. 10–11, № 9, табл. 6, 1]. Фігура має уніфіковану форму і зовсім не схожа на баранячу, але добре модельована морда, стрункі ноги й копита, спіральні закручені роги, трактовка вовни частими короткими подвійними прямими й розташованими під кутом різьбленими штрихами (сильно зглажені потертістю) не залишають сумніву в ідентифікації тварини як барана. Ця форма, як і втрачена кришечка отвору між вухами та ручка у вигляді аспіда, мають аналогії серед кращих зразків західноєвропейських ранньоготичних водоліїв XIII ст. [Falke, Meyer 1935, S. 68–69, 85–86, Abb. 401, 511–513].

Н. Кондаков помилково вважав цього водолія твором східного походження і датував його X–XI ст. [Кондаков 1891, с. 278; Толстой, Кондаков 1897, с. 31], але існуючі аналогії свідчать про його європейське нижньосаксонське (Хільдесхайм) походження і дозволяють датувати кінцем XII чи початком XIII ст. [Смирнов 1903, с. 152] або не пізніше 1240 року – часу зариття скарбу під час навали Бату-хана [Даркевич 1966, с. 11].

Де саме був знайдений у Києві подібний до водолія-барана пошкоджений і обпалений фрагмент водолія заввишки 18,5 см у вигляді цапа (кат. № 6) невідомо [Ханенко 1902, с. 32, табл. X, 256; Даркевич 1966, с. 11, № 10, табл. 6, 2]. Збереглася деформована реалістично трактована голова з великими опуклими очима та верхня частина тулуба (іл. 6: 2). Борода цапа, один ріг і вухо обламані, у роті – коротка трубка-злив. Вовна на грудях і шії зображена хвилястими штрихами, а навколо

морди, очей і рота, як і у водолія у формі барана з Києва та інших хільдесхаймських водоліїв першої половини XIII ст., – короткими врізними штрихами [Falke, Meyer 1935, S. 68–69, Abb. 85–86].

Риси ранньої готики має також водолій першої половини XIII ст. з «міста Володимир» в Києві у вигляді півня із собачою мордою (кат. № 7). Водолій значно пошкоджений: втрачено лапи й передню частину тулуба, ручка, що з'єднувала розпушений хвіст, який правив за отвір для наливання води, з пошкодженим гребенем, збереглася частково, опущені крила, які були додатковими опорами, обламані (іл. 6: 3). Збережена висота – 19 см. Корпус вкрито карбованою і гравійованою орнаментациєю з трикутників з подвійним контуром і штрихуванням, яке передає пір'я, а ближче до основи крил – стрічкою з чотирипелюстковими розетками у квадратах. Водолія відлито з бронзи, що містить 94,1 % міді, 3,63% олова, 1,9 % свинцю. Зовні посудина мала срібне плакування, яке для міцного кріплення нанесено на поверхню, вкриту насічками у вигляді сітки. Усередині водолія збереглася п'ять штирів, якими глиняна обмазка воскової моделі кріпилася до глиняної болванки основної форми. Під хвостом уже відлитої посудини було зроблено отвір діаметром близько 3 мм, вірогідно, для з'єднання з якоюсь деталлю.

За класифікацією О. Фалька та Е. Месра, київський належить до групи «грифоноподібних» водоліїв, хоча повної аналогії йому серед опублікованих ними бронзових виробів немає. Реалізмом передачі пташиного тулуба, пір'я хвоста, крил і напруженої пташиної шиї (нагадує глухаря, який токує), оформленням горла для наливання води у вигляді розпушеного хвоста, тонкою ручкою, утвореною пір'ям хвоста і з'єднаною з гребенем, цей водолій подібний до водоліїв у вигляді півня з Музею Клойстерс (іл. 6: 4) і Німецького музею в Нюрнберзі [Falke, Meyer 1935, S. 42, Abb. 244]. Собача морда, опуклі очі та виразні надбрівні дуги споріднюють його з іншим водолієм з того самого музею [Falke, Meyer 1935, Abb. 239]. Форма посудини у вигляді півня, стрункі пропорції та великий розмір дозволяють датувати цього водолія першою половиною XIII ст. Ця група водоліїв ілюструє процес «натуралізації» і перетворення драконоподіб-

Іл. 6. Водолії: 1 – у формі барана. м. Київ. (За: Толстой, Кондаков 1897, рис. 20);
2 – у формі цапа, фрагмент. м. Київ. НМІУ; 3 – у формі півня, фрагмент. Перша половина XIII ст. м. Київ.
АМ НАН України; 4 – у формі півня. XIII ст. Нижня Саксонія. Колекція Клойстерс, 1989.292.
(За: Barnet, Wu 2005, no. 72, p. 108); 5 – фрагмент із пір'ям. м. Київ. АМ НАН України

них чи грифоноподібних водоліїв на готичних півнів, який завершився до середини XIII ст. У цей час збільшилася майже до 30 см і висота посудин [Falke, Meyer 1935, S. 41, 57].

Відсутність ніг у київського водолія не дозволяє впевнено віднести його ані до птахоподібних, ані грифоноподібних. Від «чистого» півня, незважаючи на реалістичне зображення тулуба, пір'я хвоста, крил і гребеня, його відрізняє собача морда. Водночас сукупність ознак робить схожим на собако-птаха – сенмурва. До речі, сенмурви є серед лотаринзьких водоліїв XII ст. [Falke, Meyer 1935, Abb. 230, 231], а подібно реалістично трактовані водолії у формі птахів відомі серед водоліїв близькосхідного (іранського) походження.

Використання срібного плакування нібито дає підстави вважати київського водолія виробом лотаринзьких майстрів, проте ідентичність прийомів орнаментации з нижньосаксонськими та хільдесхаймськими свічниками у формі дракона, собача морда, форма опуклих очей і використання крил як природної точки опори, ставлять під сумнів його лотаринзьке походження. Не відомі й подібні лотаринзькі водолії цього часу, хоча В. Даркевич і не виключає можливості того, що в XIII ст. у Лотарингії також робили посудини ранньоготичного типу [Даркевич 1966, с. 54]. Київський же водолій відноситься до тієї групи ранньоготичних пам'яток, яку, за визначенням В. Даркевича, характеризує вільна, реалістична передача форми живої істоти, що прийшла на зміну романській скутості [Даркевич 1966, с. 53–54]. Порівняння київського водолія із західноєвропейськими зразками дає підстави вважати його нижньосаксонським виробом першої половини XIII ст. [Архипова, Мовчан 2002, с. 77–78, рис. 2].

Подібному бронзовому водолію у формі птаха або фантастичної істоти, вочевидь, належить фрагмент бічної частини тулуба ближче до горловини (кат. № 8), із гравійованим зображенням пір'я (іл. 6: 5), що був знайдений у Києві на вул. Великий Житомирській, 20 у шарі XII–XIII ст.³ Із внутрішнього боку в нього зберігся технологічний штир, що утримував глиняну болванку форми. Уламок по-

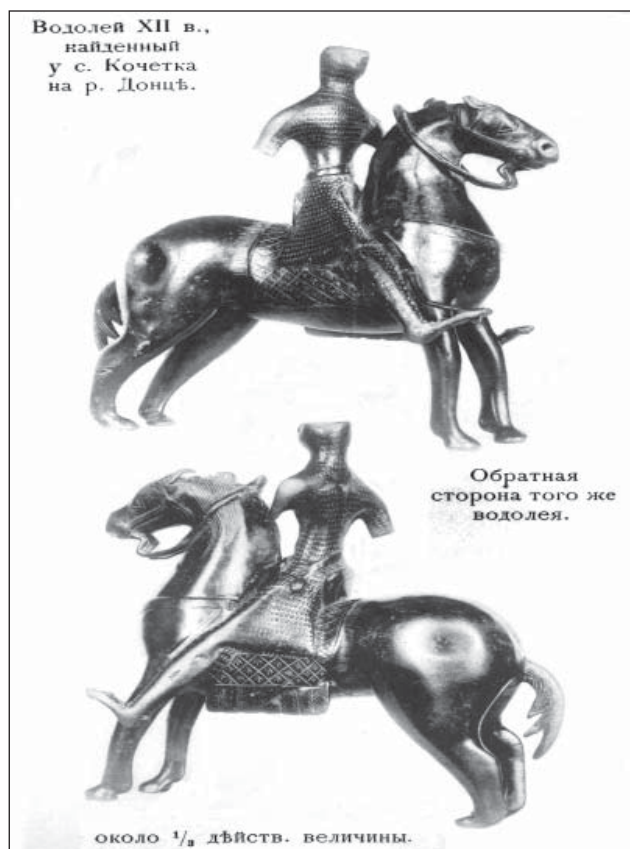
трапив до вогню, тому зараз уже неможливо встановити, чи мав цей виріб золочення, чи був плакований сріблом. Судячи ж із гравіювання, аналогії якому бачимо на виробках другої половини XII – першої половини XIII ст. [Lovag 1999, S. 68, 76–77, Abb. 154, 186], водолій може бути датований другою половиною XII – першою половиною XIII ст. [Архипова 2006, с. 66, рис. 5, 2].

До готичних належать водолій у вигляді лицаря-вершника другої половини XII – першої чверті XIII ст., випадково знайдений біля селища Кочеток Харківської області [Смирнов 1903, с. 126–136, табл. I; Falke, Meyer 1935, S. 44, Abb. 256; Даркевич 1966, с. 36, табл. 6, 7–8, № 61], та антропоморфні водолії XIII ст. із с. Михалкове на Дністрі [Falke, Meyer 1935, S. 54, Abb. 312a, b; Даркевич 1966, с. 9, табл. 7, 7–8] і знайдений у Криму неподалік Судака [Лапковская 1958, с. 186; Даркевич 1966, с. 36–37, табл. 7, 6]. Вони походять з майстерень Лотарингії та Північної Німеччини, де у XII–XIII ст. відливали такі водолії [Falke, Meyer 1935, S. 44, 53–54].

Водолій у вигляді лицаря на бойовому коні (кат. № 9) заввишки 27,8 см знайдено випадково на березі річки Сіверський Донець (іл. 7). Він має пошкодження, втрачені окремо відлиті деталі, але метал – золотиста бронза, вкрита благородною патиною, – мав лише незначні потертості. Кришечка від отвору для наливання води, розміщеного між вухами коня, не збереглася. Виливалася вода через отвори в ніздрях.

У правій, відламаній, руці лицар, вочевидь, тримав меч (не зберігся), лівою тримає повід. Кольчужний обладунок покриває вершника з голови до ніг – сорочка з довгими рукавами й капюшоном, який закриває нижню частину обличчя, довгі штани-панчохи обтягують ступні. На широкому реміні-перев'язі на лівому плечі, вочевидь, висів щит (не зберігся), на портупейному реміні, що стягує дуже тонку талію, – піхви (не збереглися). Залишки наносника засвідчують, що на голові лицаря був шолом. Шолом, судячи з аналогій, мав конічну форму, яка за літературними й образотворчими джерелами використо-

³ Хоча не можна виключати, що це фрагмент свічника, подібного до свічника у вигляді людини-птаха другої половини XII ст. з Національного музею Угорщини [Lovag 1999, S. 68, Abb. 154].

Іл. 7. Водолій у вигляді лицаря. Знайдений у сел. Кочеток на р. Донець. Місце знаходження невідоме. (За: Смирнов 1902, табл. I)

увалася з X до межі XII–XIII ст. [Даркевич 1966, с. 36; Окшотт 2004, с. 208–209]. Подібний шолом поверх кольчужного капюшона бачимо на лицарі водолія XII ст. з музею в Кілі, що походить з майстерні Хільдесхайма [Falke, Meyer 1935, S. 44, Abb. 256]. Судячи із зображення битви біля Гастингса на пагорбі Сенлак, довгі кольчужні штани також відомі вже з другої половини XI ст. [Окшотт 2004, с. 209]. Майстер, що робив воскову модель, був добре обізнаним і реалістично передав також вбрання коня – стьобаний чепрак, вудила, вуздечку, стремена, сідло з високою передньою і задньою луками, яке добре відоме за пам'ятками XII–XIII ст.

Я. Смирнов датував харківський водолій другою половиною XII ст. [Смирнов 1903, с. 127–136, табл. I], а В. Даркевич – першою чвертю XIII ст. [Даркевич 1966, с. 36, табл. 6, 7, 8]. Приклади динамічної пози вершника, відведеної правиці, манери зображення кольчуги і чепрака на хільдесхаймських водоліях

XIII ст., свічнику першої половини XIII ст. і купелі першої чверті XIII ст. та інших [Falke, Meyer 1935, S. 44, Abb. 181, 261–264, 284], а також тип обладунків дають підстави датувати харківський водолій першою чвертю XIII ст. [див. Даркевич 1966, с. 36].

Водолій із с. Михалкове, що неподалік Борщева⁴ на Дністрі, заввишки 24 см і має вигляд погруддя чоловіка (кат. № 10) з дуже маленькими кистями, що прижаті до грудей долонями назовні (іл. 8: 1). О. Фальк та Е. Меєр вважають, що зображено духовну особу [Falke, Meyer 1935, S. 54]. У нього грубі риси обличчя й деформовані вуха, ледь помітна борода виконана короткими заглибленнями, брови та вії – штрихуванням. Так само зображено коротке пряме волосся з буклями, які утворюють віночок навколо голови. У лобі зроблено злив у формі трубки з головою дракона. Сорочка з довгими рукавами й коротким вирізом-розрізом біля коміра прикрашена двома перехрещеними стрічками з гравійованим подвійним зигзагом, як і на водолії у вигляді кентавра першої половини XIII ст. (кат. № 4) з Чернігова. Ручка має форму вигнутого аспіда.

За формою зачіски водолій з Михалкового входить до групи антропоморфних бронзових водоліїв другої половини XII ст. у вигляді голів і бюстів з Парижа і Пензи та бронзового з позолотою водолія з погруддям єпископа з магдебурзької ливарні XII ст. [Falke, Meyer 1935, S. 53, 56, Abb. 208, 209, 322]. Проте орнаментация, як на нижньосаксонських водоліях XIII ст., та грубі риси обличчя водолія з Михалкового, на думку О. Фалька й Е. Меєра, свідчать про його походження з північнонімецької майстерні XIII ст., імовірно, з області Гарца [Falke, Meyer 1935, S. 54, Abb. 210, 213, 214; Даркевич 1966, с. 9, № 2].

Водолій заввишки 30 см у формі чоловічого погруддя знайдено в Криму неподалік Судака (кат. № 11). Він має вигляд безбородого юнака, три ніжки та ручку у вигляді вигнутого аспіда з опуклими очима й позначеними штрихами віями, хвіст аспіда завершує рельєфна гілка зі стилізованими зображеннями плодів, оброблених пуансоном (іл. 8: 2). З правого боку від плеча водолій

⁴ Саме під цією назвою він опублікований у каталозі О. Фалька та Е. Меєра [Falke, Meyer 1935, S. 54, Abb. 212].

Іл. 8. Водолії: 1 – у вигляді бюста чоловіка. XIII ст. Знайдений у с. Михалкове на Дністрі (За: Falke, Meyer 1935, Abb. 312a, b); 2 – у вигляді бюста юнака. Кінець XII – перша половина XIII ст. (За: Лапковская 1958, рис. 1)

має втрату – одна ніжка відламана, є також інші пошкодження, що з'явилися під час земляних робіт. Збереглася лише частина шарніра від покритишки отвору для наливання води на темені; коротка трубка зливу розміщена над лобом. У юнака м'який овал круглого обличчя, коротка повна шия. Коротке волосся віночком навколо голови із завитими кінцями характерне для чоловічої зачіски Європи XII–XIII ст. Одяг, що щільно облягає груди, нагадує панцир; комір і стрічка по нижньому краю бюста орнаментовані пунктиром і перехресними косими лініями, насічки є й на ніжках [Лапковская 1958, с. 180–181; Даркевич 1966, с. 35–36, № 62].

Е. Лапковська за притаманними обличчю юнака «рисами пізньоантичного стилю», характерною для чотирьох схожих водоліїв зачіскою, однаковою ручкою у вигляді аспіда, розташуванням отворів для наливання та зливу датує кримський водолій кінцем XII – початком XIII ст. Оскільки два з чотирьох схожих водоліїв з каталога О. Фалька й Е. Меєра [Falke, Meyer 1935, S. 53–54, Abb. 309; 312; 313; 314] походять з території Центральної Європи – Трансильванії та Галіції (водолій з Михалкового-Борщева на Дністрі), третій – з Прибалтики, а четвертий – невідомого походження, вона вважає, що кримський водолій є витвором однієї з пов'язаних між собою майстерень з виготовлення водоліїв у вигляді голів і бюстів, розташованих у Центральній та Південній Європі [Лапковская 1958, с. 181–187].

Проте В. Даркевич за формою посудини, м'яким моделюванням обличчя й характерною зачіскою, «яку носили у XIII ст.», а також за подібністю до водолія з Прибалтики (з яким, до речі, порівнює кримський водолій і Е. Лапковська) датує його XIII (?) ст. і відносить до бронзоливарної продукції майстерень Нижньої Саксонії, де особливо сильними були римські традиції, а античні зразки антропоморфних посудин часто слугували моделями для наслідування [Даркевич 1966, с. 35–36, табл. 7, 6].

Щодо походження кримського водолія, то наведені обома авторами західноєвропейські аналогії, за зауваженнями О. Фалька й Е. Меєра, хоч і відрізняються за формою, але схожі за стилем і виконан-

ням, а місця знахідок водоліїв у Галіції та Трансильванії *«не стосуються їх походження; оскільки про експорт таких бронзових посудин з Південно-Східної Європи до Нижньої Саксонії та Рейну не може бути й мови»*, і вони вийшли *«не з майстерні золотаря, а ливарника XIII ст. з меншою художньою підготовкою»* [Falke, Meyer 1935, S. 53–54]. Е. Лапковська пояснює їхнє заперечення можливості походження подібних водоліїв з інших майстерень Європи тенденційністю німецьких мистецтвознавців і намаганням *«усе краще в області мистецтва приписувати Західній Європі, і головним чином Німеччині»*, але при цьому вона зазначає, що уточнення центрів походження значно ускладнене, а через нестачу свідчень їх виділення поки що неможливе [Лапковская 1958, с. 180, 189].

Щодо датування кримського водолія, то його схожість як із грубішими водоліями XIII ст. – водолії з Михалкового, Трансильванії та Берліна [Falke, Meyer 1935, S. 53–54, Abb. 312; 313; 314], так і якіснішими водоліями XII ст. – водолії з Пензи і країн Балтії [Falke, Meyer 1935, S. 53–54, Abb. 308, 309], зачіска з коротко постриженим волоссям на потилиці та буклями навколо обличчя, яка трапляється на творах XII–XIII ст., близька до античних прототипів манера зображення юнака не заперечують запропоноване Е. Лапковською датування водолія кінцем XII – початком XIII ст.

З київського музею Богдана і Варвари Ханенків (з 1919 – спочатку Другий державний музей, а з 1921 року – Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук імені Богдана і Варвари Ханенків) походить бронзовий, інкрустований сріблом трифігурний водолій заввишки 35 см у вигляді корови-зебу, на яку напав лев і рве її плоть на спині, а вона продовжує годувати своє теля (іл. 9), відомий як «ширванський водолій» (кат. № 12). У 1929 році за проектом експорту музейних цінностей для продажу за кордон через Ленінградську контору Всесоюзного об'єднання «Антикваріат» водолій примусово був вилучений радянською владою з музейних фондів музею Ханенків і оцінений у 3.000 крб. [Протокол, оп. 1, од. зб. 58, с. 31]. Проте за кордон водолій не було продано, вочевидь, через дуже затерті гравійовані

Іл. 9. «Ширванський водолій» у вигляді корови з телям, на яку напав лев. Бронза (латунь), інкрустація сріблом. 1206 р. Іран. (За: Земное искусство 2000, с. 195; Ибрагимов)

зображення та одне відламане, а друге пом'яте вухо корови. У Музей Ханенків водолій також не повернули, він став експонатом Державного Ермітажу [Кот 2020, с. 281, 283–284, 1018], де зберігається до цього часу [Земное искусство 2000, с. 194–195, кат. 124].

Гравійовані й інкрустовані сріблом зображення багатофігурних композицій і орнаменту вкривають корпуси тварин. По боках корови на тлі рослинного орнаменту три горизонтальні широкі стрічки з одного боку прикрашають зображення бенкету з танцюристами й

музикантами, вершників і тварин, з другого – гравців у нарди, вершників і тварин, на ногах – медальйони і незвичні птахи та сфінкси, на стегнах і крупі – деталізовані зображення дерев. На шії та голові корови каліграфічний напис, переважно виконаний персидською, а дата й побажання власнику – арабською (іл. 9): «Ця корова, теля і лев, усі три відлітлі за один раз з допомогою бога справедливо-го, всемогутнього. Замовлення Рузбега, сина Афрідуна, сина Бурзина. Благословення власнику його, шах-Бурзину, сину Афрідуна, сина

Бурзина. В місяць мохаррем года шестисот третьего. Зроблено Алі ібн Мухаммедом ібн Абу-ль-Касимом, майстром». 603 рік гіджри – 1206 рік н. е. [Дьяконов 1939, с. 48–50]. Зазначення в напису виконання багатофігурної композиції водолія «за один раз» підкреслює майстерність виконавця. За іранськими іменами замовника та власника, деяким орнаментальним мотивам М. Д'яконов встановив походження водолія з Ширвану – області на захід від Каспійського моря [Дьяконов 1939, с. 50–51].

На думку Т. Ібрагімова, походження водолія з Ширвану – історичної території Азербайджану – і напис дають підстави вважати, що водолій був створений у ремісничому центрі Ширвану місті Лахид і є твором не іранського, а азербайджанського походження. Після завоювання Кавказу Російською імперією, ліквідації «Ширванського ханства» й утворення «Ширванської провінції Росії» водолій міг потрапити в Росію, де й був придбаний Ханенками. Посилаючись на публікацію в журналі «Аполлон» за 1916 рік статті про Петроградську частину колекції Ханенків [Воинов 1916, с. 11], Т. Ібрагімов вважає, що водолій міг бути придбаним Богданом Ханенком у 1916 році в одному з антикварних магазинів Санкт-Петербурга [Ібрагімов], але за каталожним описом 1921–1929 років з архіву музею водолій був куплений у Києві [Рудик 2005, с. 82, прим. 4].

В Ермітажі водолій експонується як іранський твір мусульманського художнього литва з Хорасану [Земное искусство 2000, с. 195, кат. 124]. Про це свідчить той факт, що в Ширвані, окрім цього водолія, нічого подібного знайдено не було, а з Хорасану походить багато бронзових і латунних, інкрустованих сріблом виробів, у тому числі й водоліїв. Торевти хорасанських міст, принаймні із середини XII ст., розвивали нові технології виготовлення й декорування литих фігурних виробів з металу, рясно вкриваючи їх інкрустацією сріблом і міддю в поєднанні з тонким гравіюванням, нерідко з каліграфічними написами з іменами майстрів, як і на водолії з колекції Ханенків [Земное искусство 2000, с. 194–195, кат. 124; Притула 2019, с. 15–6; Притула, Торгоев 2019, с. 94–121].

Водолії з музеїв і археологічних розкопок в Україні

1. Водолій у вигляді дракона. Бронза. Друга половина XII ст. (іл. 4: 1). Знайдений у 1958 році в ур. Вікторівка біля с. Сапогів Галицького району Івано-Франківської області. Висота – 10,5 см [Вагнер 1963, с. 254–257; Даркевич 1966, с. 9, табл. 4, 1–3]. Зберігався у Івано-Франківському краєзнавчому музеї

2. Водолій у вигляді лева. Бронза. Кінець XII – перша половина XIII ст. (іл. 4: 2). Знайдений у 1963 році в м. Переяславі на вул. Леніна, за 40 м на північний схід від апсид церкви XII ст. Висота – 28 см, довжина – 23 см. АМ НІЕЗ «Переяслав», А-19. [Юра 1968, с. 239–242].

3. Водолій у вигляді лева. Перша половина XIII ст. (іл. 4: 3, 5). Знайдений у м. Чернігові. Висота – 19,5 см, довжина – 19 см. НМІУ, в-2001 (33400) [Ханенко, 1902, табл. X, 255; Даркевич 1966, с. 17, 54, № 32, табл. 5, 1–3].

4. Водолій у вигляді кентавра. Перша половина XIII ст. (іл. 4: 4, 6). Знайдений у м. Чернігові, до музею надійшов у 1907 році. Висота – 24 см, довжина – 20,5 см. НМІУ, в-2013. [Ханенко 1907, с. 41, табл. XXXIX, 594; Рыбаков 1949, с. 58, рис. 25; Даркевич 1966, с. 18, 54, № 33, табл. 5, 8–10].

5. Водолій у вигляді барана. Бронза. Кінець XII – перша половина XIII ст. (іл. 6: 1). Знайдений у 1880 році в м. Києві на вул. Великій Житомирській разом зі скарбом золотих з емаллями прикрас. Скарб надійшов до Державного Ермітажу, а в січні 1932 року був переданий до Харківського історичного музею ім. Сковороди і загублений під час Другої світової війни. Висота – 27,6 см. [Кондаков 1891, с. 278; 1896, с. 78; Толстой, Кондаков 1897, с. 31, рис. 20; Смирнов 1903, с. 151–152; Даркевич 1966, с. 10–11, № 9, табл. 6, 1].

6. Водолій у вигляді цапа, фрагмент. Бронза. Перша половина XIII ст. (іл. 6: 2). Знайдений у м. Києві у XIX ст. НМІУ, № 33401 [Ханенко 1902, табл. X, 256; Даркевич 1966, с. 11, табл. 6, 2; Архипова, Мовчан 2002, с. 78].

7. Водолій у вигляді півня. Бронза, плакування сріблом, фрагментований. Перша половина XIII ст. (іл. 6: 3). Висота – 19, довжина – 28, ширина – 10 см. Розкопки І. Мовчана 1998 року в м. Києві на вул. Володимирській, 12. Знайдений у господарській ямі XIV ст. АМ ІА

НАН України, № 2946/8455 [Архипова, Мовчан 2002, с. 77–78, рис. 2].

8. Фрагмент водоля із зображенням пир'я. Бронза. Друга половина XII – перша половина XIII ст. (іл. 6: 5). Розкопки І. Мовчана 2002 року в м. Києві на вул. Великий Житомирський, 20, знайдений у шарі XII–XIII ст. Розмір фрагмента – 10×8,3×0,3–0,4 см. Польовий інв. № 2631а. АМ ІА НАН України [Архипова 2006, с. 66, рис. 5, 2].

9. Водолей у вигляді лицаря на коні. Бронза. Перша чверть XIII ст. (іл. 7). Куплений у 1901 році Музеєм витончених мистецтв Харківського університету в селянина селища Кочеток Зміївського уїзду (тепер Чугуївського району) Харківської області, який знайшов його на березі Сіверського Донця. Висота – 27,8 см, довжина – 21,3 см, ширина – 12 см. Зберігається в Гродненському державному історико-археологічному музеї [Смирнов 1903, с. 126–130, табл. І; Воронин 1954, с. 100].

10. Водолей у вигляді бюста чоловіка. Бронза. XIII ст. (іл. 8: 1). Знайдений у селі Михалкове на Дністрі (Дністровський район Чернівецької області). Висота – 24 см. Випадкова знахідка,

до 1931 року перебував у зібранні А. Вольфа в м. Хальбінгу, опублікований у каталозі О. Фалька й Е. Меєра [Falke, Meyer 1935, S. 54, Abb. 312a, b; Даркевич 1966, с. 9, табл. 7, 7, 8].

11. Водолей у вигляді бюста юнака. Бронза. Кінець XII – початок XIII ст. (іл. 8: 2). Знайдений у 1954 році в Південно-Східному Криму під час будівельних робіт на території Кизилташського монастиря, за 17 км від Судака. Висота – 30 см, ширина біля основи – 17 см. Кримський республіканський краєзнавчий музей «Центральний музей Тавриди» [Лапковская 1958, с. 176–189; Даркевич 1966, с. 35–36, табл. 7, 6].

12. «Ширванський водолей» у вигляді корови з телям, на яку напав лев. Бронза (латунь), інкрустація сріблом. 1206 рік. Іран. (іл. 9). Висота – 31 см, довжина – 35 см. Куплений Богданом Ханенком у м. Києві. Зараз у Державному Ермітажі, інв. № А₃-225 [Воинов 1916, с. 11; Крачковская 1927, с. 3; Вязьмитина 1930, № 390; Lukonin, Ivanov 1996, р. 132–146; Земное искусство 2000, с. 194–195, кат. 124; Рудик 2005, с. 80–90; Ибрагимов; Притула 2019, с. 15–6; Притула, Торгоев 2019, с. 94–121].

Джерела та література

Архипова, Є. І., Мовчан, І. І. 2002. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результати розкопок 1998 р.). *Археологія*, 4. Київ, с. 75–87.

Архипова, Є. І. 2006. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001–2002 рр.). *Археологія*, 1. Київ, с. 62–74.

Вагнер, Г. К. 1963. Бронзовый водолей из древнего Галича. *СА*, 2. Москва, с. 254–257.

Вениамин (Краснопевков) 1999: Вениамин, архиепископ Нижегородский [Румовский-Краснопевков]. 1908. *Новая скрижаль, или Объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*: в 4 ч. Москва (Переиздание 1999 г.).

Воинов, В. 1916. Собрание Ханенко в Петрограде. *Аполлон*, 1, с. 1–12.

Вязьмитина, М. 1930. *Мистецтво країн ісламу. Каталог*. Київ.

Галич 2005. *Галич. Фотоальбом (літературно-мистецьке видання)*. Львів.

Даркевич, В. П. 1966. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.)*. САИ, ЕІ-57. Москва.

Дьяконов, М. М. 1939. Бронзовый водолей 1206 г. *Иранское искусство и археология. III международный конгресс. Доклады*. Ленинград, сентябрь, 1935 г. Москва; Ленинград, с. 45–52.

Залесская, В. Н. 2006. *Памятники византийского прикладного искусства IV–VII веков*. Санкт-Петербург.

Земное искусство 2000. *Земное искусство – небесная красота. Искусство Ислама. Каталог* / под общ. ред. М. Б. Пиотровского. Санкт-Петербург.

Ибрагимов, Т. *Бронзовый Ширванский Водолей 1206 года. Музей Эрмитаж. Санкт-Петербург. История о том, как «Водолей» из Азербайджанского Ширвана попал в Киевский Музей искусств, а оттуда – в Российский Эрмитаж*. URL: <https://www.academia.edu/36842720/>.

Івакін та ін. 1990. Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Герасимов, Д., Чебановський, А. А., Чміль, Л. В. *Звіт про розкопки Кожум'яцького заgonу в 1990 р.* Київ, 1991. НА ІА НАН України, 1990/34а.

Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси).* Київ.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. 2001. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської Лаври у 2000 р. *Могиланські читання 2000.* Київ, с. 126–135.

Кальницький, М. 2009. *К биографии Водолея.* URL: https://kievlyanin2015.livejournal.com/93306.html?noscroll&utm_medium=endless_scroll.

Кондаков, Н. П. 1891. *Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения.* Санкт-Петербург.

Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода, 1.* Санкт-Петербург.

Кондаков, Н. П. 1902. *Памятники христианского искусства на Афоне.* Санкт-Петербург.

Кот, С. 2020. *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.).* Київ.

Крачковская, В. А. 1927. *Мусульманское искусство в собрании Ханенко. Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук, II.* Ленинград.

Лапковская, Э. А. 1958. *Водолей, найденный в Крыму, и круг родственных ему произведений. История и археология средневекового Крыма.* Москва, с. 176–189.

Наследие византийского Херсона 2011. / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залесская, Д. Журавлев; Национальный заповедник «Херсонес Таврический» и др. Севастополь.

Покровский, Н. В. 1900. *Очерки. Памятники христианской иконографии.* Санкт-Петербург.

Притула, А. 2019. *Культура домонгольского Хорасана. Жизнь в средневековом Хорасане. Гениза из Национальной библиотеки Израиля. Каталог выставки.* Санкт-Петербург, с. 13–19.

Притула, А., Торгоев, А. *Художественный контекст: искусство домонгольского Хорасана в собрании Эрмитажа. Жизнь в средневековом Хорасане. Гениза из Национальной библиотеки Израиля. Каталог выставки.* Санкт-Петербург, с. 94–121.

Протокол № 7 від 16–17 серпня 1929 р. *Переписка с Госторгом о передаче ему экспонатов музея. Акты и списки переданных Госторгу и Госбанку экспонатов. 1929–1934.* Архів Музею Ханенків. Оп. 1.

Рудик, Г. 2005. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенка у 1920-х – 1930 роках. *Ханенківські читання, 7.* Київ, с. 80–99.

Рыбаков, Б. А. 1949. *Древности Чернигова. МИА, 11.* Москва; Ленинград, с. 7–102.

Скабаланович, М. Н. 1910. *Толковый типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением, 1.* Киев.

Смирнов, Я. И. 1903. *О бронзовом водолее западно-европейской работы, найденном в Харьковской губернии, и о других подобных находках в пределах России. Записки Харьковского университета, 1903, кн. 3, Приложение.* Харьков, с. 123–161.

Толстой, И., Кондаков, Н. 1897. *Русские древности в памятниках искусства, 5: Курганные древности и клады домонгольского периода.* Санкт-Петербург.

Тревер, К. В. 1959. *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э.* Москва; Ленинград.

Ханенко, Б., Ханенко, В. 1902. *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.), V.* Киев.

Юра, Р. А. 1968. *Бронзовый водoley из Переяславля Русского. Славяне и Русь.* Москва, с. 239–242.

Barnet, P. 2000. “Medieval Aquamanilia.” In: *Heilbrunn Timeline of Art History. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000.* URL: http://www.metmuseum.org/toah/hd/aqua/hd_aqua.htm (September 2009).

Barnet, P., Wu, N. 2005. *The Cloisters: Medieval Art and Architecture* (Metropolitan Museum of Art Series). New York; New Haven; London.

Falke, O., Meyer, E. 1935. *Bronzegegeräte des Mittelalters*, I. Berlin.

Lovag, Zs. 1999. *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest, 1999.

Lukonin, V., Ivanov, A. 1996. *Persian Art. Bournemouth*. St. Petersburg.

Nuber, H. U. 1972. Kanne und Griffschale. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 53. Berlin, S. 1–232.

Stuttgarter Bilderpsalter 1968: *Der Stuttgarter Bilderpsalter*: Bibl. Fol. 23, Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, 1: Faksimil. Stuttgart.

Скорочення

АМ НІЕЗ «Переяслав» – Археологічний музей Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

АМ ІА НАН України – Археологічний музей Інституту археології Національної академії наук України

НМІУ – Національний музей історії України

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР (Москва; Ленинград)

СА – Советская археология (Москва)

САИ – Свод археологических источников (Москва)

З «нащадків» Десятинної церкви: «Церковщина» в працях дослідників сакрального Києва

Статтю присвячено епізоду археологічних досліджень Києва 20–30-х років XIX ст. – початковому вивченню й популяризації пам'яток зодчества в урочищі «Церковщина» біля південної околиці міста: печер з підземною церквою та залишків наземної мурованої церкви. Обидві пам'ятки з'явилися за доби Середньовіччя як складові ансамблю споруд Гнилецького монастиря, що занепав до XVI ст. До початкового вивчення й популяризації цих пам'яток причетні Київський митрополит Євгеній (Болховітінов) та його сучасники: історики М. О. Максимович, І. П. Максимович, ректор Київської духовної академії архимандрит (згодом єпископ) Інокентій (Борисов).

Ключові слова: урочище «Церковщина», Гнилецький монастир, печери, митрополит Євгеній (Болховітінов), Інокентій (Борисов), М. О. Максимович, І. П. Максимович.

The paper displays the episode of archaeological research in Kyiv in the 20s and 30s of the 19th century – the initial study and popularization of architectural monuments in the “Tserkovshchyna” tract near the southern outskirts of the city: the caves with an underground church and the remains of an above-ground brick church. Both sights appeared during the Middle Ages as components of the ensemble of buildings of the Hnyletsy Monastery, which fell into disrepair by the 16th century. Kyiv Metropolitan Yevheny (Bolkhovitinov) and his contemporaries: historians M. O. Maksymovich, I. P. Maksymovich, rector of the Kyiv Theological Academy, archimandrite (later bishop) Inokentiy (Borysov) were involved in the initial study and popularization of these sights.

Key words: “Tserkovshchyna” area, Hnyletsy monastery, caves, Metropolitan Yevheny (Bolkhovitinov), Inokentiy (Borysov), M. O. Maksymovich, I. P. Maksymovich.

У липні 1819 року поліційні та судові інстанції Києва організували в околицях міста рейд з пошуку безхатченків. Розшукованих осіб не знайшли, проте в лісах між селами Пирогів і Лісники було виявлено стародавні й порожні печери, «подібні до печер Києво-Печерських». На підставі рапорту про знахідку в земському суді її визнали потенційним притулком грабіжників. З огляду на це, губернське правління вирішило знищити підземелля. Але оскільки пам'ятка, як гадали, була розміщена в лісах, належних київським монастирям, світські посадовці звернулися до церковно-адміністративних структур Київської єпархії з метою попередження про вказаний намір та усунення перепон щодо його реалізації. Керуючий єпархією митрополит Серапіон зобов'язав духовну дикастерію (орган єпархіального управління) повідомити про справу до Києво-Печерської лаври. Лаврське керівництво відповідало, що згадувані ліси належали обителі до відчуження монастирських маєтків державою (ідеться про секуляризаційні заходи 1786 року в Києві та на півночі Лівобережної України), отже, завадити цивільній владі знищити печерний комплекс ченці не можуть, однак «ця печера таку зберігає в собі достопам'ятну древність, що до неї б слід мати особливу повагу та вшанування: бо в ній мав перебування під час святої чотиридесятниці преподобний і богоносний отець наш Феодосій Печерський, як зазначе-

но про те в Печерському Патерику» [ЦДІАК, ф. 128, оп. 1 заг., од. 1446].

Архівна справа з цитованим листуванням не містить реакції на відгук з лаври, але Феодосієві печери між Пироговим і Лісниками існують донині (звідси витікає, що світська влада відкинула намір нищити пам'ятку чи відтермінувала остаточне рішення), а ось ідею про особливе вшанування цих підземель (більше, ніж збереження в недоторканому вигляді) було втілено незабаром – під час розгортання археологічних досліджень Києва, що розпочалися з ініційованих митрополитом Євгенієм (Болховітіновим) розкопок решток Десятинної церкви. Дана стаття має на меті висвітлити початок популяризації Феодосієвих печер біля Пирогова як складову доби митрополита Євгенія в історії Києва і як процес, у якому взяли участь соратники вченого ієрарха.

Як показує лаврська відповідь на інформацію від правління губернії, знахідка 1819 року насправді не була «відкриттям»: про виявлені в лісі (за 12 км на південь від лаври, 14 км від Старокиївської гори і 10 км від тодішньої межі міста з відповідного напрямку) печери існувала згадка в Печерському патерику. Дану книгу «Історія української літератури» М. С. Грушевського характеризує так: «Патерик став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства – неустанно передруковуваним твором

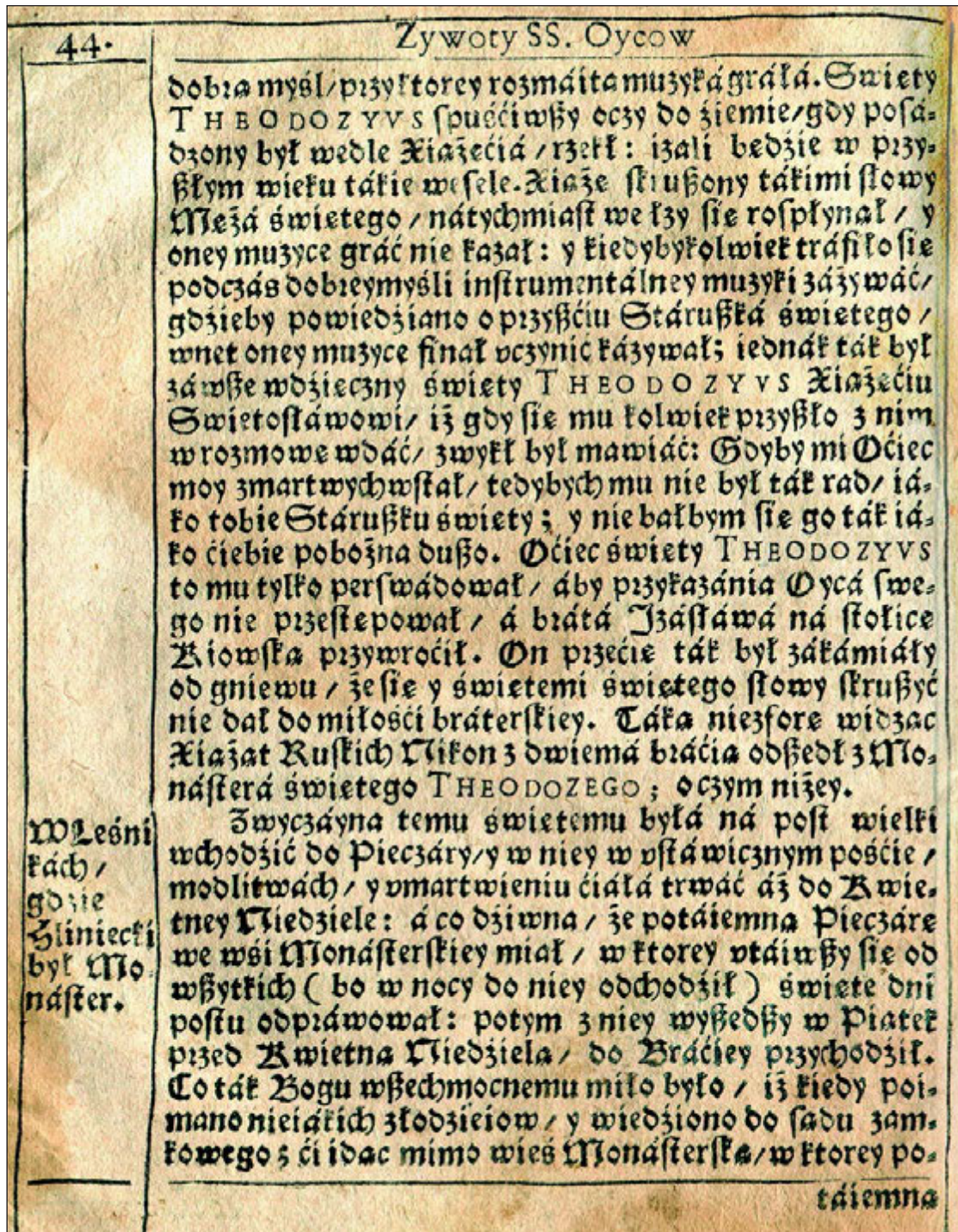
старого нашого письменства, **золотою книгою** українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення. Завдяки тому мав він такий глибокий вплив на етичний світогляд інтелігентнішої частини старої української маси, як ні один інший твір» [Грушевський 1923, с. 113–114].

Який саме вигляд мало повідомлення Патерика про печери св. Феодосія, розташовані в київських околицях? Патерик Печерський є збіркою творів XI–XIII ст. про святих лаврських аскетів, сформованою в XIII–XV ст. і відредагованою при створенні друкованих версій 1635 і 1661 років. До складу збірки входить Житіє Феодосія Печерського, складене лаврським ченцем Нестором на зламі XI–XII ст. Воно твердить, що Феодосій, обійнявши посаду настоятеля лаври і невдовзі – 1062 року – переселивши ченців з лаврських печер (первісного осередку монастиря) на поверхню, мав звичай щорічно усамітнюватися в тих печерах на Великий піст («Чотиридесятницю»), а іноді непомітно переходив на той самий термін з печер під лаврою до печери в одному з маєтків обителі [Абрамович 1991, с. IX–XXI, с. 38–39, 65]. Друковані версії Патерика додають у цій епізоді примітку з локалізацією другої печери. У виданні 1635 року польською мовою: «*W Leśnikach, gdzie Gliniecki był monaster*» («У Лісниках, де Глинецький був монастир») [Kossow 1635, s. 44–45; Сінкевич 2014, с. 330–331] (іл. 1). У виданні 1661 року церковно-слов'янською мовою: «*Отхождаше тай[но] в пещеру на село Лесники*» [Патерик 1661, арк. 73] (іл. 2). Сучасник митрополита Євгенія М. О. Максимович (іл. 3) вважав назву «Глинецький» поданою хибно замість «Гнилецький» [Максимович 1871, с. 51], оскільки акти Видубицького монастиря XVI–XVIII ст. фіксують саме другий варіант [Максимович 1877, с. 292–294]. Дійсно, видання 1635 року містить значну кількість помилок [Сінкевич 2014, с. 64–66]. Однак відомості з видубицьких актів М. О. Максимович оприлюднив лише 1841 року [Максимович 1877, с. 292, 299], натомість друкований церковно-слов'янський Патерик регулярно перевидавався з другої половини XVII ст. аж до початку XX ст. (з деякими змінами, що не торкалися «гнилецької» примітки) [Абрамович 1991, с. XX–XXI]. Авторитет Патери-

ка вплинув на певне поширення в літературі XIX ст. назви «Глинецький» [[Болховитинов] 1826, с. 63] та навіть спробу обґрунтувати саме її етимологію [Лашкарев 1899, с. 5; Голубев 2011, с. 338].

З оприлюднених М. О. Максимовичем даних про Гнилецький монастир найважливішими є такі. Передусім учений посилається на акт, що зберігся в копії з хибною датою 1504 року і щодо якого пізніше пропонували інші датування – 1517 або 1532 роки. Тут ідеться про передачу «землі, на ім'я Гнилець, де здавна був монастир» від київського митрополита Видубицької обителі, на прохання настоятеля останньої, зі згоди настоятеля лаври і через відсутність прибутку на користь митрополитів від того маєтку [Голубев 2011, с. 392–393]. Друге інформативне свідчення – виписка з міських книг Київського воєводства від 11 жовтня 1616 року: «Урочище, назване Гнилещина; на якому місці й урочищу був монастир закладений Святої Пречистої, названий Гнилецький, здавна до митрополії Київської й до ігуменства Видубицького належний <...> Який багато років тому через ворогів святого хреста, будучи спустошений і сплюндрований, аж до того часу пустим стоїть, якого і на той час руїни муровані є ясними й помітними знаками» [Максимович 1877, с. 294]. У 1874 році опубліковано люстрацію Києва 1552 року (у первісній публікації датована 1545 роком) [Голубев 2011, с. 336, 338], де читаємо: «Монастир був Святої Пречистої Гнилецький, і тому монастирю озера й сіножаті належали, поки не запустили від татар» [Архив 1886, с. 121]. У паперах Видубицької обителі початку XVIII ст. С. Т. Голубев знайшов рядки про «Гнилещину, що має в собі й донині печеру, яку сам преподобний Феодосій Печерський викопав» [Голубев 2011, с. 334]. З опису маєтків Видубицького монастиря 1752 року М. В. Закревський процитував: «Гнилещина, де був раніше монастир мурований Різдва Богоматері; і печера в горі при цьому ж місці» [Закревський 1868, с. 706].

Лісники, вказані у друкованих Патериках як орієнтир для локалізації таємної печери Феодосія, уперше згадуються в акті 1398 року як село [Пещак 1974, с. 134–135], котре на початок XVII ст. вже було містечком магна-

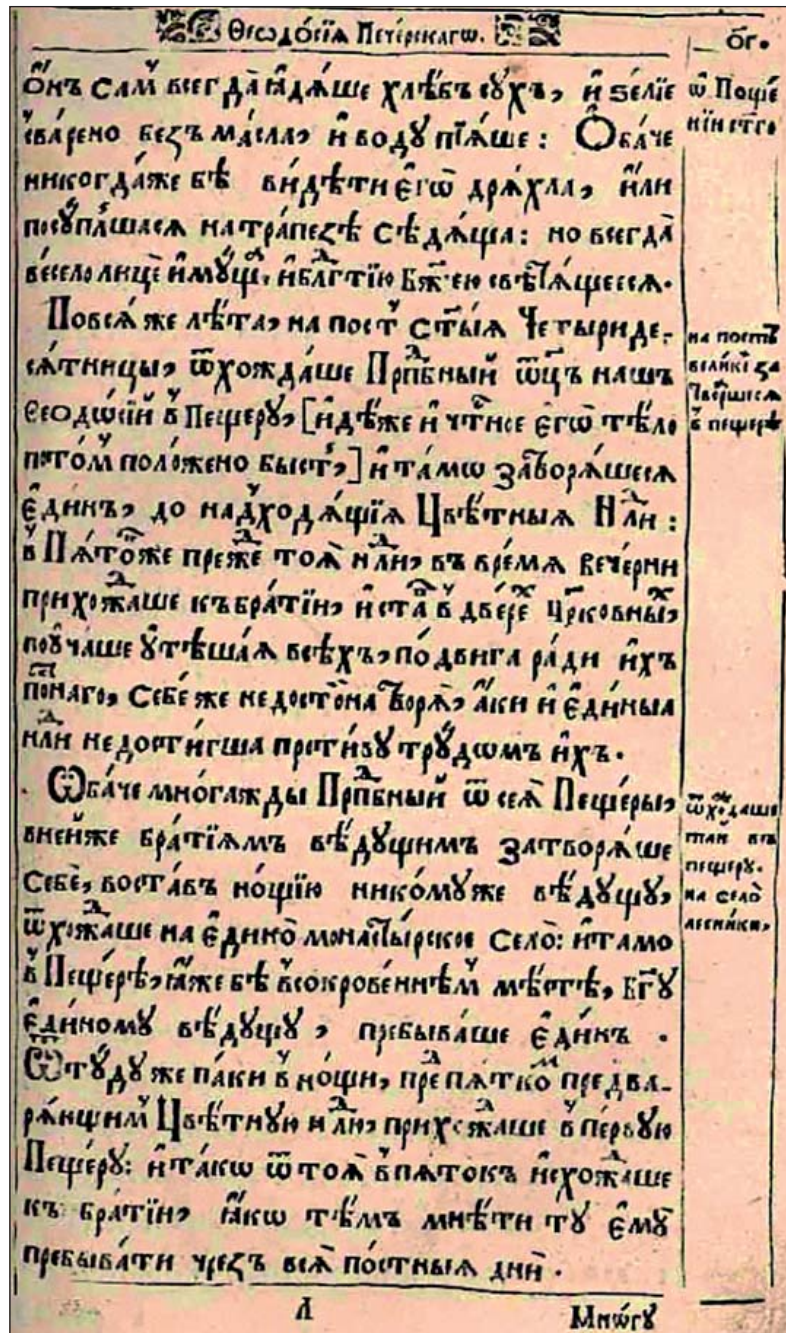

Іл. 1. Сторінка Патерика Печерського 1635 року з приміткою про Гнилецькі печери

тів Корецьких [Голубев 2011, с. 186–187, 191, 196], а після початку Хмельниччини знову стало селом [Słownik 1884, s. 164].

Чому локалізація таємної Феодосієвої печери з'явилася в літературі так пізно? По-перше, ця локалізація корелює зі спробою київських православних учених XVII ст. створити таку історичну топографію міста, яка б співвідносила наявні церковні споруди з літо-

писними відомостями про часи поширення на Русі християнства (ці напрацювання було продовжено під час наступного, більш масштабного оновлення «літописної» топографії Києва вченими XIX ст. – якраз, починаючи з доби митрополита Євгенія) [Толочко 2000, с. 148, 153–157]. По-друге, можна припустити, що за часів написання Житія Феодосія Гнилецька обитель тільки ще зароджувалася як лавр-

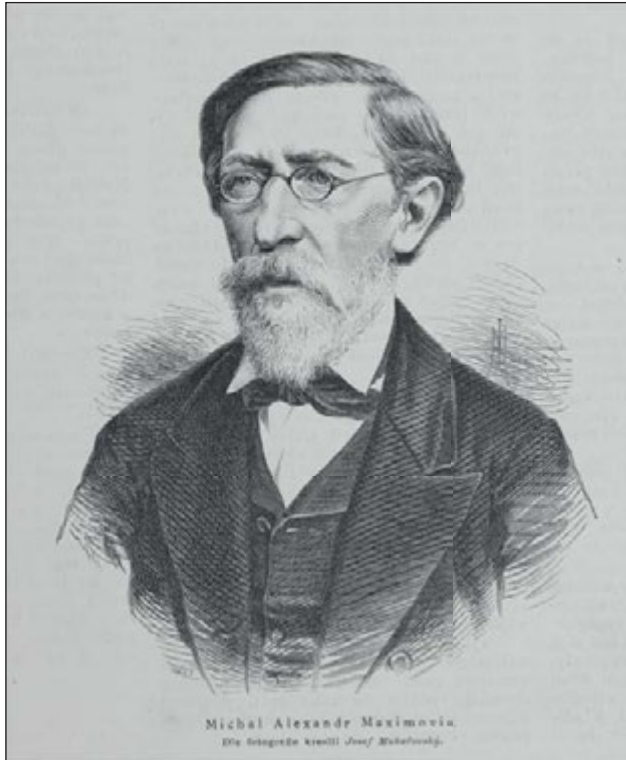
Іл. 2. Сторінка Патерика Печерського 1661 року
з приміткою про Гнилецькі печери

ський скит (філія), і функціональне ставлення до неї домінувало над меморіальним, навіть якщо ченці дійсно створювали новий осередок на місці усамітнення славетного ігумена (після його кончини в 1074 році) – тобто для Нестора мало значення згадати Феодосіїв подвиг і не обов'язково при цьому подавати «координати» місця події. Натомість XVII ст. – доба, коли для київських православних (передусім ченців лаври, які відредагували Патерик для поширення друком) набула цінності пам'ять

про Гнилецький монастир, від якого лишилися тільки руїни [Дятлов 1999; Дятлов 2001, с. 97]. По-третє, виходячи з відомостей про те, що на початку XVII ст. Корецькі захопили Гнилецьчину і тривалий час не повертали її Видубицькій обителі [Максимович 1877, с. 296–298; Голубев 2011, с. 184–191, 196, 333, 337], цілком можливо, що київський митрополит Петро Могила – водночас настоятель лаври, ктитор Видубицького монастиря та ініціатор видання Патерика польською мовою – мав мотиви публічно акцентувати первісну належність спірної землі [Дятлов 1999; Дятлов 2001, с. 97]. Тим паче, що за джерелами відома тенденція деяких українських монастирів XV–XVII ст. створювати підроблені акти чи дарчі записи на маєтки й приписувати собі зайвий історичний вік [Івакін 1996, с. 180]. Принаймні після кончини Могилы лавра використовувала друковані Патерики для тяжб із Видубицьким монастирем за околиці печерного урочища [ЦДІАК, ф. 130, оп. 1, од. 906, арк. 61, 67–67 зв.; Голубев 2011, с. 202–203, 334–335], що підштовхнуло видубечан вигадати історію про заснування Гнилецької обителі за часів хрещення Русі (маючи непереконливу аргументацію, ця версія не конкурувала з Патериком і лишилася в архівних паперах) [ІР НБУВ, ф. XIV, од. 3674; Дятлов 2000; Дятлов 2001, с. 136–137].

У 1786 році Гнилець було вилучено у Видубицького монастиря державою [Голубев 2011, с. 216–217] (отже, 1819 року ченці лаври у відповіді на запит щодо належності ділянки з печерами напередодні секуляризації помилялися, вважаючи цю землю колишньою лаврською, утім, на помилку могла вплинути пам'ять про минулі поземельні тяжби).

За рік до того рукописний «Опис Київської губернії взагалі та в повітах рік, озер, боліт і гір» (1785) фіксував: «Гора <...> від

Іл. 3. М. О. Максимович. Портрет XIX ст.

Дніпра віддалена, над річкою Вітою, котра іде стіною вздовж цієї річки поблизу села Лісників. Є в тій горі стародавні печери, про які в “Патерику Печерському” надруковано, що преподобний Антоній Печерський під час управління свого в Печерській лаврі в описуваних вище печерах перебував усю святу чотиридесятницю. Але ці печери нині вже майже зовсім обвалилися. А при тім на тій горі, де ті печери знаходяться, бачити нині, що, звісно, на ній стояв монастир або містечко за стародавніх часів, тому що й нині ж бачити як цеглини, так і мурованого фундаменту децю» [Описи 1989, с. 170–171].

Хоча автори «Опису» вже сумнівалися щодо чіткої атрибуції решток мурованої споруди поблизу печер, ще 1840 року М. О. Максимович свідчив: «Кроків за сто від тієї печери дійсно знайдено в землі рештки церковної мурованої будівлі: довколишні мешканці називають це місце церковницем, і кажуть у переказах, що тут колись був монастир» [Максимович 1877, с. 292]. Стосовно ж заміни в «Описі» Феодосія на його вчителя Антонія, вона могла статися через асоціацію печер з Антонієм в уяві авторів рукопису чи жителів околиць [Дятлов 2001, с. 138]: за спостереженням М. О. Максимовича, станом на 1840 рік

колодязь біля печер «серед навколишніх мешканців називається Антонієвим» [ІР НБУВ, ф. III, од. 5074]; і він же – про «печеру»: «Що ж до іменування її Антонієвими печерами, під яким вона відома поміж довколишніми мешканцями, то цю назву придумано вже пізнішими лаврянами близько середини минулого століття, як те можна бачити з магістратської виписки, даної у Видубицький монастир 1768 року 31-го жовтня» [Максимович 1877, с. 298]. Хоча тексту виписки вчений не цитує, можна припустити, що вона торкалася «Справи про спір про земельні володіння біля сіл Хотова, Пирогова та інших між Видубицьким монастирем і Києво-Печерською лаврою» від 16–31 липня 1768 року [Дятлов 2001, с. 137]. Тут сказано, що видубицькі ченці повідомили урядові про надання лаврою 12 квітня 1768 року до судових установ не підкріпленої жодними документами відомості зі згадуванням чужих угідь як нібито лаврських, зокрема, розташованого біля с. Пирогова «урочища нечуваного в тамтешньому положенні, окрім тільки Печерської лаври, Антоніївських печер», котрі далі охарактеризовано в скарзі як «самовигадано іменовані Антоніївські печери» [ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, од. 5447, арк. 1, 4]. Утім, як зазначалося вище, на наш погляд, цитована скарга не виключає авторства селян із гнилецьких околиць щодо спелеоніму «Антонієвих печер» [Дятлов 2001, с. 138].

У 1822 році київський митрополит Серапіон (Александровський) – учасник листування 1819 року про Гнилецькі печери – через хвороби подав клопотання про звільнення з посади, і на його місце призначили владика Євгенія (Болховітінова), який уже наступного року ініціював розкопки фундаментів Десятинної церкви [Болховітінов 1995, с. 28, 246] – першу подію в історії активних археологічних досліджень Києва [Каргер 1958, с. 34–36].

У 1826 році вчений ієрарх надрукував «Описание» Києво-Печерської лаври [Болховітінов 1995, с. 18–19], де в розділі «Про маєтності Києво-Печерської лаври колишні й нинішні» написав: «Помісних маєтностей Києво-Печерська лавра мала багато й у багатьох місцях. У Патерику Печерському ще при начальнику цього монастиря, преподобному Феодосії, згадуються вже монастирські села;

Іл. 4. Архієпископ Інокентій (Борисов).
Портрет XIX ст.

але імена їх невідомі, окрім одного, у Патерику на звороті 51 листа, названого Лісники, куди преподобний Феодосій віддалявся для усамітненої молитви в печеру і де опісля був Глинецький монастир» [[Болховитинов] 1826, с. 62–63]. Як бачимо, автор спирався на обидва варіанти приміток про Лісники в друкованих Патериках: згадка про Глинецький монастир є лише в польському виданні 1635 року на сторінці 44, тоді як розподіл на аркуші – ознака церковно-слов'янських видань (при цьому Євгеній використав не перше з них, бо в 1661 році інформація про Лісники розміщена на аркуші 73). Однак головне в іншому – у слові «опісля»! Митрополит Євгеній першим у друкованій літературі запропонував таку інтерпретацію дещо «розмитій» примітки Патерика 1635 року про Глинецький монастир (нагадаємо: у XVIII ст. ця «розмитість» дала простір для домислів видубицьких ченців), яка конкретизувала послідовність подій: спочатку – пустельництво Феодосія, потім – виникнення монастиря [Дятлов 2001, с. 101]. У 1831 році побачило світ друге, доповнене видання Описання, зі збереженими без змін рядками про Глинецьку обитель [Болховітинов 1995, с. 33, 318, 447; [Болховитинов] 1831, с. 77]. Роком раніше на посаду ректора Київської духовної академії і настоятеля Києво-Братського монастиря, де розташовува-

лася КДА, був призначений архімандрит Інокентій (Борисов) [Мухин 1893, с. 229] (іл. 4). Він став близьким соратником митрополита Євгенія [Болховітинов 1995, с. 16], і йому судилося відіграти особливу роль в історії Гнилецьких печер.

Народжений 1800 року в родині священника, Іван Борисов (мирське ім'я служителя) у 1819–1823 роках навчався в щойно відкритій КДА (1817–1819 років Києво-Могилянську академію реформували в церковний виш), по тому працював у петербурзьких духовних школах, де прийняв чернецтво з священством і став відомим проповідником, а керівником своєї alma mater був від 1830 до 1841 року [Буткевич 1887, с. 9, 16–20, 33–38, 45–49, 128–130].

Навесні 1832 року в околицях приналежної Братському монастирю дачі біля с. Пирогів Інокентій «відкрив» для себе Гнилецькі печери [Мухин 1893, с. 234–242, 299–300], про які раніше не чув, попри наявність друкованих Патериків і Євгенієвого «Описання» лаври, а також попри власне навчання в КДА. Розповідь Інокентія про цю подію вислухав 1836 року і не раніше 1857 року зафіксував у своїх літературних спогадах про наставника студент КДА 1833–1837 років ієромонах Іоасаф (Гапонов):

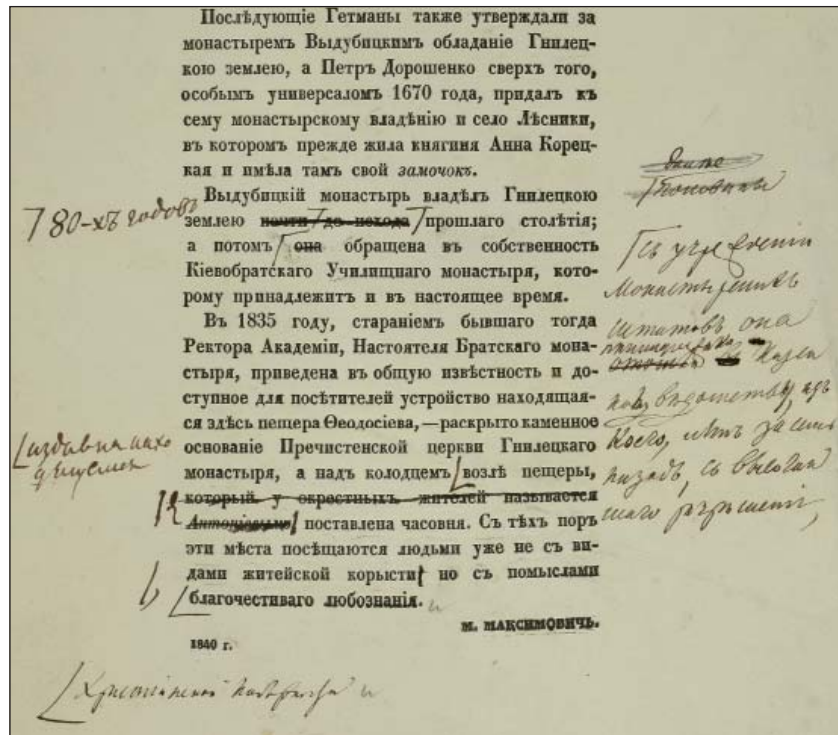
«Щоразу, як приїду до Пирогівки, особливо навесні й улітку, першою та найулюбленішою моєю справою було ходити по цих горах і лісах <...> Місця тут взагалі чудові усі. Але одне з них особливо привернуло до себе мою увагу. Воно відоме під назвою Гадючого лога, знати, від того, що в ньому дійсно водиться чимало змій <...> У вершині логу, з лівого боку, є джерела, і вода біжить сильно; є й інше джерело поблизу пагорба, при вході у лог. Вода в нім чудова; тут колодязь <...> Якось оце навесні, приходжу я до Гадючого логу, дивлюся, поблизу колодязя розкладене багаття; лісом блукає худоба; пастухів же, одначе, не бачити. Де ж це вони? Стою й думаю собі; раптом почув я говір хлопчиків. Я повернувся туди, звідки почувся мені говір, і побачив на пагорбі трьох хлопчиків. Я пішов до них; дивлюся, їх там нема. Зійшов на самий пагорб, нема; обійшов пагорб довкола, дивився туди й сюди, ніде їх нема. Що то за диво? Між тим, із правого боку при сході з пагорба, я побачив

розриту землю, підійшов туди, дивлюся, якась нора. Я одразу здогадався, що хлопчики сховалися тут. Моя здогадка незабаром виправдалася: голоси хлопчиків стало чути в норі. Я відхилився дещо вбік, аби дати їм час звідти вийти. (Пізніше з'ясувалося, що вони, побачивши мене, злякалися, та зі страху й втекли у нору). Дійсно, один із хлопчиків виповз із нори. Я постарався підбадьорити його, дав йому монету, і спитав, де ж інші його товариші. “Там, у ямі” – відповідав він. – “А що ж то за яма? Чи глибока вона? Чи це не лисячі нори?” – “Ні, це, кажуть, печери”. – “Печери!.. Поклич-но своїх товаришів, скажи їм, аби вони мене не боялися: я лагідна людина”. Виповзли, нарешті, й ті. Аби підбадьорити їх, я й цих наділив грошима. – “Скажіть-но мені тепер, хлопці, чи можна й мені туди зайти?” – “А чом не можна? Можна”. – “Але ж там темно? Нічого не побачиш?” – “То й що ж, що темно, ми візьмемо із собою вогню, наберемо сухих трісочок, засвіtimo й підемо. Ми усі так робимо”. – “То ж зробіть це зараз”. Вони одразу побігли, назбирали сухих трісок, десь знайшли трохи соломки, принесли й вогню. “Та ви, панотче, – сказав один із хлопчиків, – скиньте з себе одягу, вона така хороша, як-небудь забрудните?” То й справді, я послухався і скинув із себе ряску. “Господи, благослови!” Спустилися повзком у нору, запалили вогонь. Один із хлопчиків пішов уперед, я за ним, двоє за мною. Як же я здивувався! Ми пройшли лише кілька кроків, я побачив, що це справді печери, такі самі, як і в лаврі, судячи з їхніх вулиць чи проходів. Далі я вже не ходив, лишивши на інший час запастися свічкою, і розглянути їх, як слід. На другий чи на третій день приїхав у Пирогівку, прийшов сюди, знайшов, за домовленістю, тих самих хлопчиків. Вони чекали мене вже не з острахом, а із радістю. Ми одразу стали до справи: знову повзком спустилися в печери. (Прохід до них від часу завалений і заріс чагарником; лишався тільки один-самісінький невеликий отвір). Запалили свічки, і пішли вже спокійно розглядати печери. Виявилося, що весь пагорб поритий печерами; вулиці чи проходи звивисто йдуть у різні боки, і потім сходяться до якогось одного місця, наприклад, до церкви або до трапези. Я помітив і інший вихід з печер на інший бік пагорба; але він зовсім

завалений землею. Ось яку рідкість знайшов я в Гадючому лозі! Дивно, що я ніколи не чув про оці печери, і мені ніхто не казав про них. Мовчав же і я, та нікому не розповідав про свою знахідку, гадаючи між тим, у який би спосіб відновити ці печери. А це могло би бути не інакше, як коли б саме урочище, краще за все, стало би власністю Братського монастиря. Подивуйтеся ж, як це сталося. Не минуло й року, як відшукав я оці печери, вийшов указ, котрий велів відводити монастирям, у казенних пущах, ліси під будматеріали та дрова. Я істинно зрадив, що так вчасно <...> Не гаючи часу, я написав, до кого слід, вказав на це урочище, представив у резон, що воно близьке до такої-то нашої дачі. І от же Братський монастир володіє тепер цим скарбом» [Погодин 1867, с. 101–103].

Подальше відомо з листування між Інокентієм та М. О. Максимовичем, яке останній частково навів у своїй книзі спогадів про дружбу з ректором КДА («Письма о Кіеве и воспоминание о Тавриде») – 7 грудня 1840 року Інокентій писав до Михайла Олександровича: «Довідка: земля з печерами надійшла у відання Братського монастиря в 1833, але після вийшло непорозуміння, так що печери виходили із цієї землі, і я, бувши в Петербурзі (1836 р.), повинен був особливо писати і прохати <...> Після того печери затверджено за монастирем» [Максимович 1871, с. 11, 52].

Іноді передача урочища Братському монастирю датується в літературі 1835 роком [Троицкий 1901, с. 6]. Помилка зумовлена, ймовірно, тим, що цей рік є також важливим [Дятлов 2001, с. 142]. 15 липня 1834 року М. О. Максимович вперше побачив Інокентія – на відкритті Київського університету, першим ректором якого був призначений. А 13 червня 1835 року Інокентій запросив М. О. Максимовича листом, – обіцяючи заїхати за адресатом зранку наступного дня, – відвідати разом «Пирогівку» після богослужби на свято Всіх святих (звідси дізнаємося відправну дату – 14 червня): «Обідня у мене розпочнеться о 9, а об 11 – я у вас, і з вами о 12 – у Пирогові». «Інокентій <...> того дня <...> пригощав нас обідом у братській дачі своїй, Пирогові. Потім він показував нам розкрити того ж року його зусиллям стародавню печеру преподобного Феодосія. Він припускав

Лл. 5. Фрагмент коректури статті М. О. Максимовича
«Про монастир Гнилицький». ІР НБУВ, ф. III, од. 5074

тоді, що розташоване неподалік місце, іменоване Церковищем, є залишком бувшого колись під Києвом монастиря Гнилицького, відомого тільки за назвою. І мені вдалося у 1840 році знайти в актах Видубицького монастиря документальне підтвердження Інокентієвої здогадки, і прояснити історію того монастиря. А першодрукована згадка про нього є в польському Патерику <...> 1635 року <...> Звідти й у Євгенієвому Описі лаври згадано Глинецький монастир замість Гнилицького» – згадував М. О. Максимович [Максимович 1871, с. 9, 48, 50–51].

«Підтвердження Інокентієвої здогадки» вчений оформив 1840 року як працю «О монастыре Гнилецком» і 1841 року надрукував її у своєму часописі «Киевлянин». Тут М. О. Максимович вперше (ще до мемуарів про Інокентія) засвідчує дати: передачі Гнилицького Братському монастирю – **1833 рік** («1833 р. <...> передана у власність Києво-Братського»); відкриття Інокентієм печер для відвідування та деяких інших заходів з благоустрою урочища – **1835 рік** («1835 року, зусиллям бувшого тоді ректора академії і настоятеля Братського монастиря, приведена у загальну відомість і доступний для відвідува-

чів устрій розташована тут печера Феодосієва, розкрито кам'яну основу Пречистенської церкви Гнилицького монастиря; а над колодязем, що здавна розташований біля печери, поставлено каплицю»); власної роботи із видубицькими актами – **1840 рік** («У цьому році, розглядаючи актові книги Видубицького монастиря, натрапив я в них на кілька висловів про Гнилицький монастир і чимало подробиць про околиці його») [Максимович 1877, с. 292, 299–300].

У своїй статті М. О. Максимович виклав і гіпотетичну реконструкцію історії Гнилицького монастиря:

«Справедливіше буде припустити, що після навали Батисевої, одинока Феодосієва печера послужила притулком

для ченців розореної обителі Гнилицької і навіть, можливо, лаврської; і що за тих часів ця печера була збільшена до нинішніх своїх розмірів. Що ж стосується часів, за яких почався монастир Гнилицький, то це могло бути в 12-му та навіть наприкінці 11-го століття, і вірогідно, що засновниками його поблизу печери Феодосієвої були печеряни» [Максимович 1877, с. 295].

Напередодні публікації М. О. Максимовичем своєї розвідки, Інокентій писав до нього 7 грудня 1840 року: «Винуватий: довго не відповідав та навіть затримав ваші аркуші. Все метушня і брак часу, цього разу мимоволі. Стаття про Гнилицький монастир дуже гарна, і коли хто мусить вам дякувати за неї, то я, для кого це місце дорожче, ніж для будь-кого». Далі ректор КДА наводив довідку, що ми її цитували вище, про порядок передачі урочища Братському монастирю [Максимович 1871, с. 52]. В Інституті рукопису при Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського зберігся папір із завершенням друкованого тексту М. О. Максимовича та супроводжувальними рукописними виправленнями. Цей папір вкрито в добірку листів Інокентія до Михайла Олександровича

[ІР НБУВ, ф. III, од. 5074] (іл. 5). Можна припустити, що виправлення належать Інокентію [Дятлов 2001, с. 150]. Слова «над колодязем біля печери, який у навколишніх жителів називається Антонієвим, поставлено каплицю» виправлено так: «над колодязем, що здавна знаходиться біля печери, поставлено каплицю» [ІР НБУВ, ф. III, од. 5074]. Це може свідчити, що Інокентій прагнув виправити хибну традицію іменування печер Антонієвими. Порівняння уривку коректури з опублікованим текстом показує, що М. О. Максимович врахував зауваження Інокентія [Дятлов 2001, с. 151].

Популяризації Гнилецьких печер М. О. Максимович поспривав і тим, що за рік до публікації власної розвідки надрукував у «Киевлянині» 1840 року статтю «Древняя Феодосиева пещера в окрестностях Киева» [Максимович 1840, с. 63–68], написану професором КДА Іваном Петровичем Максимовичем, який, за висловом М. В. Закревського, «сповістив публіку про Пирогівську печеру» [Закревский 1868, с. 707, 911]. Дійсно, це була перша розгорнута презентація Феодосієвих печер, тому мусимо навести великі цитати з неї.

«Багато тисяч з усіх кінців <...> щороку стікаються, щоб вклонитися св. угодникам, котрих нетлінні моці спочивають у Київських печерах <...> Але, можливо, зовсім небагатьом з благочестивих пілігримів відомо, що, окрім цих печер, святі відлюдники залишили й в інших місцях подібні ж підземні обителі. За верст 15 від Києва <...> в садибі, що тепер належить Києво-Братському Училищному монастирю, вціліли ще донині печери, які устроєм і розташуванням своїм цілком нагадують печери знаменитої Печерської обителі. Ця садиба розташована на путівці між колишніми монастирськими, а тепер казенними селищами Пироговим і Лісниками. Печери викопані у високому пагорбі, який до самої вершини вкритий лісом і густим чагарником. Високі гори, також порослі лісом, оточують і закривають його з трьох боків. Біля підношви гори викопаний колодязь, що його навколишні жителі донині називають Антонієвим. Глибока тиша панує довкола цього пустельного місця, її порушує лише дзюрчання струмка, котрий тече біля підніжжя пагорба. Самий

вхід до печер, який розчищено та покращено 1835 року через освічену любов до благочестивої старовини, за попередніх часів був закритий густим чагарником <...> Печерна вулиця не ширша за аришин, і при самому вході розгалужується на кілька окремих проходів. Але можна гадати, що ці окремі проходи прорито вже пізніше; первісний же план печер, судячи зі склепінь і стін, які в деяких місцях затверділи від повітря, а в інших ще зберігають м'якість, був набагато простіший і складався з однієї головної печерної вулиці та кількох бічних. Головна вулиця, розпочавшись при вході, іде ухилом вниз сажнів на десять і приводить до невеликого рівного проходу, по обох боках якого викопано кілька тісних келій. Ці останні своїм устроєм цілком схожі на ті, що в Лаврських Антонієвих печерах: такий саме вузький вхід, що замінює двері, таке саме земляне ложе, і не більше трьох або чотирьох кроків простору – саме стільки, скільки треба було відлюднику, аби простягатися в молитві перед Богом. На келійних стінах, нещодавно вкритих написами імен відвідувачів, ще досі збереглися опуклі хрести, ледве не сучасні самому створенню печер, нарізані по глині досить майстерно <...> Від цих келій печерна вулиця піднімається вгору і приводить до неширокого майданчика, при якому сходяться ще два інші підземні проходи. В одній зі стін на цьому майданчику вирізано з землі різновид престолу й жертовника. Місцевий переказ каже, що тут було влаштовано підземну церкву; проте слідів її нині вже жодних нема. Майданчик цей, без сумніву <...> служив благочестивим відлюдникам збірним місцем для молитви. Вузький прохід, довжиною близько десяти сажнів, веде звідси до іншого виходу з печер, частина якого, через наявність пухкого глинистого ґрунту, вже увалилася <...> Хоча в цих печерах нема жодних решток праведників Божих, все ж вони цілком заслуговують на увагу всякого любителя благочестивої вітчизняної давнини» [Максимович 1840, с. 63–68] (іл. 6, 7).

Окрім опису урочища з печерами та рекомендації їх відвідати, автор пропонує власне пояснення назви «Антонієві печери» й «Антоніїв колодязь», – віддаючи перевагу версії про Феодосія, – та гіпотетичну хронологію еволюції печерного лабіриту:

Лл. 6. Келія XII–XV ст. у Гнилецьких печерах.
Світлина В. Дятлова. 2012 р.

«Місцеве передання приписує створення цих печер преподобному Антонію: його ім'ям називає воно і колодязь, і самі печери <...> Кожна нова його печера, ще за життя преподобного, перетворювалася на монастир. Такими є монастирі на Ближніх і Дальніх печерах в самій лаврі й у Чернігові на Болдиній горі. Про інші місця перебування Антонія преподобний Нестор ніде не згадує. Хоча за його доби ім'я Антонія мало б додати гучної слави будь-якому місцю <...> Назву Антонієвих вони могли отримати пізніше, від ченців, які вийшли з Печерського монастиря, за татарської навали <...> Вірогідно, отієї-то лихої години декотрі з ченців лаври сховалися в цих печерах, спочатку викопаних руками їхнього великого ігумена [Феодосія. – В. Д.], розширили їх, та, бажаючи зберегти для себе пам'ять про свою першу знамениту обитель, облаштували їх за зразком Лаврських Антонієвих, і дали їм це найменування» [Максимович 1840, с. 66–68].

Є в статті також рядки про Церковище, з приміткою М. О. Максимовича (під ініціалами «М. М.»):

«Кроків за сто від печер, у нагірній долині видимі руїни якоїсь невеликої будівлі, за всієї вірогідності церкви, тому що й навколишні жителі називають ці руїни Церковищем. Преосвященний Інокентій, чия турботою отримала відомість і устрій оця стародавня печера Феодосієва, докладно дослідив і розташовані поблизу неї руїни, іменовані Церковищем. На його думку, ці руїни є залишком Глинецького монастиря, що колись містився тут. Про цей монастир біля Лісників згадує і митрополит Євгеній в Описі Києво-Печерської лаври» [Максимович 1840, с. 66].

У фондах Інституту рукопису НБУВ збереглася чернетка статті І. П. Максимовича з цікавими відмінностями. Після слова «Церковищем» читаємо: «Їх [руїн. – В. Д.] цемент і каміння однакові з тими, які є у фундаменті колишньої Десятинної церкви в Києві і нещодавно відкритих руїн монастиря св. Ірини». Фразу закреслено чорнилом і над нею чорнилом написано: «Можливо, це залишки Гли-

Лл. 7. Хрест-графіті XII–XV ст. у келії Гнилецьких печер. Світлина В. Дятлова. 2010–2012 рр.

нецького монастиря, який в цьому місці розміщує автор опису Києво-Печерської лаври». Цю фразу також закреслено, але олівцем, і в кінці чернетки олівцем переформульовано пасаж про книгу Євгенія, з фіналом «чи на місці Церквища стояв цей монастир – невідомо». Щодо іменування печер: «Назву Антонієвих вони могли отримати пізніше або від того, що після смерті Феодосія утворили різновид скиту, належного Печерському монастирю <...> або ж від того, що були заселені ченцями, котрі вийшли в лихі часи татарської навали з Антонієвого монастиря». Перед «Антонієвого» олівцем додано «Печерського» [ІР НБУВ, ф. II, од. 2392].

Як бачимо, концептуальна ідея про заснування Гнилецького монастиря у вигляді лаврського скиту виникла ще при підготовці статті І. П. Максимовича, але оприлюднив її М. О. Максимович. При цьому обидва вчені пропагували тезу про подовження Гнилецьких печер після монгольської навали. Наразі невідомі причини сумнівів І. П. Максимовича щодо атрибутування Церквища як решток мурованої церкви Гнилецького монастиря, пропри ініційовані тут Інокентієм розкопки й виявлення плінфи.

У 1842 році побачив світ головний твір І. П. Максимовича – книга-путівник «Паломник Киевский», що передруковувався ще кілька разів. За відгуком М. В. Закревського: «Дуже неповний і поверховий огляд, з багатьма помилками проти Історії» [Закревський 1868, с. 911]. Але якщо стаття професора поширила поняття «Київських печер» за межі лабіринтів лаври (порівняно з традицією XVI–XVII ст.), то книга – «наділила» Гнилецькі печери «статусом» найцікавіших у Києві та околиці після Лаврських:

«Ті ченці, хто врятувалися від татарського меча, розійшлися по хащах і доволі лиших лісах і, наслідуючи преподобних засновників своєї обителі, викопали собі для пустельних подвигів багато печер в околицях Києва <...> Найцікавіші з цих печер містяться в одній з гір <...> на південь від Києва між селищами Пироговим і Лісниками. Вони викопані спочатку преподобним Феодосієм, як бачимо з його Життя, але нинішній обсяг і вигляд отримали вірогідно в цей час. Вони мають кілька келій, на стінах яких доволі май-

стерно вирізано хрести, і одне збірне місце для молитви <...> Вигляд і устрій цих печер заслуговують на увагу всякого благочестивого паломника <...> Неподалік від них, у лісі, є руїни якоїсь будівлі, за всієї вірогідності – церкви. Можливо, це залишки бувшого тут колись Глинецького монастиря; принаймні вся околиця цього місця відома серед місцевих жителів під ім'ям Глиначчини або Гниличчини» [[Максимович] 1842, с. 13].

Згадаємо, що, згідно зі свідченням Інокентія перед М. О. Максимовичем у «Довідці» (з листа 7 грудня 1840 року), остаточне закріплення печер за Братським монастирем відбулося завдяки контактам ректора КДА з урядовими структурами під час поїздки до Петербурга в 1836 році. Історична роль Інокентія в збереженні Гнилецьких печер спонукає нас додати, що в біографічному плані ця поїздка мала ще один, важливий особисто для ректора КДА, наслідок: восени того року панотця вирішили призначити вікарним єпископом при митрополиті і викликали для висвячення в сан. Відтепер він став настоятелем Золотоверхого монастиря (куди переїхав за рік, восени 1837-го), зберігаючи й попередні посади (ректора та Братського настоятеля) [Буткевич 1887, с. 126–127]. А перед тим, навесні 1836 року, Гниличчину оглянув у супроводі Інокентія його учень отець Іоасаф (Гапонов). Понад 20 років по тому він згадував:

«Передусім, ми підійшли до каплиці, поставленої вже Преосвященним: вона стоїть край дороги. У каплиці колодязь і св. ікони; поблизу самої дороги інший колодязь. “Перший колодязь, що в каплиці, – сказав Преосвященний, – для проїжджих людей; цей – для худоби. Ось і корито водопійне”. У ці колодязі іде вода зі ставу. При схилі гори, де закінчується й самий лог, поступово звужуючись, Преосвященний влаштував греблю, і таким чином, вийшов чудовий проточний став від тих джерел, що розташовані у вершині логу <...> З лівого боку, при вході в Гадючий лог, на пагорбку поставлено хатину для лісничих. Повз неї й біля ставу, ми пройшли просторою дорогою через місток прямо до колодязя, котрий біля пагорба (пагорб від колодязя праворуч) <...> Від колодязя на пагорб також прокопано доріжку. Вона іде не прямо вгору, а ребром пагорба. Перед входом до печер міс-

Лл. 8. Вигляд центральної частини «Скиту Пречистої» в урочищі «Церковщина». Світлина невідомого автора (надана схіархімандритом Серафимом (Л. Соболевим))

титься невелика платформа, або майданчик. До самих печер влаштовано стулкові двері з навісом чи фронтоном; над дверима встановлено ікону преподобних отців Антонія і Феодосія Печерських <...> “Які вузькі й низькі проходи, – сказав я, – зовсім не такі, як у лаврі”. “Так, – зауважив на це Преосвященний. – Ті, тобто Лаврські печери, багато змінені через розширення та підвищення, звісно, заради прочан, а от ці справді автентичні, як були викопані святими відлюдниками”» [Погодин 1867, с. 104–107]. Останні слова Інокентія стали свого роду заповітом майбутнім поколінням про збереження Гнилецьких печер.

Є контраст між словами І. П. Максимовича про схожість Гнилецьких печер з Лаврськими та порівнянням, на якому дійшли згоди Інокентій з Іоасафом. Але й Інокентій

Лл. 9. Різдво-Богородичний храм початку XX ст. на гнилецькому Церковищі. Світлина невідомого автора (надана схіархімандритом Серафимом (Л. Соболевим))

при першому візиті відзначив: «Такі самі, як і в лаврі». Гадаємо, що різні порівняння беруть до уваги різні ракурси: в одному випадку йдеться про типологічну спорідненість, в другому – про нове оздоблення печер лаври, яке не торкнулося Гнилецьчини у XVI–XVIII ст.

У березні 1841 року Інокентій був призначений правлячим єпископом до Вологди, у грудні того ж року переведений до Харкова (єпархія охоплювала Слобідську Україну), 1845 року отримав сан архієпископа, з 1848

Лл. 10. Ігумен Мануїл (Ковш) під час розчистки Гнилецьких печер (початок XX ст.).

Світлина невідомого автора.

ЦДІАК України, ф. 168, оп. 2, од. 147, арк. 54

року і до кончини в 1857 році керував Херсоно-Таврійською єпархією з центром в Одесі (охоплювала Південь України з Кримом включно). Сучасники запам'ятали його як різнобічно яскраву людину, передусім талановитого ритор. При цьому, одним з напрямків діяльності Інокентія в усіх місцях служіння, починаючи з ректорства в Києві, було опікування давніх «святих місць» – після «прем'єри» з Гнилецьчиною, він, зокрема, відновив монастир в оберненій на парафію Святогірській пустині на Слобожанщині (нині лавра) та

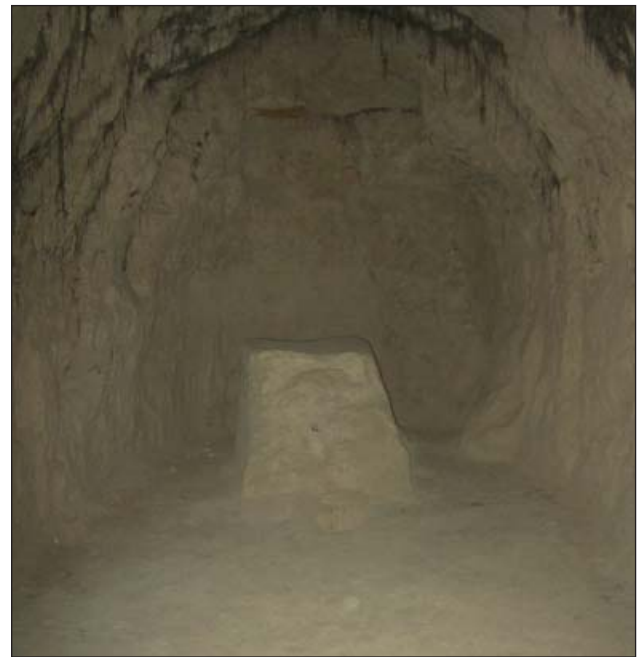

Іл. 11. Поховальна крипта XII–XV ст. з могильними ямами в підлозі в Гнилецьких печерах.
Світлина В. Дятлова. 2010–2012 рр.

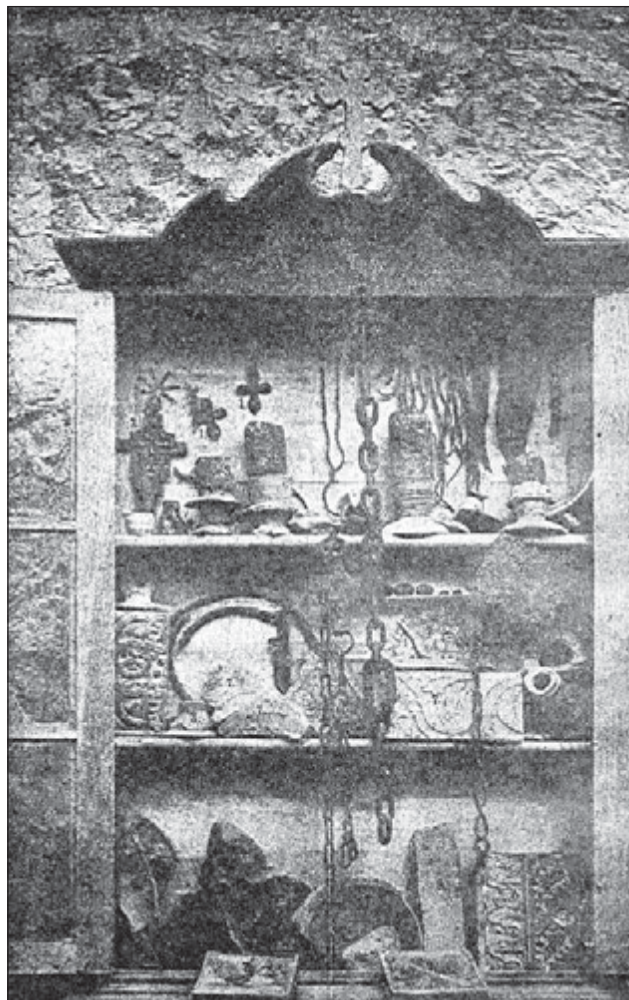
відродив занепали з кінця XVIII ст. кримські Бахчисарайський та Інкерманський монастирі [Буткевич 1887, с. 130–137, 238–239, 328–329, 340, 344, 392–399, 402–405]. У 1997 році архієпископ Інокентій Херсонський причислений до лику святих [Житие 1997, с. 8–11].

Влаштований Інокентієм біля Гнилецьких печер господарський хутір Братської обителі став основою для створення тут у 1900–1902 роках монастирської філії «Скит Пречистої» (іл. 8). На той час урочище отримало назву «Церковщина» (як здебільшого зветься й досі). У вказані роки на Церковищі звели нову церкву, знищену за радянської доби (іл. 9). Перед цим наприкінці XIX ст. професори КДА П. О. Лашкарьов і В. З. Завітневич виявили тут кілька речових знахідок, частина з яких пізніше експонувалася у притворі нового храму. Керівник «Скиту» 1902–1920 років ігумен Мануїл (Ковш) розчистив печери, знайшов 1903 року північну ділянку, цілком відведену давніми ченцями для поховань (іл. 10; 11), вибірково укріпив підземелля, доповнив їх новими коридорами й приміщеннями (іл. 12),

зокрема, збільшив і обмурував підземну церкву, освячену 1905 року на честь Феодосія Печерського, виставив в одному з приміщень відкриті при розчистці давні речові знахідки (іл. 13). Унаслідок цих заходів основна частина печер перетворилася на триповерховий лабіринт завдовжки близько 370 м (іл. 14). У 1918 році «Скит Пречистої» став самостійним монастирем, а у 20-х роках XX ст. був закритий. У 1964 році археологічну розвідку в занедбаних та пограбованих печерах здійснив П. П. Толочко, який по уламках кераміки в напівзруйнованому похованні датував їх XII ст. У 1980 році Ю. С. Асєєв і В. О. Харламов дослідили на Церковищі фундаменти давнього храму, датувавши його межею XII–XIII ст. (іл. 15). Постановою Київської міської ради народних депутатів від 17 листопада 1987 року печери та фундаменти церкви Гнилецького монастиря XII ст. оголошено пам'яткою археології місцевого значення. Від 1991 року силами волонтерів, археологічної експедиції «Київ підземний», розміщеного в урочищі із середини XX ст. лікарняного закладу та кількох релігійних громад м. Києва почалося відродження печер: розчистка від сміття й обваленого ґрунту, архітектурно-археологічне дослідження, спроби закрити пам'ятку від стихійних візитів (шукачів пригод та скарбів), що

Іл. 12. Вівтар недобудованої церкви початку XX ст. у Гнилецьких печерах.
Світлина В. Дятлова. 2010–2012 рр.

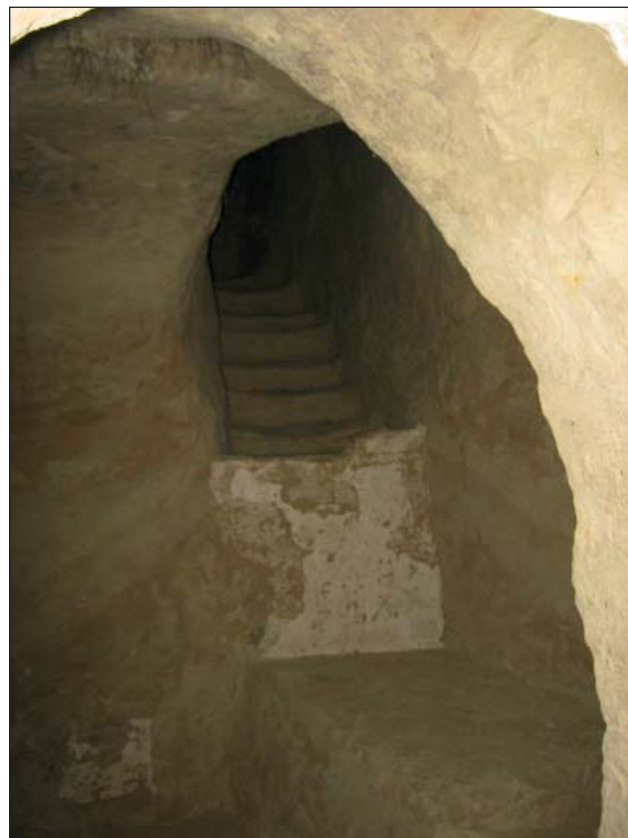
Лл. 13. Речові артефакти Гнилецького монастиря в печерній вітрині «Скиту Пречистої». Світлина невідомого автора. (За: Щуцкий 1911, с. 40)

призводили до її засмічення та пошкоджень. Дослідження 90-х років ХХ ст. показали, що з доступних для огляду чернецьких печер Києва (Лаврські, Гнилецькі, Звіринецькі, Китаївські) лише Гнилецькі зберегли, окрім храмових, житлових і поховальних споруд, також господарські (зернові ями). Організоване відвідування печер вдалося відновити 1998 року. Але їх якісна охорона від підкопів почалася з відродженням біля них монастиря у 1999–2001 роках [Дятлов 2001, с. 152–343].

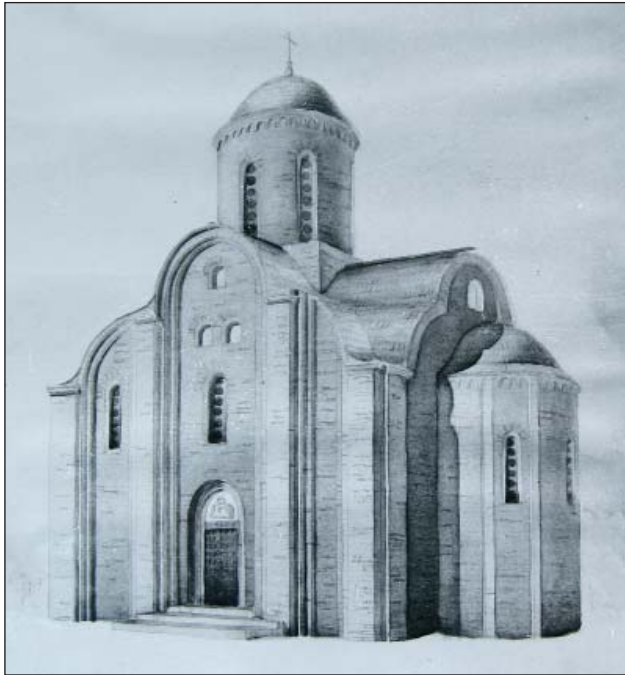
З кінця 1990-х років дослідники й волонтери намагалися створити при печерах експозицію про їх історію. У 1998 році в одному з приміщень клубу лікарні (він являв собою закладений у 1905–1907 роках і не завершений храм Святого Миколи Мирлікійського) розмістилася перша така експозиція [Дятлов 2001, с. 338]. Через передачу будівлі монас-

тирю стенди демонтували, а у 2003–2005 роках монастирська громада добудувала храм (іл. 16–18). Другу експозицію спробували змонтувати 2011 року в одному з печерних приміщень, але через організаційні проблеми її відкриття не відбулося [Дятлов 2020, с. 39–40]. У 2012–2014 і 2020–2022 роках вжито обмежені експозиційні заходи на різних ділянках лабіринту. Розгорнуту ж експозицію, що охопила весь лабіринт і є наразі унікальним в Україні прецедентом, створено протягом часу від січня до жовтня 2023 року.

Як і за часів митрополита Євгенія (Болховітінова) та його сучасників (єпископа Інокентія, М. О. Максимовича, І. П. Максимовича), Гнилецькі печери посідають у Києві друге місце після Лаврських і належать до найдовших та найбільш архітектурно насичених чернецьких печер України і Східної Європи. Можна сказати, що заповіт Євгенієвої доби стосовно збереження Гнилецьких печер, висловлений вустами Інокентія, загалом виконано, проте досягнуте не є програмою тахітум: пам'ятка потребує подальших якісних заходів з охорони та музеєфікації.

Лл. 14. Перехід між ярусами Гнилецьких печер. Світлина В. Дятлова. 2010 р.

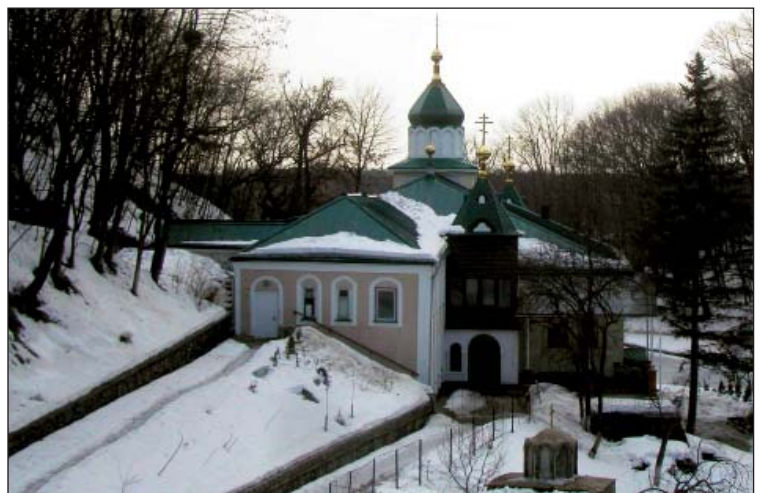
Іл. 15. Богородична церква Гнилецького монастиря.
Графічна реконструкція Ю. Асєєва і В. Харламова.
(За: Харламов 1985, рис. 14)

Іл. 16. Будівництво Микільського храму
біля Гнилецьких печер на початку XX ст.
Світлина невідомого автора (надана
схіархімандритом Серафимом (Л. Соболевим))

Іл. 17. Незавершена будівля
Микільського храму «Церковщини»
у вигляді корпусу адміністрації
та клубу лікарняного закладу.
Світлина Є. Мілешкіна. 1998 р.

Іл. 18. Микільський храм при
Гнилецьких печерах у завершеному стані.
Світлина В. Дятлова. 2010 р.

Джерела та література

- Абрамович, Д. 1991. *Києво-Печерський патерик*. Київ.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, 7, 1. 1886. Киев.
- Буткевич, Т. 1887. *Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский*. Санкт-Петербург.
- Голубев, С. Т. 2011. *История Киево-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря*. Киев.
- Грушевський, М. 1923. *Історія української літератури*, 3. Львів.
- Дятлов, В. 1999. З історії першого друкованого видання «Києво-Печерського Патерика» (1635). *Вісник Книжкової палати*, 1999, 7, с. 25–27.
- Дятлов, В. 2000. Києво-Гнилецький монастир у стародруках та рукописах XVI–XVIII ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 4, с. 139–145. Київ.
- Дятлов, В. А. 2020. Оновлення занедбаних пам'яток печерного чернецтва в Києві: здобутки і втрати. *Scientific VIRTUS*, 49, р. 36–42.
- Дятлов, В. 2001. *Церковщина. Повесть о забытой киевской святыне*. Киев.
- Болховітінов, Є. 1995. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ.
- [Болховитинов, Е.], 1826. *Описание Киево-Печерской лавры*. Киев.
- [Болховитинов, Е.], 1831. *Описание Киево-Печерской лавры*. Киев.
- Житие Святителя Иннокентия Херсонского*. 1997. Одесса.
- Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Москва.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, од. 2392.
- ІР НБУВ, ф. III, од. 5074.
- ІР НБУВ, ф. XIV, од. 3674.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*, 1. Москва; Ленинград.
- Лашкарев, П. А. 1899. *Дача Киево-Братского монастыря Церковщина*. Киев.
- Максимович, И. 1840. Древняя Феодосиева пещера в окрестностях Киева. *Киевлянин*, 1, с. 63–68. Киев.
- [Максимович, И.], 1842. *Паломник Киевский, или Путеводитель по монастырям и церквам киевским*. Киев.
- Максимович, М. А. 1877. О монастыре Гнилецком. *Максимович, М. А. Собрание сочинений*, 2, с. 292–304. Киев.
- Максимович, М. 1871. *Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде*. Санкт-Петербург.
- Мухин, Н. 1893. *Киево-Братский Училищный монастырь: исторический очерк*. Киев.
- Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.* 1989. Київ.
- Патерик, или Отечник Печерский*. 1661. Киев.
- Пещак, М. М. 1974. *Грамоти XIV ст.* Київ.
- Погодин, М. 1867. *Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического*. Москва.
- Сінкевич, Н. 2014. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. Київ.
- Толочко, О. 2000. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. *Київська старовина*, 5, с. 144–163.
- Троицкий, И. 1901. «Скит Пречистыя» у пещеры Преподобного Феодосия Печерского. Киев.

Харламов, В. А. 1985. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* Киев, с. 106–120.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 59, оп. 1, од. 5447.

ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., од. 1446.

ЦДІАК України, ф. 130, оп. 1, од. 906.

ЦДІАК України, ф. 168, оп. 2, од. 147.

Щуцкий, М. М. 1911. «Скит Пречистыя» у пещеры Преподобного Феодосия Печерского. Киев.

Kossow, S. 1635. *ПАТЕPIKON, abo Zywoły Ss. oycow Pieczarskich*. Kijów.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, 5. 1884. Warszawa.

Християнські образи та символіка перегородчастих емалей з колекції Скарбниці Національного музею історії України

У статті розглянуто вироби з перегородчастими емаллями з колекції Скарбниці НМІУ із зображеннями християнських святих. Висловлюється також припущення щодо християнської символіки зображень на ювелірних виробках світського характеру. Особливу увагу приділено аналізу так званих барм та діадеми із зображенням Александра Македонського із Сахнівського скарбу.

Ключові слова: перегородчасті емалі, християнська символіка, барми, діадема, колти, рясна, хрест, птахи, сирини, акант, Дерево життя, Рай.

The articles with cloisonné enamels from the collection of the NMIU Treasury with images of Christian saints is studied in the paper. Suggestions are made about Christian symbolism of images on secular jewelry. Special attention is paid to the analysis of the so-called barms and diadem with the image of Alexander the Great from the Sakhnovsky hoard.

Key words: cloisonné enamels, Christian symbols, barmas, diadem, kolt, riasna, cross, birds, Sirens, acanthus, tree of life, paradise.

Оздоблені перегородчастими емаллями коштовності є однією з найяскравіших сторінок мистецтва Середньовіччя. До сьогодні збереглися переважно речі церковного призначення або особистого благочестя, виготовлені в цій техніці. Це цілком зрозуміло, адже світські речі були залежні від впливів моди, і їх часто переробляли або повністю переплавляли. Звісно, могли поновляти та переробляти й культові предмети. Вони також могли бути знищені загарбниками, особливо якщо ті не були християнами. Однак у християнських країнах, навіть неправославних, культові предмети, походження яких пов'язували з Візантією, були огорнуті серпанком давнини та святості. Їх, відповідно, намагалися зберегти, насамперед не як мистецькі твори, а як священні реліквії. У музеях світу зберігаються Триптих Ставело, Лімбурзька ставротека, релікварій Святого Власія, Мстиславове Євангеліє, сакос митрополита Алексія та інші коштовності, що є чудовими зразками виробів культового призначення.

Значна колекція коштовностей, оздоблених у техніці перегородчастої емалі, зберігається в зібранні Скарбниці Національного музею історії України (надалі – НМІУ). Особливістю цієї колекції є велика кількість предметів, вочевидь, світського призначення, які збереглися, як не дивно, завдяки монгольському завоюванню. Заховані в скарбах в скрутні часи, вони втратили своїх власників і, перебуваючи в безвісті впродовж століть, не були переплавлені марнославною нащадками. Загальноприйнятим, завдяки авторитету академіка Б. Рыбакова [Рыбаков 1988, с. 557–753], стало тлумачення зображень на

цих предметах як язичницької символіки, що начебто свідчить про існування двовір'я на Русі. Однак водночас дослідники відмічали, що всі елементи орнаментів давньоруських емалей мають прототипи у візантійському мистецтві [Бочаров 1978, с. 238]. Тому здається логічним припустити, особливо якщо зважити на відсутність подібних язичницьких зображень і символів на руських прикрасах дохристиянських часів, що зміст не мав би сильно різнитися від форми. Отже, варто розглянути зображення на перегородчастих емаллях, що оздоблюють світські прикраси: колти, рясна, діадеми, з точки зору християнської символіки. Водночас неможливо не приділити уваги тим предметам, християнський зміст зображень на яких не викликає сумнівів, – так званим бармам та окремим пластинам із зображеннями святих. Ці вироби могли мати подвійне використання, як культове, так і світське. Крім того, вони є свідченням важливого етапу розвитку емальєрної справи.

Перші взірці емальєвих виробів з'явилися на Русі, вочевидь, у ході християнізації. З будівництвом церков, заснуванням монастирів та здійсненням служіння в них виникла потреба в церковному начинні. Очевидно, ці речі найчастіше потрапляли на Русь із Візантії. Серед цього імпорту могли бути, безперечно, дуже цінні предмети, оздоблені перегородчастими емаллями, такі, наприклад, як Лімбурзька ставротека – своєрідний футляр, у якому зберігали реліквії. Разом з іншими мистецькими творами культового призначення вони мали ілюструвати, пояснювати нову релігію і водночас захоплювати, вражаючи божественною довершеністю і красою, які, в очах християн, були

Іл. 1. Пластина із зображенням апостола Павла. Інв. № ДМ-6495. Світлина Д. Ключко

лише слабким відображенням краси світу горішнього. Отже, найперш на Русі мали познайомитися з емалями на предметах культового призначення. Оскільки храмове будівництво розширювалося, зростала потреба в літургійних сосудах, хрестах, іконах, значна частина такого начиння мала бути виготовлена на місці. Логічно припустити, що в монастирях виникали майстерні, де його виготовляли і за потреби ремонтували. Принаймні, така практика існувала у Візантії. Відомо, наприклад, про великі майстерні Студійського монастиря, у яких працювали будівельник, майстри по металу, ткачі, чоботарі та інші ремісники з числа монастирської братії [Каждан 1953, с. 153]. Найімовірніше, у монастирських майстернях мали бути виготовлені перші перегородчасті емалі Русі. Саме в почті грецьких митрополитів, серед монахів, могли приїхати на Русь художники та ювеліри, які, на відміну від світських ювелірів, не приховували секретів майстерності від потенційних конкурентів, а, відповідно до чернечого світогляду, мали б ними поділитися, зокрема, з місцевими учнями, які долучалися до монастирського життя.

Достовірно перші грецькі емалі, що з'явилися на Русі, не відомі. Не виключено, що вони могли бути серед тих святинь, що раз у раз вивозилися з Києва або в ході створення нових міст і храмів, або під час завоювань [Гайденко 2019, с. 20–25].

Уже в дещо пізніший час у греко-руській колаборації монастирської майстерні могли бути створені дві емалеві пластини, що зберігаються в НМІУ.

Пластина із зображенням апостола Павла (інв. № ДМ-6495) походить з розкопок Вікентія Хвойки в с. Білогородка Київської області, можливо, зі зруйнованого в 1240 році храму Святих апостолів (іл. 1). Колись там було місто Білгород, яке, за літописом, заснував у 991 (6499) році Князь Володимир і привів сюди багато людей з інших міст. Під 1444 роком (6652) у літописі є запис про освячення церкви Святих апостолів [Ипатьевская летопись 1908, с. 75, 219].

В. В. Хвойка проводив розкопки Білгорода влітку 1909, 1910 та 1911 років. Можливо, крім Київського відділення Імператорського російського військово-історичного товариства [Непомнящих 2010, с. 145], до фінансування розкопок долучилася родина підприємців та меценатів Терещенків. Від них знахідки було передано Музею старожитностей та мистецтв (нині – НМІУ), до інвентарної книги записано, що це «предметы, добытые при раскопке, произведенной В. В. Хвойко в с. Белогородке Киевского у. и губ. в июне–июле 1914 г.». Цей запис зроблений уже в 1915 році, і дата розкопок записана помилково, можливо, зі слів того, хто формально передавав предмети. Згідно із записом в інвентарній книзі, це

Іл. 2. Пластина із зображенням святого Миколая.
Інв. № ДМ-1796. Світлина Д. Клочко

«П. И. Терещенко», ймовірно, Пелагея Іванівна, донька Івана Миколайовича Терещенка. Т. Макарова, вочевидь, не маючи змоги звірити дані з музейною документацією, вказала, що пластина походить із зібрання Б. та В. Ханенків [Макарова 1975, с. 112].

На круглій золотій пластині (діаметр 29 мм) розміщено поясне зображення святого апостола Павла, виконане в техніці перегородчастої емалі. Обабіч фігури – кириличний напис, що підтверджує створення емалі в слов'янському середовищі. Праворуч вертикально розташовано літери червоного кольору: С з титулом, Т, Ъ, Н, ліворуч – П, далі, очевидно, лігатура літер А та V (U), що нагадує літеру N, Л, Ъ, та О.

Зображення апостола виконано впевненою рукою. Однею непереривною золотою лінією окреслено контур обличчя з високим чолом, трохи запалими скронями, виступаючими вилицями. Так само лише однією лінією відтворено рисунок характерного видовженого носа та густих брів. Сміливі завитки золотих ліній виділяють зіниці великих мігдалеподібних очей, погляд яких звернений убік, до невидимого нам образу. Ритмічні золоті складки хітона та гіматія оповивають фігуру, залишаючи вільною праву руку, довгі пальці якої складені у двоперстне знамення перед грудьми. Лівою рукою, прикритою гіматієм, апостол тримає закриту книгу в оздобленому окладі. Цей незмінний атрибут святого

Павла – книга або сувій у руках (14 Послань Павла). Це найбільш давні тексти християнства, що написані ще до Євангелій і ввійшли до Нового Заповіту. Павло, або Савл, який не входив у коло учнів Христа, а протягом тривалого часу запекло переслідував християн, отримав одкровення і став найревнішим посланцем і провісником християнства, «апостолом язичників», «апостолом народів».

Зображення на мініатюрній пластині цілком відповідає досить стійкій та впізнаваній іконографії апостола Павла, яка, вочевидь, спирається на деякі згадки в апокрифах про його зовнішність. Павла зображували лисіючим, з високим, прокресленим зморшками чолом, з пронизливим поглядом великих очей з-під густих вигнутих темних брів. Смаглява шкіра, довгий, трохи гачкуватий ніс, повні губи та досить довга темна борода, часом розділена на кілька хвилястих пасм. Подібне мозаїчне зображення є і в Софії Київській [Лазарев 1960, табл. 8, 9].

Пластина дуже пошкоджена – є розриви та тріщини, втрати емалі, деформації перегородок. Можливо, руйнівні впливи середовища та якісь технологічні особливості емалі призвели до її втрат та зміни кольорів. Початкові кольори майже не збереглися, крім кармінно-червоного. Зважаючи на те, що з якогось часу в іконографії за одягом апостолів закріпилися певні кольори, зокрема, у Павла червоний для гіматія та зелений або синій для хітона, можна припустити, що такими вони мали бути і на цій емалі. Не виключено, що занадто темний колір шкіри і початково не мав світлого тілесного забарвлення, а мав передати смаглявість шкірки гранату – усе це теж характерні риси образу Павла [Budge, Wallis 1901, p. 531].

На пластині немає ніяких технологічних отворів, вочевидь, вона мала бути закріплена в оправі кастом.

Надзвичайно близьким за характером рисунку є й образок за інвентарним № ДМ-1796 із зображенням святого Миколая (іл. 2). Пластина, можливо, кругла початково, близько 30 мм в діаметрі, збереглася не повністю. Нижня частина суттєво пошкоджена; тріщини й деформація пластини та перегородок, висипання емалі та втрати її кольору, ймовірно, свідчать про те, що пластина за-

знала впливу високої температури. Святий зображений фронтально, до поясу, плечі досить вузькі та похилі, так само, як і у Павла. Обабіч фігури напис червоного кольору: праворуч скорочене до знаку в колі «агіос» та вертикально розташовані літери ННКО, ліворуч – літери ЛАО. Права рука піднята до грудей в благословляючому жесті, очевидно двоперстному. Частина пластини, де мало бути зображення руки з книгою, втрачена. Риси цілком упізнавані – велике кругле лисіюче чоло, невеличкий чубчик, коротка кругла борода, що трохи роздвоюється в нижній частині, довгастих прямих ніс, великі очі. Погляд очей спрямований угору. Контур бороди та вуха позначені однією перегородкою. Так само, як і в апостола Павла, однією неперервною лінією окреслено контур обличчя, абсолютно ідентично відтворено рисунок носа та вигнутих дугою брів, за виключенням того, що ніс Павла зображений у профіль. Однакової форми перегородки зображують дві зморшки на чолах святих, однаково зображено роти з опущеними кутиками. Емаль голови Миколая в кращому стані, ніж у Павла. Зберігся бежево-тілесний колір обличчя, темно-блакитний колір німба з червоною облямівкою. Здавалося б, зберігся попелясто-сивий колір волосся та брів, але, зважаючи, що зіниці очей мають такий само колір, можна припустити, що він з якихось причин змінився.

Зображення одягу зазнало суттєвих пошкоджень, але можна зрозуміти, що на плечах святого єпископський омофор (широка стрічка із зображеннями хрестів – частина облачення, яка символізує вівцю, що заблукала, врятовану пастирем, тобто душу, якою опікується священник). Омофор – із червоною облямівкою, на лівому плечі вгадується зображення хреста, що складалося з чотирьох краплеподібних фігур.

Зображення Миколая має особливості, які трапляються досить рідко. Зокрема, червоне облямування стрічки омофора присутнє лише на візантійській мозаїчній іконі Миколая Чудотворця XII-XIII ст. з колекції Музею мистецтв Б. та В. Ханенків (Лазарев 1986, с. 130, табл. 431). Незвична також форма хрестів на омофорі. Подібним чином зображено лише хрести на іконі X ст. святих Зосима та Миколая із синайського монастиря Святої Катери-

ни (Frühe Ikonen 1972, Taf. 13).

У колекції Метрополітен-музею зберігається невелика золота пластина із зображенням святого Миколая на повний зріст, що датована XI ст. і вважається візантійською роботою [Medallion of St. Nicholas]. Хоча є певна подібність двох зображень, складається враження, що пластина з колекції Скарбниці виконана досконаліше.

На жаль, немає жодної інформації про походження пластини із зображенням святого Миколая, крім того, що вона перебувала в зібранні музею ВУАН вже в 1924 році, отже, найвірогідніше, вона була з колекції Б. та В. Ханенків. Вочевидь, вона поміщена в срібний футляр-оправу значно пізніше виготовлення, ймовірно, наприкінці XIX – початку XX ст., коли потрапила до рук торговців або колекціонерів.

Як і на пластині із зображенням апостола Павла, на ній немає отворів, призначених для кріплення. Вочевидь, вона мала бути закріплена в касті.

Дуже спокусливо, зважаючи на подібність цих двох пластин, зробити висновок, що вони виготовлені в один час і в одному місці та були призначені для одного предмета, наприклад, оправу Євангелія, або принаймні для групи подібних предметів.

Виразне тонке моделювання облич, вірогідно, виконано більш професійним грецьким ювеліром, слов'янські написи, можливо, зроблено іншою рукою. Очевидно, ці образки можуть вважатися одними з перших візантійсько-руських перегородчастих емалей і бути датовані кінцем XI – початком XII ст. Згодом, коли складну техніку опанувало ширше коло майстрів Русі, змінився характер зображення облич, які стали, здається, значно простішими.

Ряд предметів із зображеннями святих та символічних образів походить зі скарбу, виявленого, ймовірно, восени 1900 року. Перша згадка про цей скарб, як про випадкову знахідку, зроблену в Києві, з'явилася в «Археологической летописи Южной России» за січень [Беляшевский 1901, с. 3]. У жовтні він був уже детально описаний М. Ф. Біляшівським як «замечательный клад великокняжеской эпохи», який, ймовірно, походить з Києва [Беляшевский 1901, с. 150–162].

Іл. 3. Медальйон із зображенням архангела.
Інв. № ДМ-1776. Світлина Д. Ключко

У 1902 році в п'ятому випуску ханенківських «Древностей Придніпровья» [Ханенко 1902, с. 12, 14, 21–22, табл. XXXI–XXXIII] опубліковано перелік предметів зі скарбу, таблиці з їхніми зображеннями та з'явилися додаткові відомості про обставини знахідки: предмети знайдено одночасно на одному з городищ поблизу села Сахнівка. Перебували вони у двох горщиках і, як зазначено в «Древностях...», невідомо, чи становили один скарб.

Особливістю цієї знахідки, яку прийнято називати «Сахнівським скарбом», є дивовижне багатство та різноманітність виробів, прикрашених у техніці перегородчастої емалі: це парні колти з емалевими зображеннями, ланцюги з квадрифолійних бляшок («рясна»), медальйони із зображеннями Ісуса Христа, Богородиці, Іоанна Хрестителя та архангела, котрі, можливо, становили одну нагрудну прикрасу (т. зв. барму) та золота діадема з дев'яти оздоблених емаллями пластин.

Золоті «образки» з емалевими зображеннями Спасителя, Іоанна Предтечі, Богоматері та архангела М. Біляшівський відніс до нагрудних прикрас. Він зазначив, що два остан-

ні менші за розміром, а всі чотири становлять Деїсус. На його думку, образки повинні були розділятися намистинами.

Уже в п'ятому випуску видання «Древности Приднeпровья» медальйони із Сахнівського скарбу описані як металеве намисто або опліччя, що зазвичай називається бармами і належить до церемоніальних великокняжих прикрас [Ханенко 1902, с. 14]. Відтоді закріпилася думка, що медальйони, один з яких утрачений, складали одну прикрасу, що належала до великокнязівського убору. Неодноразово різні автори помилково вказували, що медальйони було знайдено знизаними в один разок з намистинами.

Усі чотири медальйони виконано із золота, у центрі – пластина з емалевим зображенням, затиснута в касті, зробленому з поставленої на ребро смужки металу. Навколо касти – перлова обнизь, закріплена петельками. За обниззю – орнаментальний пояс, утворений двома рядами рубчастої дротинки, між якими напаяно тиснені опуклини. Між групами опуклин розташовано пірамідальні восьмигранні касти з овальними вставками скла синього, зеленого та червоного кольорів. За рядом опуклин – ще ряд обнизи з намистин. По краю медальйони облямовані рубчастою дротинкою. Краї кастів виступають за контур кола, утворюючи променеподібні виступи. Платини основи медальйонів обрізано по контуру кастів. До медальйонів приєднано оголів'я, що мають вигляд чотирикутного пірамідального касту з круглою скляною вставкою. Зі зворотного боку каст щільно запаятий гладенькою пластиною. На пластину в центрі горизонтально напаяно пронизку у вигляді трубочки, виконаної з дротинки, скрученої спіраллю. Пронизка з двох боків облямована рубчастою дротинкою. У нижній частині касту припаяно дві пластинчасті петлі.

Медальйон (іл. 3) за інвентарним № ДМ-1776 (56×78 мм) має шість трапецієподібних виступів по краю. По центру – пластина з поясным зображенням архангела. Фігура зображена фронтально, а голова повернута праворуч у три чверті. Круглий німб смарагдового кольору з червоним облямуванням. Обличчя тілесного кольору, овальне, з невеликим напівовальним виступом на рівні лівої вилиці, що зображує вухо, окреслене

Іл. 4. Медальйон із зображенням Христа
Вседержителя. Інв. № ДМ-1777. Світлина Д. Ключко

однією перегородкою. Очі великі, дещо спотвореної мигдалеподібної форми, з виділеними темними зіницями, зверненими праворуч, зіниця правого ока зведена догори, лівого – опущена донизу. Однією перегородкою накреслено досить короткий ніс із широким переніссям та широкі короткі темні брови. Форма рота нагадує прямокутний трикутник з коротшим вертикальним катетом. Волосся зображено у вигляді темних локонів, що ледь сягають підборіддя. На голові – діадема у вигляді напівмісяця білого кольору.

Перед грудьми архангела – ліва рука, у якій затиснуто тонкий червоний жезл-мірило, що завершується зображенням сонячного хреста. Праворуч на рівні руки зображено дископодібне зерцало мармурово-білого кольору в червоній облямівці. На зерцалі – великий рівнораменний хрест синього кольору.

Одяг, імовірно, зображує лоратне облачення з лором мармурово-білого кольору, облямованим червоною каймою. Смуга лора прикрашена червоними, синіми та смарагдовими ромбами та трикутниками. Над лором

синьою емаллю зображено елемент одягу (Т. Макарова назвала його «ісподь» [Макарова 1975, с. 54]), який, можливо, мав передати плащ-сагій із круглою червоною застібкою. З-за спини архангела видніються два згорнутих крила, які розцвічені смарагдовим, синім, білим та червоним кольорами.

У медальйоні за інвентарним № ДМ-1777 (64×83 мм) – пластина з поясным зображенням Христа Вседержителя (іл. 4). Риси відповідають усталеній іконографії – довге темне хвилясте волосся з прямим проділом, пасмо волосся на чолі, середньої довжини борода, що залишає відкритою ший. Німб смарагдового кольору з червоним облямуванням. У німбі зображено верхню та бокові лопаті хреста мармурово-білого кольору з червоним облямуванням. На кожній – невеликий ромб смарагдового кольору.

Контур досить широкого обличчя тілесного кольору окреслено однією складно вигнутою перегородкою з гострими кутами, що сходиться до крил носа. Ще однією перегородкою окреслено контур бороди й вуха, що зображені петельками. Очі великі, мигдалеподібні, широко поставлені, з виділеними темними зіницями, зверненими ліворуч. Вдовжений ніс із широкими переніссям і кінчиком, котрий нагадує трилисник, короткий, досить широкі темні брови також накреслені однією перегородкою. Рот червоний, має форму літери «м».

Правиця піднята перед грудьми зі складеними у двоперсне хресне знамення пальцями. У лівій руці, прихованій складками гіматії, – закрыта книга, дана в зворотній перспективі. Обкладинка мармурово-біла, у центрі зображено невеликий рівнобічний хрест червоного кольору, по кутках – краплеподібні елементи смарагдово-зеленого кольору. Закрыта книга в руці Вседержителя є водночас символом Євангелія та Книги життя, у якій записано імена тих, хто спасеться.

Постать у смарагдового кольору хітоні з червоними клавами й поручами та темно-синьому гіматії. Праворуч від постаті на рівні плеча червоні літери монограми – ІС з титлом, ліворуч – ХС з титлом.

У медальйоні за інвентарним № ДМ-1778 (66×85 мм) – пластина з поясным зобра-

Іл. 5. Медальйон із зображенням Іоанна Хрестителя.
Інв. № ДМ-1778. Світлина Д. Ключко

женням Іоана Хрестителя (іл. 5). Він звернений у три чверті праворуч із традиційно для деісусної композиції піднятими перед грудьми й зверненими до Христа в жесті моління руками. Круглий німб смарагдового кольору із червоною облямівкою. Контур обличчя тілесного кольору окреслено однією складно вигнутою перегородкою, що сходиться до крил носа. Ще однією перегородкою окреслено контур бороди й вуха, що зображені кінчиками перегородки вигнутими петельками. Очі дуже великі, дещо спотвореної мигдалеподібної форми, з виділеними темними зіницями, зверненими праворуч. Видовжений ніс у профіль і широкі брови також накреслено однією перегородкою. Рот червоний, має форму літери «м». Довге хвилясте волосся спускається нижче плечей, борода розділена на пасма і трохи прикриває шию. Колір емалі волосся і бороди втрачено.

Постать огорнена складками одягу смарагдово-синього кольору без чітко вираженого крою, що залишає руки відкритими майже до ліктів, червоною облямівкою виділено кисть правої руки. Праворуч від фігури на рівні плеча – червоні літери ІСΘ з титлом.

Цікаво, що як і на кількох інших давньоруських медальйонах, відсутні слова «святий», або «агіос», та «Предтеча», або «Хреститель». Можна припустити, що монограма грецького Прόδρομος (Предтеча), яку найчастіше можна побачити на мозаїках або фресках, виявилася занадто складною і незрозумілою для копіювання, а ВА (скорочення від Βαπτίζων), як на медальйоні із зображенням Іоана Хрестителя кам'янобродської цати [Макарова 1975, табл. 17], ще не набуло поширення. Хоча, не виключено, що в такому написі відбилися особливості шанування Предтечі.

У медальйоні за інвентарним № ДМ-1795 (56×78 мм) – вставна пластина з поясином зображенням Богородиці (іл. 6). Її фігура звернена у три чверті ліворуч, голова ледь похилена, руки підняті перед грудьми і звернені до Христа в молінні. Ліворуч також звернений погляд великих мигдалеподібних очей з темними зіницями. Обличчя тілесного кольору, овальне, з невеликим напівовальним виступом на рівні правої щоки, що нагадує зображення вуха, окреслене однією перегородкою. Трохи видовжений ніс із широким переніссям

Іл. 6. Медальйон із зображенням Богородиці.
Інв. № ДМ-1795. Світлина Д. Ключко

у профіль і широкі короткі брови також накреслені однією перегородкою. Рот червоний, прямокутної форми. На шії дугоподібною перегородкою позначено складочку. Голова покрита мафорієм синього кольору, з-під якого виглядає червоний чепець. Німб смарагдового кольору з червоною облямівкою. Фігура огорнена складками мафорію, що залишає відкритими нижню частину рукавів зеленкуватої туніки з червоними поручами. На плечах та на чолі мафорію зображено рівнобічні хрестики з розширеними кінцями. Ці хрестики символізують цноту Богородиці до, під час и після Різдва Христового.

Ліворуч від Богоматері на рівні плеча – червоний напис М-Р з титулом, праворуч ΘΥ з титулом. У літері Θ є додаткова риска, що йде трохи навкіс, у літери Υ нижня вертикальна перекладинка майже відсутня. Напис є скороченням грецького Μηтер Θεου – Матір Божа.

Риси облич усіх зображених мають певну спільність – широкі перенісся, короткі брови, дуже великі очі. Virізнюються зображення губ: у Христа та Іоанна у вигляді «м», у Богородиці прямокутником та, вочевидь, деформованим прямокутником в архангела. І хоча в малюнку помітні вади, загалом образи вийшли напрочуд характерними та емоційно виразними.

Ці чотири медальйони, як прийнято вважати, складають неповний Деїсус, у якому не вистачає зображення ще одного архангела. Деїсус – «моління» – це традиційне зображення Богоматері та Іоанна Предтечі, звернених із молитвою до Христа, образ якого – у центрі композиції. Таке зображення має, вочевидь, літургійний прототип – текст сирійського євхаристичного обряду («седро»), написаний Феодором Монсвестійським на початку V ст.: «Марія, яка тебе народила, І Іван, який тебе хрестив, Хай моляться за нас і помилуй нас» [Мысливец 1973, с. 62]. Початково трифігурна композиція ускладнювалася протягом VIII–X ст. До Деїсуса додавали зображення архангелів, апостолів та святих. Крім церковних зображень, серед руських старожитностей відомо кілька ювелірних виробів з деїсусними композиціями різного складу, зокрема, золота діадема з київського скарбу 1889 року [Корзухина 1954, с. 118–119], умовно барми, знайдені 1822 року в Старій Рязані (компози-

ція складається із центрального зображення Богородиці та двох молитовно звернених до неї святих) [Кондаков 1896, с. 83–96], окремі медальйони, що входили, вочевидь, до складу нагрудних прикрас із деїсусним зображенням: з київських скарбів 1824 та 1880 років [Корзухина 1954, с. 115], зі скарбу, знайденого на Княжій Горі в 1891 році [Черненко 1998, с. 66–67]. Деїсусна композиція з нашитих на тканину медальйонів оздоблює сакос митрополита Алексія [Осипов 1993, с. 28].

Традиційно центром деїсусної композиції є зображення Христа, обабіч нього розташовують зображення Богородиці та Іоанна Хрестителя, потім – фігури архангелів. Ці зображення можуть бути або одного розміру, або дещо зменшуватися від центру. У будь-якому разі зображення Богородиці та Предтечі, хоча б з огляду на гармонійність композиційної побудови, мають бути одного розміру. У випадку із сахнівськими медальйонами ми бачимо суттєву різницю в розмірах. Два медальйони більші: із зображенням Христа (64×83 мм) та Предтечі (66×85 мм), на них розташовано по вісім кастів зі вставками. На менших медальйонах із зображенням Богородиці (56×78 мм) та архангела (56×78 мм) розташовано по шість кастів зі вставками. Навіть якби існував ще один медальйон, композиційної рівноваги не було б досягнуто. Отже, постає питання, що насправді представляють ці медальйони, чи дійсно вони є княжою регалією. Г. Н. Бочаров свого часу висловив припущення, що оправи було виготовлено значно пізніше від самих емалей [Бочаров 1984, с. 67]. Дійсно, впадають в око деталі, нехарактерні для ювелірного мистецтва домонгольського часу. Тиснені касти пірамідальної форми переважно бачимо на європейських персях XIV ст. і лише одного разу на підвісках у вигляді колтів зі Старої Рязані. У касти на сахнівських прикрасах вставлено кольорові скельця, що не відповідає статусній княжій прикрасі. На Русі добре розуміли цінність коштовних каменів, і прикраса, виготовлена із немалої кількості золота, з використанням дороговартісних перегородчастих емалей, навряд чи могла бути доповнена склом. Приміром, знахідки зі Старої Рязані оздоблені кількома сотнями коштовних каменів. У Візантійській імперії лише в дуже скрутні часи вже в

Іл. 7. Оголів'я медальйона із зображенням Христа Вседержителя. Інв. № ДМ-1777. Зворотний бік.
Світлина Д. Ключко

XIV ст. вимушено використовували вставки зі скла замість коштовних каменів. Про це писав Никифор Григора в «Історії ромейв», згадуючи, що за часів імператора Іоанна Кантакузина в палаці панувала така бідність, що не було жодної чаші чи кубка із золота або срібла, але деякі були олов'яними, а решта – керамічними й глиняними, а царські діадеми і покрови були переважно лише імітацією золота та дорогоцінного каміння: одні – з покритої золотом шкіри, інші – з блискучого скла різних кольорів [Григора 2014, с. 183].

Ще одна незвична деталь медальйонів – оголів'я, крізь які мала, вочевидь, просовуватись шворка (іл. 7). У всіх відомих середньовічних медальйонах, підвісках, хрестах оголів'я має вигляд сферичної або кубічної намистини, у жодному разі не відомо, щоб воно було виготовлено з касту та припаяної до нього на звороті дротяної трубочки. Отже, місце й час виготовлення оправи залишаються вельми дискусійним питанням.

Невідповідність прикрас одному композиційному задуму може мати кілька пояснень. Перше, найпростіше – ми, можливо, маємо справу не з однією прикрасою, а з двома, трохи різними за розмірами. Від меншої збереглися медальйони із зображенням Богородиці та архангела, від більшої – із зображенням Христа

та Предтечі. Інша версія – кілька пластин із зображеннями святих, імовірно, не становили якусь одну цілісну прикрасу, а були оздобами різного церковного начиння. Пізніше для них виготовили оправу, можливо, маючи на увазі, що два більші медальйони будуть у центрі, а менші – по боках від них. Питання, чому для образу Богородиці зроблено менший медальйон, може мати кілька пояснень. Зокрема, для людини, не обізнаної з християнською традицією, зображення бородатих чоловіків могли здаватися гідними більшої уваги, ніж зображення жінок (не виключено, що зображення архангела могло сприйматись як жіноче). Отже, для них слід було виготовити більшу оправу й розмістити їх у центрі. Але не виключено, що справа у випадковості та неуважності. Таку думку може підтверджувати те, що медальйон із зображенням Предтечі намагались, очевидно, зменшити, вирізавши шматочок пластини, що, зрозуміло, виправити ситуацію не могло.

Не виключено також, що оправу не виготовляли спеціально для пластин, а просто сумістили емалі з тими медальйонами, що були в наявності.

Чи могла така прикраса бути князівською регалією? Це здається малоімовірним. Але вона цілком могла бути використана для оздоблення храму до того часу, як потрапила до скарбу.

До складу Сахнівського скарбу входила золота діадема (іл. 8) з дев'яти пластин (інв. № ДМ-1783, загальна довжина 350 мм), одразу названа князівською. Діадема привертала найбільшу увагу дослідників своєю рідкісністю, сюжетом, зображенням на центральній пластині, і можливою приналежністю до княжого убору.

На сьогоднішній день відомо лише дві повні діадеми такого типу, знайдені в скарбах: діадема із зображенням Деїсуса зі скарбу із садиби Гребенівського в Києві та сахнівська. Неповні набори пластин з розібраних діадем, переважно із зображеннями святих, прикрашають оклади Мстиславова Євангелія та оклад ікони Знамення Богоматері, окремі пластини знайдено в Новгородку, у Дорогобузькому районі, на Княжій Горі [Макарова 1975, с. 48–52]. Ймовірно, пластину діадеми знайдено в одному з поховань у могильнику золотоординського часу Мамай-Сурка [Ель-

Іл. 8. Діадема із зображенням Александра Македонського. Інв. № ДМ-1783. Світлина Д. Клочко

ников 1992, с. 75,79, рис. 25: 2). Ще одну пластину із сюжетом, аналогічним сюжету на центральній пластині сахнівської діадеми, знайдено, ймовірно, у Серенську [Пуцко 2014, с. 181–184]. Приналежність діадем до жіночого убору більшістю авторів не заперечується. Однак П. П. Толочко вважає, що діадеми були атрибутами влади князів [Толочко 1963, с. 145–164].

Більшість дослідників датують сахнівську діадему XII ст. і схильні вважати, що її виконано в київській майстерні, проте допускають можливість участі у роботі цієї майстерні грецьких майстрів [Макарова 1975, с. 48]. Даркевич датує діадему XI ст. [Даркевич 1975, с. 157].

За визначенням Н. Ф. Біляшівського, на центральній пластині сахнівської діадеми зображено Александра Македонського, який підноситься на небо на колісниці, запряженій грифонами (іл. 9). Зображення подібного сюжету надихалося, як вважається, епізодом середньовічних творів про життя Александра Македонського, що базуються на «Романі про Александра» Псевдо-Каллісфена (II–III ст.). Роман ще за часів раннього середньовіччя був перекладений латиною, івритом, вірменською, перською та арабською мовами і породив багато інтерпретацій. Французька версія Альберика з Безансона вважається першим лицарським романом. Лампрехт Німецький створив авторський переклад, відомий як «Пісня про Александра». До цього образу зверталися також Фірдоусі в «Шахнаме» та Нізамі в «Іскандернаме». Історії про Александра набули популярності і в слов'янському світі, про що свідчить поява «Александрії Хронографічної», перекладеної ще до кінця XII ст. Існувала світська поема, написана старочеською мовою, можливо, наприкінці XII – на початку XIV ст. З XIV ст. відома «Алексан-

дрія Сербська». Аналізу цих творів загалом та сюжету вознесення Александра присвячено широке коло літератури [Веселовский 1892; Grabar 1968, р. 291–296; Ross, 1971; Simon 1941, р. 77–191, та ін.]

Серед усіх пригод Александра, описаних у цих творах, сцена вознесення – єдиний сюжет, що не тільки ілюструвався в рукописах, але був перенесений в архітектуру, на тканини, кераміку, ювелірні вироби. Вочевидь, це можна пояснити подібністю зображення до віддавна відомих композицій тріумфу богів та героїв.

Тому зображення на центральній пластині діадеми має численні аналоги в середньо-

Іл. 9. Центральна пластина діадеми. Інв. № ДМ-1783. Світлина Д. Клочко

вічному мистецтві, але не має однозначного семантичного трактування. Ставлення до образу Александра і, відповідно, розуміння сенсу зображення польоту відрізнялося в різних культурних традиціях. Для ісламської еліти в Єгипті, Персії та Анатолії завоювання світу Александром і пошуки мудрості були частиною епічної та дидактичної поезії, яка виражала цінності лідерства, справедливості та мудрості, а саме намагання піднятися до неба свідчило про пошук мудрості та істини.

Вважається, що у Візантії образ Александра втілював тріумф імперської ідеї та божественності влади монарха і начебто такий сенс мали і зображення сцени вознесіння Александра на землях Русі [Grabar 1968, р. 291–296]. У західному світі в деяких випадках політ на грифонах набув негативного дидактичного значення: сходження на небо стало символом злочинної гордині. Однак хрестоносний рух і формування ідеології рицарства спричинили дещо інше сприйняття героя: як ідеального рицаря, щедрого та сміливого, переможця східних варварських народів, що було особливо актуальним на тлі боротьби за Святу Землю, а ще шукача істини. І, відповідно, переосмислювались його пригоди. Зрештою, у великому завойовнику стали вбачати монотеїста й стихійного християнина [Чумакова 2014, с. 105], а у вірменському варіанті життя Александра зіставлене із земним життям Христа [Маршак 2017, с. 410].

Якщо уважно розглянути діадему, можна звернути увагу на деякі деталі, які можуть свідчити про особливості сприйняття образу. Фронтальна симетрична композиція на центральній пластині представляє напівфігуру людини анфас із розведеними, зігнутими в ліктях та піднятими руками. Нижньої частини тіла не видно, напівфігуру розміщено на предметі, що формою нагадує півкруглу чашу на високому піддоні. Нижче по боках профільні зображення двох протиставлених грифонів, морди яких повернуто до центру. На голові зображеного – корона. Одяг з довгими рукавами прилягає до тіла і прикрашений декорованим опліччям і вертикальною планкою, що від нього відходить (можливо, стилізоване зображення лора). У руках – предмети з держакон, що завершуються орнаментованим прямокутником.

Найближчою аналогією зображення на діадемі прийнято вважати емалеве зображення на так званій тарілі Артукіда, яка зберігається в музеї Інсбрука і вважається багатьма дослідниками роботою візантійського майстра, виконаною, можливо, для подарунка східному володарю [Steppan 1995, р. 13–35, 81, fig. 1]. Таріль та неповна діадема з Преслава [Атанасов 1999, с. 224] – це єдині на сьогодні відомі вироби з емаллю, якщо не враховувати сумнівну пластину із Серенська, де повністю представлено сюжет вознесіння. На перший погляд, дійсно, можна відмітити подібність у зображенні, насамперед обличчя та зачіски. Однак розбіжностей більше, ніж збігів. На тарілі Артукіда, як і на багатьох зображеннях зі сценою вознесіння, що наводяться як аналогії, упізнається традиційна візантійська корона стема, а на сахнівській діадемі вінець має нехарактерний для візантійського мистецтва вигляд. Корона сахнівського Александра, з точки зору дослідників руського мистецтва, здається фантазійною. Але насправді її вигляд цілком відповідає тим коронам, якими увінчані королі й імператори в західній традиції та подекуди вірменські королі, зображені на мініатюрах. Зображені анфас, ці корони здаються тричастинними, їх зубці завершуються трилисниками. Так само зображено й корони Александра на ілюстраціях до роману про Александра, що, правда, виконаних у XIV ст. Можна дійти висновку, що майстер, який створював образ або сам був добре обізнаний з такою формою корони й такими зображеннями і вони були для нього звичними, або ж зображення спеціально обумовив замовник.

Так само відрізняються предмети, що їх тримає в руках Александр, зображений на тарілі і зображений на діадемі, власне, як і положення рук. За текстом «Александріади», на спис має бути насаджений той чи інший шматок м'яса, і такі зображення, де Александр з одним списом у руках, можна побачити на численних ілюстраціях до роману. Ймовірно, з точки зору симетричності композиції на предметах декоративно-вжиткового характеру та на архітектурних деталях, логічно було зображувати персонажа з двома списками. І дійсно, таких зображень багато, і на списках досить точно вгадуються зображення

Іл. 10. Мозаїка із зображенням сцени хрещення святого Павла. XII ст. Капела Палатіна. Палермо

або шматків м'яса, або навіть цілих туш. На багатьох зображеннях різняться положення рук. Інколи вони зведені перед грудьми, і це положення нагадує положення рук володаря зі скіпетром та мечем або іншою ознакою влади (власне такий вигляд має і зображення на тарілі Артукіда, хоча жезли Александра увінчують предмети, що водночас нагадують і навершя скіпетра, і голови тварин). В інших випадках руки розведені в сторони. Ймовірно, свідомо чи ні, але прообразом для таких зображень обиралися зображення тріумфаторів або божеств із піднятими руками, або ж адорація, моління.

Предмети в руках царя на діадемі, вочевидь, не мають нічого спільного із зображеннями тварин або шматків м'яса. Прямокутники, орнаментовані пальметами, за формою нагадують лабаруми, з якими інколи зображували імператорів, та лабаруми або рипіди в руках у ангелів, що славлять Всевишнього. Тож, можливо, ці деталі мають викликати асоціацію зі словослов'ям, що виголошується єдиному Господу.

Ще один важливий елемент – вигляд транспортного засобу, у якому Александра підіймають грифони. На тарілі Артукіда це дійсно колісниця, як і в деяких інших зображеннях (преславська діадема тощо), де чітко розрізняються передок та два колеса. Інколи, відповідно до способу, описаного в різних версіях роману, це пристосування, що нагадує гамак або кошик, або навіть різноманітної форми споруди, у які запряжено грифонів Александра [Cruse 2014, р. 162], але жодна не схожа на предмет, зображений на діадемі. На сахнівській діадемі зображення не нагадує колісницю як за формою, так і через відсутність коліс. Найбільше цей предмет схожий на чашу на піддоні і, найвірогідніше, саме так він і мав сприйматися, викликаючи асоціацію з чашею баптистерія, зображеною, наприклад, на сицилійській мозаїці зі сценою хрещення Павла (іл. 10) або на мініатюрах Радзивіллівського літопису (асоціація із символічним зображенням Євхаристії у вигляді Христа в потирі видається, мабуть, занадто сміливою). Можливо, першоджерелом є зображення сцени купання народженого Александра, що ілюструє один з епізодів роману [Perry]. Вона могла переосмислюватись як прообраз хрещення героя, якого вважали своїм предком деякі царські та королівські роди. Неможливість припустити, що шляхетні предки, які не були ще християнами, не удостояться царства небесного, спонукала інколи середньовічних можновладців до спорудження церков саме над похованнями предків, тим сами ніби включаючи їх до церковного кола, або навіть до посмертного хрещення (зокрема, Ярослав Мудрий хрестив посмертно князів Олега та Ярополка) [Ипатьевская летопись 1908, с. 100].

Ще одна, можливо, значуща, деталь, що не впадає одразу в око, це орнамент на одязі. Синій одяг героя не орнаментований, часті тонкі перегородки викладено кутами: це манера зображення складок, драпірування, а не передача малюнка тканини. А ось вертикальна планка на одязі персонажа декорована різнокольоровими хрестиками на білому тлі. Звісно, орнамент міг бути обраний і випадково, але смуга із зображеннями хрестів нагадує оморф або орар – мабуть, чи не єдина деталь одягу, прикрашена хрестами, зображення якої

Лл. 11. Парні пластини діадеми із зображенням Александра Македонського.
Інв. № ДМ-1783. Світлина Д. Ключко

Лл. 12. Парні пластини діадеми із зображенням Александра Македонського.
Інв. № ДМ-1783. Світлина Д. Ключко

трапляється в іконографічних джерелах, крім хрестиків на одязі пророка Даниїла на емалевій платівці з Пала д'Оро [Bettini 1984, p. 55]. Крім того, такі само хрестики є на мафорії Богородиці.

Отже, можливо, у випадку із зображенням на сахнівській діадемі ми маємо справу з христологічним розумінням сюжету, у якому Александр виступає не як язичник, а як більш складний образ, який перегукується з образом вознесіння Христа і стає символом очищення та вознесіння душі. Можна розуміти вознесіння на грифонах, які уявлялися психопомпами й символами подвійної природи Христа – людської та божественної [Чумакова 2014, с. 104] – як своєрідне переродження, духовне хрещення язичницького царя, на що, можливо, натякає й колісниця у вигляді баптистерія.

Це значення підсилюється й зображеннями на інших пластинах. На трьох парах пластин розташовано три орнаментальні композиції, побудовані за однією системою, але різні в декоративних деталях. Центром кожної композиції є коло, з чотирьох боків від нього хрестоподібно розташовані прямокутники з трохи вигнутими сторонами. Від верхнього й нижнього прямокутників у різні боки відходять пишні пагони.

В одній парі (іл. 11) у колі розміщено хрестоподібну чотиричастинну розетку з п'ятипелюсткових кринів, уписаних у серцеподібні фігури. У середині – восьмикутний ступінчастий хрестик з виділеним кружечком центром. Верхні й нижні прямокутники заповнено червоними, бірюзовими та синіми хрестиками на тлі білої емалі. Боківі прямокутники заповнено орнаментом, що перегукується з орнаментом центрального кола. Пагони, що відходять від верхнього й нижнього прямокутників, розширюються. Їх складно орнаментовано пальметами та напівпальметами різної форми та подекуди геометричними фігурами. У цій парі пластин над верхнім прямокутником зображено стебло, увінчане розгалуженими пагонами та серцеподібною фігурою з п'ятипелюстковим криницею.

Зображення на ще одній парі пластин (іл. 12) загалом повторює попередню композицію, різниться лише орнаментация верхньо-

го й нижнього прямокутників та ускладнений контур пагонів, що відходять від нижнього прямокутника.

На ще одній парі пластин (іл. 13) усі прямокутні поля орнаментовано хрестиками, у центральне коло вписано композицію з ромбом та чотирма дзеркально протиставленими пагонами, що його охоплюють. Контур пагонів, що відходять від прямокутників, збігається з контуром пагонів попередньої пари.

На трапецієподібних пластинах, що мали завершувати ряд, зображення вписано в коло і повторює за малюнком зображення пальмет на пластинах-кіотцях.

В орнаментальних композиціях, що розміщені на цих пластинах, вгадується зображення хреста, із середохрестям у вигляді кола та раменами прямокутної форми. Вони відділені золотим тлом, але це абсолютно декоративний прийом (такий, наприклад, як у зображеннях птахів з відділеним крилом), який не заважає насправді бачити ціле. У центральному колі пагони та пальмети теж утворюють фігури у вигляді хрестів. Заповнені хрестиками прямокутники-рамена ще підкреслюють таке бачення, немов би безкінечно множачи зображення хреста.

Пагони, що відходять від рамен, є стилізованими зображеннями аканта, символом торжества Христа та перемоги над смертю. Абрис нижніх пагонів загалом дуже близький, наприклад, до абрису пагонів на емалевому енкаліпсіоні X–XI ст. з колекції Музею Бенакі в Афінах (№ 8837) [Everyday 2002, № 514] та до пагонів, з яких виростає хрест, зображений на візантійській срібній карбованій кришці релікварія каменя з Гроба Господнього, що зберігається в Луврі (Numéro principal: MR 346), датується 1150–1200 роками. Схожі пагони карбовані також на візантійській ставротепі (іл. 14), що зберігається в скарбниці собору Сан-Марко у Венеції (датується різними дослідниками досить широко – від X до XIV ст.) [Frazer 1985, p. 148–152].

Ще один елемент, одразу не зовсім зрозумілий, – зображення над верхнім прямокутником на кожній пластині. Воно начебто нагадує рослину з розгалуженим віттям, що відходить від стовбура. Але водночас контур надзвичайно схожий на зображення птаха. Зображення над хрестом птаха, який симво-

Іл. 13. Парні пластини діадеми із зображенням Александра Македонського.
Інв. № ДМ-1783. Світлина Д. Ключко

Іл. 14: а – срібна кришка релікварія каменя з Гроба Господнього. Лувр. (За: URL: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010096618#>); б – ставротека. Скарбниця собору Сан-Марко. Венеція. (За: URL: <https://www.orthodoxonderwijs.be/vorming/cursussen/02%20Edelsmeedkunst>)

Іл. 15: а – саркофаг єпископа Феодора. Базилика Сан-Аполлінаре-ін-класе. Равена. V ст.;
б – Хрест Святого Фоми. VII–VIII ст. Церква Святого Фоми. Ченнаї. Таміл Наду. Індія.
(За: URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Persian_cross_1.png)

лізує Святий дух, є на мармуровому саркофазі VII ст. єпископа Феодора в Равені, подібне зображення є також на хресті святого Фоми (іл. 15), що особливо поширене в сиромалабарській церкві. Ймовірно, ремінісценцією такого зображення був орнамент на діадемі. Отже, сцену вознесіння облямовують зображення квітнучого хреста без зображення розп'яття, над яким, імовірно, ширяє голуб-Святий дух.

Образ квітнучого Хреста – це найраніший символ Дерева життя, «насаженого від Бога в раю» (Бут. 2: 9). Цей символ трапляється на рельєфах ранньохристиянських церков, на мармурових саркофагах V–VI ст. У ньому втілюється ідея порятунку, який дає людству спокутна смерть Христа на хресті. Христос, умираючи на хресті, перемагає смерть і дарує життя. Тому Хрест є ознакою життя. Отже, Хрест Христовий – є видиме Дерево життя. Через смерть на дереві хреста людина отримала можливість повернутись до Раю і Дерева життя. Тотожність між Деревом життя і Хрестом символічно поєднує початок із кінцем.

Хоча зображення квітнучого хреста з ранньохристиянських часів існували у візантійському мистецтві, але надзвичайного поширення вони набули у вірменській культурі. Саме вірменські хачкари своєю складною

орнаментикою, що базується на зображенні лози та аканта, перегукуються з декором сахнівської діадери [Якобсон 1986, рис. 31–35].

Те, що, незважаючи на дуже тривалий час та бурхливі історичні події, збереглися дві діадери із зображеннями сцени вознесіння Александра Македонського – преславська та сахнівська (відомі також діадери із християнськими образами), – може свідчити про існування усталеного типу прикраси, можливо, весільного призначення, що наділялась апо-тропійним значенням і несла християнську символіку, але вирішену в декоративно-алегоричному стилі.

Християнські символи покладені і в основу орнаменталізації підвісок-колтів, зокрема, тих, що входили до складу Сахнівського скарбу.

Насамперед це зображення хреста. Згідно з богословськими текстами, хрест є найбільшим символом сили та влади Христової. Він лежить в основі всіх речей, і без цієї форми не може бути взаємозв'язку між частинами. Усе нагадує хрест: і образ людини, і знаряддя праці [Уваров 1908, с. 158]. Рівнораменний хрест лежить в основі квадрата – таку форму, за середньовічними богословськими уявленнями, мають земля і небесний Єрусалим. Саме як хрест варто сприймати те зображення, яке займає центральне місце в кількох колтах і яке трактується як чотирипелюсткова

Іл. 16. Колти. Інв. № АЗС-909, АЗС-912, ДМ-1779, ДМ-1782, ДМ-6340, АЗС-908, ДМ-6316, ДМ-6420.
Світлина Д. Ключко

розетка (іл. 16). Рамена цього хреста можуть мати вигляд складних п'ятипелюсткових пальмет, трилисників (квітнучий хрест), бути утворені трикутниками з геометричним декором (так званими городками) або мати форму розширених до кінців променів, між якими вгадується натяк на зображення тетраморфів. В останньому випадку образ підкреслюється хрестоподібно розташованими трапецієподібними фігурами та невеличкими хрестиками в колах.

На деяких колтах центральне місце займає зображення невеличкого трипелюсткового паростка, вписаного в коло (іл. 17). Його прийнято називати «крином» і вважати одним з варіантів Дерева життя. Не відкида-

ючи повністю такого тлумачення, не можна не звернути уваги на ще один аспект. Трилисник, або трєфолій, із XII ст. поширився у європейському мистецтві і став невід'ємним елементом готичного стилю, отримуючи тлумачення як символ Трійці [Лапшин, Бисєрова 2018, с. 49–51]. Ймовірно, на Русі, яка була досить активно залучена до католицького світу хоча б завдяки княжим матримоніальним зв'язкам, подібні елементи могли органічно доповнювати звичну систему символів.

Ще одна група зображень на колтах – птахи, зображені як поодиночі, так і парами (іл. 18). У християнській символіці образи птахів наповнені глибоким змістом. У псал-

Іл. 17. Колти. Інв. № ДМ-1838, ДМ-1772, ДМ- 6316. Світлина Д. Ключко

Іл. 18. Колти. Інв. № ДМ-6481, АЗС-912, АЗС-914, ДМ-1782, ДМ-1773 av, ДМ-1773 rev, ДМ-6421, ДМ-1790. Світлини Д. Ключко

мах Давидових душа людська порівнюється з птахом, і зображення голуба само по собі символізує людську душу. Сам Христос робить цього птаха символом чистоти та невинності, кажучи: «*Будьте чисті, мов голуби*» [Уваров 1908, с. 151]. Голуб також є символом Святого Духа.

Павич, фенікс, орел та пелікан символізують Ісуса Христа. Ці символи виникли на основі античних уявлень про павича, плоть якого нетлінна, фенікса, який помирає і воскресає, орла, що періодично оновлюється, пролітаючи поблизу сонця і потім поринаючи у воду, та пелікана, який годує своїх пташенят власною кров'ю, щоб урятувати їх від смертельного дихання змії. Оскільки, на відміну від візантійських образотворчих творів, немає виразних ознак, які б дозволили точно визначити вид птаха, можна припустити, що більш пишне оперіння мало б належати павичам та феніксам. Щоправда, у візантійському мистецтві павичі завжди зображені з вінчиком на голові, а фенікси – з чубчиком. Жодного вінчика немає на голівках птахів, зображених на емалевих виробих зі скарбів. Це об'єднує їх із зображеннями птахів, які «населяють» вірменські манускрипти. У тих випадках, коли композиція, без сумніву, повторює традиційну візантійську композицію з павичами, саме відсутність вінчиків відрізняє вірменські мініатюри.

У разі, якщо птахів зображували з якими-сь атрибутами, сенси могли дещо змінюватися. Птахи обабіч дерева символізували Рай, птахи, що п'ють із посудини або клюють плоди, символізували причастя [Уваров 1908, с. 113]. Можливо, деякі зображення на колтах пари птахів обабіч своєрідного стрижня, від вершини якого відходять невеличкі напівпальмети, відсилають саме до зображення птахів, що п'ють або клюють з вази і символізують євхаристію.

Голуб з оливковою гілкою нагадує про історію потопу, який очистив Землю від нечестя людського. Голуб, випущений з ковчега, повернувся з оливковою гілкою, сповістивши тим самим мир Всесвіту і знак, що гнів Божий заспокоївся. Голуб з гілочкою – символ миру та милості Божої [Уваров 1908, с. 147]. Таке зображення є на невеличкому колті за інвентарним № ДМ-1790 (іл. 18: 8). Можна виходити з того, що зображення птахів, вигляд яких близький до зображення на цьому колті, мають бути зображеннями голубів. Подібні фігурки зображені на колті за інвентарним № ДМ-6481 (іл. 18: 1), який, щоправда, був виконаний не в техніці перегородчастої емалі, а ближче до виїмчастої емалі. Перегородки були не напаяні, контур рисунка карбований, заглиблення були заповнені емаллю, що згодом висипалася. Сама композиція досить своєрідна. У центрі розташований невеличкий

Іл. 19. Колти. Інв. № АЗС-907, АЗС-909, ДМ-1779. Світлини Д. Ключко

личкий квадрат. Над ним і під ним розміщено два невеличкі кола, від кожного в різні боки відходять два розгалуження, що нагадують пагони. Хоча композиція була трактована як зображення Дерева життя [Макарова 1975, с. 25], не виключено, що в центральному квадраті слід вбачати весь Райський сад та чотири ріки, що з нього витікають і огортають всю землю. Птахи в такому випадку є праведними душами, які досягли Раю.

Зображення птаха з пишним довгим хвостом на колтах з інвентарним № ДМ-6420-6421 (іл. 18: 7) можна трактувати як зображення павича або фенікса, які є символами Христа та безсмертя. Ця символіка підсилюється зображенням хреста на іншому боці.

Колт за інвентарним № ДМ-1773, як уже відзначалося дослідниками, вирізняється серед інших формою та декором, зокрема, зображенням птаха з обох боків колта. Птах, зображений у профіль (іл. 18: 6), дещо нагадує зображення на колтах за інвентарним № ДМ-6420-6421, а ось птах у геральдичній позі (іл. 18: 5) з повернутою праворуч головою та розкритими крилами, від яких відходять червоні та сині смужки, поєднані з кружечками, має нехарактерний вигляд. Хоча він і трактований уже як зображення павича [Макарова 1975, с. 32], та, якщо згадати відсутність вінчиків у будь-яких птахів вірменських рукописів, це не викликає заперечень, то зображення павича з розкритими хвостом і крилами можна назвати унікальним.

На деяких колтах є парні зображення птахів з людськими обличчями (іл. 19). Манера зображення тулуба та крил, форма хвостів, вигляд головних уборів можуть різнитися.

Що незмінне – німби навколо їхніх голів. Між птахами зазвичай розташований або паросток-трилисник, або значно пишніша рослина, що вважається зображенням Дерева життя. Птахів прийнято називати «сиринами», вбачати в них жіноче начало і пов'язувати з їх любовною тематикою. Однак найближчими до таких образів є зображені у вірменських Четвероевангеліях (датованих, щоправда, переважно XV ст. і пізніше) істоти, які, найвірогідніше, означають посланців Божих (до Александра Македонського у вірменському варіанті історії теж з'являються божественні посланці у вигляді птахів з людськими обличчями) та асоціюються з ангелами (іл. 20). Цікаво, що на перегородчастих емалях, які походять з території Русі, на відміну від візантійських, не виявлено поки зображень ангелів, серафимів, херувимів, крім архангелів Гавриїла та Михаїла. Можливо, ці небесні сили треба вбачати в зображеннях сиринів.

На кількох колтах зображено пишну розлогу рослину, яка стійко асоціюється з Деревом життя (іл. 21). Але слід визнати, що на прикрасах давньоруського часу це не абстрактне Дерево життя якогось абстрактного язичництва, а цілком конкретний образ насадженого Богом в Раю дерева, який вписується в загальну систему християнської образності коштовного убору і має відповідності, наприклад, у декорі Пала д'Оро – Золотого вівтаря собору святого Марка у Венеції.

Важливий елемент декору, присутній практично на всіх колтах, – так звані роги, що їх інколи називають «рогами достатку». Найвірогідніше, більш правильно було б розглядати їх у деяких випадках як пагони аканта,

Іл. 20. Мініатюри з вірменського Четверосвангелія.

(3а: URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/478665>; з романа про Александра.

3а: URL: <https://chiccmanchester.wordpress.com/2015/08/25/armenian-manuscript-digitisation/>)

Іл. 21. Колти. Інв. № ДМ-1771, ДМ-6339, ДМ-1790. Світлини Д. Ключко

Іл. 22. Святий Віктор Мавр. V ст. Мозаїка. Базилика Сан-Амброджо, Мілан.
(За: URL: https://it.wikipedia.org/wiki/Sacello_di_San_Vittore_in_ciel_d%27oro#/media/File:Sacello_di_san_vittore_in_ciel_d%27oro_mosaici_del_450-500_dc_ca._002_vittore_tra_due_croci.jpg)

подібні до зображених на сахнівській діадемі. У деяких випадках вони, вочевидь, є трансформованим зображенням вінка. Для ранніх християнських споруд характерні були зображення святих або священних символів, облямовані вінками. Такі вінки могли складатися з квітів, плодів або лаврового листа (іл. 22). Вочевидь, з одного боку на колтах (інв. № ДМ-1771 і № ДМ-1772) стилізованим лавровим вінком оточено зображення трилисника (іл. 17: 2). Вінок складається з чотирьох сегментів, які асоціюються з раменами хреста, так само, як золота поверхня між ними теж утворює золотий сонячний хрест у колі.

Практично всі названі символи присутні на пластинах рясен (іл. 23), що з'єднані в один ланцюжок. Причому сама квадрифолійна форма пластин рясен із Сахнівського

скарбу (інв. № ДМ-1775) вже несе в собі образ хреста, який підкреслюється орнаментом, що може складатися з різних елементів, які, зрештою, утворюють хрести. Водночас у тих випадках, коли чіткіше виділений квадрат у центрі, можна говорити про образ землі та чотирьох сторін світу, які перебувають під сінню хреста, або у випадку, коли в центрі зображено рослину, – про Рай, у якому посаджено Дерево життя. Так само, як і на деяких колтах, на пластинах рясен зображені птахи, щоправда, поодинокі. Птахи, зображені на ряснах за інвентарним № АЗС-919 (іл. 24) у геральдичній позі з розкритими крилами, викликають стійку асоціацію із зображеннями орла, який є символом Христа. Більш делікатні птахи, змальовані в профіль, нагадують голубів – символи душ, які

Іл. 23. Пластини рясен. Інв. № ДМ-1775. Світлина Д. Клочко

Іл. 24. Рясна. Інв. № АЗС-919. Світлина Д. Клочко

прагнуть досягти Раю і скуштувати плодів з Дерева життя.

Звісно, подібні зображення мають прообрази в греко-римському мистецтві. Але за часів ранніх християн, яким інколи доводилося приховувати свою віру, їх стали використовувати, наповнюючи новим символічним змістом [Уваров 1908, с. 93–94]. Неможливо стверджувати, що кожний майстер,

який орнаментував той чи інший коштовний виріб, абсолютно свідомо зображував той чи інший символ, повністю розуміючи його зміст і намагаючись створити певний наратив. Можливо, елементи орнаменту в деяких випадках застосовувалися підсвідомо, відтворюючи щось колись бачене. Можливо, так само вони і зчитувалися або, скоріш, сприймалися.

Джерела та література

- Атанасов, Г. 1999. *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити*. Плевен.
- Беляшевский, Н. Ф. 1901. Замечательный клад великокняжеской эпохи. *Археологическая летопись Южной России*, III. Киев, с. 150–162.
- Бочаров, Г. Н. 1978. Русские сюжетно-орнаментальные изделия с перегородчатой эмалью. *Средневековое искусство. Русь. Грузия*. Москва, с. 237–250.
- Бочаров, Г. Н. 1984. *Художественный металл Древней Руси. X – начало XIII вв.* Москва.
- Веселовский, А. Н. 1892. *Новые данные для истории романа об Александре*. Санкт-Петербург.
- Гайденко, П. И. 2019. Сколько раз Киев подвергался разграблению в домонгольский период. *Исторический формат*, 2, с. 19–31.
- Григора, Н. 2014. *История ромеев*, II, книги XII–XXIV. Санкт-Петербург.
- Даркевич, В. П. 1975. *Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII века*. Москва.
- Ипатьевская летопись. 1908. *Полное собрание русских летописей*, 2. Санкт-Петербург.
- Каждан, А. П. 1953. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX–X вв. *Византийский Временник*, VI, с. 132–155.
- Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады. Изследование древностей великокняжеского периода*, 1. Санкт-Петербург.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
- Лазарев, В. Н. 1960. *Мозаики Софии Киевской*. Москва.
- Лазарев, В. Н. 1986. *История византийской живописи*. Москва.
- Лапшин, А. Г., Бисерова, А. В. 2018. Тринитарная символика трехчастной розетки в визуальной культуре средневековой Европы. *Вестник РГУ имени С. А. Есенина*, 2 (59), с. 49–56.
- Рыбаков, Б. А. 1988. *Язычество древней Руси*. Москва.
- Макарова, Т. И. 1975. *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва.
- Маршак, Б. И. 2017. *История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности*. Санкт-Петербург.
- Мысливец, Й. 1973. Происхождение «Деисуса». *Византия, южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*. Москва, с. 59–63.
- Непомнящих, В. Ю. 2010. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського. *Археологія і давня історія України*, 1. Київ, с. 144–150.
- Осипов, Ю. А. 1993. Эмалевые дробницы саккоса митрополита Алексея. *Государственный историко-культурный музей-заповедник «Московский Кремль». Материалы и исследования, IX. Декоративно-прикладное искусство*. Москва, с. 25–38.
- Пуцко, В. Г. 2015. Щитик золотої діадеми з перегородчастою емаллю, знайдений у Сіренську. *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 10–12 листопада 2014 р.* Київ, с. 181–185.
- Рябцева, С. 2011. Парадные диадемы и венцы X–XV вв. в памятниках Восточной и Юго-Восточной Европы. Общие черты и моменты отличия. *Revista arheologică*, VII, nr. 1–2, p. 72–95.
- Сорочан, К. С. 2013. Про ювелірів та їхню спеціалізацію у Візантії IV–IX ст. *Археологія*, 1, с. 85–96.
- Толочко, П. П. 1963. Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі. *Археологія*, 15, с. 145–164.
- Тресиддер, Д. 2001. *Словарь символов*. Москва.
- Уваров, А. С. 1908. *Христианская символика*. Москва.
- Ханенко, Б. И. и В. Н. 1902. *Древности Приднепровья*, V. Киев.

- Чумакова, Т. В. 2014. Сюжет «Вознесение Александра Македонского на небо» в древнерусской культуре. *Вестник СПбГУ*, 27, с. 103–107.
- Черненко, О. 1998. Барми з Княжої Гори (скарб 1891 р.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних кошовностей України – філіалу Національного музею історії України 17–18 грудня 1996 р.* Київ, с. 66–67.
- Якобсон, А. Л. 1986. *Армянские хачкары*. Ереван.
- A companion to Alexander literature in the Middle Ages*. 2011. Leiden; Boston.
- Bettini, S. 1985. Venice, the Pala d'Oro, and Konstantinopl. *The treasury of San Marco Venice*. Milan, p. 35–64.
- Budge, E. A. Wallis. 1901. *The Contendings of the Twelve Apostles: Being the Histories and the Lives and Martyrdoms and Deaths of the Twelve Apostles and Evangelists*, 2. London.
- Everyday life in Byzantium. Byzantine Hours. Works and days in Byzantium*. Exhibition catalogue. 2002. Athens.
- Frazer, M. E. 1985. Byzantine enamels and goldsmith works. *The treasury of San Marco Venice*. Milan, p. 109–206.
- Georganteli, E. 2012. Transposed Images: Currencies and Legitimacy in the Late Medieval Eastern Mediterranean. *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*. Oxford, p. 141–179.
- Grabar, A. 1968. Images de l'Ascension d'Alexandre en Italie et en Russie. *L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, I. Paris, p. 29–1296.
- Cruse, M. 2014. Un monumento in pergamena. *Il manoscritto Bodley 264 – Il romanzo di Alessandro. I viaggi di Marco Polo. Saggi e commenti*. Roma, p. 69–190.
- Frühe Ikonen. Sinai, Griechenland, Bulgarien, Jugoslawien*. 1972. Sofia und Belgrad.
- Ross, D. J. A. 1971. *Illustrated Medieval Alexander-Books in Germany and the Netherlands*. Cambridge.
- Simon, M. 1941. Alexandre le Grand, juif et chrétien. *Revue d'histoire et de philosophie*, 21, p. 77–191.
- The Glory of Bizantium: art and culture of the Middle Bizantine era A. D. 843–1261*. 1997. New York.
- Steppan, T. 1995. Die Artuqiden Schale. *Die Artuqiden-Schale im Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum Innsbruck. Mittelalterliche Emailkunst zwischen Orient und Occident*. Innsbruck, p. 13–35.
- Couvercle à glissière du reliquaire de la Pierre du Sépulcre du Christ: Croix triomphale. URL: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010096618#>.
- Four Gospels in Armenian. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/478665>.
- Medallion of St. Nicholas. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464535>.
- Perry, C. P. *A mosaic from Lebanon with scenes from the Alexander Romance*. URL: <https://carolynperry.blogspot.com/2019/07/a-mosaic-from-lebanon-with-scenes-from.html>.

Тетяна Левченко, В'ячеслав Крижановський, Олег Іванов

Фарфор і фаянс з археологічних досліджень по вулиці Гончара, 17–23 у Києві

Статтю присвячено фарфоро-фаянсовим виробам XIX – початку XX ст., знайденим у 2008–2009 роках під час археологічних розкопок у м. Києві на земельній ділянці по вул. Гончара, 17–23. Детально описано різноманітний фарфоровий і фаянсовий посуд, його техніко-типологічні особливості, декор та призначення, проаналізовано заводські клейма, визначено стиль і датування. Аналіз виробів дає змогу розширити уявлення про побут і культуру населення Києва XIX – початку XX ст.

Ключові слова: фарфор, фаянс, декор, розпис, друк, орнамент, клеймо, археологічні розкопки, Київ, XIX – початок XX ст.

This paper is devoted to the porcelain and faience products of the 19th–20th centuries found during archaeological excavations in Kyiv in Oles Gonchar street, 17–23 in 2008–2009. Various porcelain and faience ware, its technical and typological features, ornamentation and purpose are described in details, the factory stamps and descriptions (if any) are analyzed, sample characteristics, style and dating are ascertained. Analysis of the products allows us to expand the understanding of the life and culture of the population of Kyiv in XIX – early XX centuries.

Key words: porcelain, faience, decor, painting, ornament, brand, archaeological excavations, Kyiv, 19th–20th centuries.

У Києві в останні десятиліття під час археологічних досліджень у різних частинах міста виявлено багато знахідок Нового часу. Серед них виділяється численна група фарфорового та фаянсового посуду виробників Російської імперії та виробників деяких країн Європи. У цій статті ми розглянемо фарфоро-фаянсові вироби з археологічних розкопок по вул. Гончара 17–23. Розкопки проводилися у 2008–2009 роках Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України [Козловський, Ісвлев, Крижановський, 2009].

За клеймами, за особливостями декору на фрагментах було визначено датування та географію їхнього виробництва підприємствами XIX – початку XX ст. Частину виробів, що відносилася до англійського виробництва, було досліджено та опубліковано [Левченко, Крижановський 2019].

Серед фаянсових знахідок слід виділити посуд *Києво-Межигірської фабрики* – це судок, мармеладниця, супниця та фрагмент тарілки з рельєфним декором.

Судок циліндричний за формою (d – 17 см, h – 6,7 см, d – 15 см), вкритий білою глазур'ю. Вінця горизонтальні, зрізані, їх зовнішній край виступає назовні. У нижній частині тулуба із зовнішнього боку розташовано рельєфний виступ – симетричний виступу вінця. Під виступом вінця проходять дві однакові смужки рельєфного рослинного орнаменту (0,8 см). На одному боці збереглася прямокутна горизонтальна ручка, яка закінчується на корпусі рельєфними трилисниками. На зворотному боці денця – тиснення штампом на-

пису в чотири рядки: «95» / «Київ» / «1848» / «Мол. ч» (?) (іл. 1: 1). Виріб було виготовлено на Казенній Києво-Межигірській фабриці в 1848 році [Селиванов 2002, с. 188].

Мармеладниця вкрита глазур'ю кольору слонов'ячої кістки (d – 8,5 см, h – 11 см, d – 11,5 см). Вінця розвернуті назовні. Плечико плавно переходить у тулуб виробу. Тулуб циліндричний за формою (іл. 1: 2). На денці відсутнє маркування.

Супниця овальна за формою (d – 23,5 см, h – 13,5 см, d – 17 см). Вкрита глазур'ю кольору слонов'ячої кістки. Вінця злегка розвернуті, зверху горизонтально та вертикально із зовнішнього боку зрізані. Виріб має вертикальні ручки з рослинним рельєфним декором (іл. 1: 3). На денці відсутнє маркування.

Мармеладницю та супницю, з великою ймовірністю, можна віднести до виробництва Києво-Межигірської фабрики. Аналогічні столові сервізи з глазур'ю кольору слонов'ячої кістки випускалися на підприємстві. Іноді не всі предмети сервізу маркувалися.

Від зеленої тарілки (d – 19 см) з рельєфним орнаментом листя хмелю зберігся фрагмент вертикального бортика і невелика смуга дзеркала. З таким рельєфним декором випускався посуд на Києво-Межигірській фабриці в період 1830-х років до закриття фабрики (іл. 1: 4).

Саме на Казенній Києво-Межигірській мануфактурі вперше почали виготовляти тонкий фаянс. Фабрика була заснована в 1798 році на території згорілого межигірського Спасо-Преображенського монастиря за 20 км на південь від

Києва. Спочатку фабрика перебувала у віданні Київського магістрату. У 1803 році фабрику за рішенням Міністерства внутрішніх справ було передано в розпорядження київського губернатора Петра Панкратьєва. У 1822 році Межигірську фабрику було передано Кабінету його імператорської величності. Асортимент фаянсової продукції налічував 120 найменувань. Фабрика виготовляла чайний і столовий посуд, вази, декоративні писанки й тарілки. Крім посуду, на підприємстві виготовляли кашпо, рамки для картин, ікони, садові табурети, лампади та аптекарський посуд. Особливо були популярними вироби з рельєфним орнаментом з використанням різнобарвної глазури (блакитної, бузкової, зеленої, білої, кольору слонової кістки, жовтої). На фабриці працювало 380 робітників (селяни сіл Валки та Нові Петрівці, а також вихідці з київських міщан). Імпорт керамічних виробів з рельєфним і друкованим декором із західноєвропейських країн вплинув на зменшення збуту межигірської продукції. У липні 1858 року збиткове підприємство було здано в оренду купцям Василю й Миколі Барським. Одержати прибутки в нових господарів не вийшло, і незабаром купці відмовилися від фабрики. Фабрику неодноразово перепродували на торгах, а 1875 року передали Київській удільній конторі. Остаточно вона закрилася в 1877 році [Кузьмин 1910, с. 272; Нечипоренко 2017, с. 13; Ферчук 2016, с. 9–10; Чміль, Хамайко, Починок 2017, с. 229].

Найбільшу групу (50 фрагментів) у цій колекції склали вироби з підмосковного керамічного району Гжель. Цей посуд декорований ручним підглазурним розписом геометричними (іл. 1: 5) і стилізованими рослинними орнаментами (іл. 1: 8) синім кобальтом на білому тлі [Дулькина, Григорьева 1988]. Серед предметів гжельського виробництва в цій колекції виділяється розпис фаянсового блюдця з розгорнутим бортиком ($d = 15$ см). Його глазур якісна, блискуча. Краї вінця огинає синя смуга. Розпис розмашистий, вільний, упевнений, виконаний насиченою синьою фарбою. Борттик і частина дзеркала розписані великими трипалими трилисниками, трилисниками зі стилізованими ягідками та одним мазком нанесеним овальним листочком (іл. 1: 9). Слід відзначити частину стінки, де на яскраво синьому тлі тонкою лінією прома-

льовано петлеподібний візерунок, що нанесений по сирій фарбі (іл. 1: 6). Частина бортика одного виробу ($d = 14$ см) прикрашена в техніці т. зв. мармуризації (заснованої на вільному розтіканні фарб). У цій самій техніці прикрашено два фрагменти денця тарілок і фрагмент вигину глибокої тарілки (іл. 1: 7). Аналогічний гжельський посуд було знайдено в подольських комплексах м. Києва, в об'єктах Верхнього міста – у Десятинному провулку, на ділянці Михайлівського Золотоверхого монастиря, по вул. Олегівській [Левченко 2014, с. 64–67; Левченко, Крижановський, Іванов 2022, с. 146].

До гжельського виробництва відноситься і фарфоровий білий молочник (іл. 1: 10) з округлим тулубом, що плавно звужується до денця ($d = 8$ см, $h = 18,5$ см, $d = 7$ см). Плічко з плавним вигином. Вінця переходять у широкий злив. Плічко огинає рельєфна лінія, що обведена блакитною фарбою. Блакитні смужки прикрашають верхній край і денце молочника. Під зливом тулуб молочника розписано букетом квітів. У букеті домінує темно-рожева квітка типу троянди в оточенні бордових та блакитних квітів на жовтих стеблах, з жовтим листям та плямами зеленого. По обидва боки від ручки зображено невеликі гілочки, виконані в тій самій манері та в тому самому колориті. Ручку відбито. Основу ручки прикрашено блакитним п'ятипелюстковим листочком, по центру ручки нанесено короткі поперечні лінії. Молочник розписано в стилізованій манері, притаманній народному живопису Гжелі.

Великий вплив на розвиток виробництва фарфору в Російській імперії справила *фабрика Гарднера* – перша приватна фарфорова фабрика, яка була побудована в 1766 році в с. Вербілки колишнього Дмитрівського повіту Московської губернії. Заснував фабрику шотландський купець Франц Якович Гарднер. Він використовував у виробництві фарфорових виробів білу глину (каолін) із с. Полошки Глухівського повіту Чернігівської губернії. На заводі випускали фарфоровий посуд, пластику, фаянсовий та опаковий (вищий сорт фаянсу або непрозорий фарфор) посуд. Підприємством потім володіли три покоління Гарднерів. У 1880-х роках на фабриці працювало 777 робітників і вироблялося фарфорових виробів на 208 тис. рублів. У 1892 році

Іл. 1. 1, 2, 3, 4 – посуд Києво-Межигірської фабрики; 5, 6, 7, 8, 9 – фрагменти посуду із гжельським розписом; 10 – молочник із гжельським розписом; 11 – фарфорова чашка виробництва фабрики Гарднера

фабрику купив Матвій Кузнецов та успішно інтегрував її у своє Товариство фарфорових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова як Дмитрівську фабрика. Фабрика Гарднера впродовж своєї діяльності з 1766 до 1891 року змінювала фабричне клеймо понад дванадцять разів [Салтыков 1952, с. 118; Селиванов 2002, с. 65-67; Чёрный 1970].

Колекцію фабрики Гарднера представляють фарфорові чашки. Одна з них – чайна чашка круглої форми на кільцевому піддоні (d – 7,5 см, h – 5,5 см, d – 3,6 см). Фарфор тонкий, білий. Краї вінець обведено червоно-коричневою лінією. Прикрашено чашку букетом квітів у вазоні. Квіти типу айстр зі світло-зеленими овальним великим листям. Суцвіття круглі, темно-рожеві з бордовою серединкою. Світло-сірий вазон стоїть на зеленій поверхні. Усередині чашки на денці намальовано зелену гілку з блакитними дрібними квітами (іл. 1: 11). Ручку відбито. Від неї збереглося рельєфне листя на корпусі чашки у верхній та нижній частинах. У 2013 році під час археологічних розкопок у колишньому Митрополичому саду в Софії Київській було знайдено фаянсову чашку з клеймом фабрики Гарднера з аналогічною ручкою [Левченко, Корусь 2016, с. 236]. На зовнішньому боці денця цієї чашки світло-блакитною фарбою під глазур'ю нанесено літеру «С» (латинська літера «G» трансформувалася в «С»). Тут же розміщено тиснута в тісто цифра «62» та рамка з написом: «ГАРДНЕРЪ». Чашка датується 1820–1840 роками [Родионов 2005, с. 57].

Вироби цієї фабрики представлені ще двома кавовими чашками з червоними підглазурними друкованими клеймами із зображенням Георгія Переможця з написом: «фабрики ГАРДНЕРЪ въ Москвъ». Тут же міститься друге клеймо, що вдавнене в тісто – зображення Георгія Переможця та напис «Гарднер». Чашки оформлено розписом з однаковим квітковим мотивом (іл. 2: 1). Вони циліндричні (d – 7 см), на кільцевому піддоні (d – 4 см). На одній збереглася прямокутна ручка. У чашки з ручкою h – 6,7 см, у другій – h – 6,5 см. Краї вінець злегка хвилясті. Верхню частину чашок прикрашають рельєфні вигнуті листя, що спускаються донизу. Листя промальовано золотом. По центральному колу тулуба вертикально розміщено шість квіток у поєднанні з дрібними золотистими

рослинними елементами. Чашку розписано зеленим листям, братками фіолетовою та жовтою фарбами, сіро-блакитними квітами типу ромашки та червоними квітами із жовтою серцевиною. Усередині чашок на денцях намальовано квіти. Золоте стилізоване листя покриває всю довжину ручки. Зверху ручку оздоблено графічним зображенням золотого листя. По вінцям і по кільцевому піддону нанесено золотий «вусик». Датуються чашки 1850–1860 роками [Родионов 2005, с. 59].

Ще одну фарфорову чашку можна віднести до гарднерівського виробництва, до періоду, коли завод належав М. С. Кузнецову. Чашка напівкругла, на кільцевому піддоні (d – 7,5 см, h – 4,8 см, d – 3,7 см). Фарфор тонкий, якісний. Зовнішній бік тоновано «напівкриттям» у світло-бірюзовий колір. Золотим «вусиком» обведено краї вінець та денця. На стінках чашки зовні та всередині частково збереглися квіткові композиції з блакитними незабудками (деколь). На зворотному боці денця – фрагмент друкованого зеленого клейма Товариства М. С. Кузнецова – двоголовий орел і напис: «Т-во ...», червоною фарбою написано цифру «63» (іл. 2: 2). За декором і якістю фарфору можна припустити, що чашку було виготовлено на Дмитрівському (гарднерівському) заводі Товариства М. С. Кузнецова в період 1891–1917 років.

Серед знахідок представлено й інші фарфорові та фаянсові предмети, що випущені Товариством виробництва фарфорових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова.

На двох виробах трапляються клейма *Дульовського заводу*. Завод був заснований у 1832 році в Дульово Володимирської губернії, який згодом став основою Товариства М. С. Кузнецова. На одному виробі – фарфоровому білому чайнику – підглазурне клеймо, що відноситься до раннього періоду виробництва. Воно зеленого кольору: шестикутна зірочка з написом у віньєтці: «С. Т. Кузнецова въ дулевъ». Датується 1854–1864 роками [Салтыков 1952, с. 122, 181]. Чайник конусоподібний з горизонтальним плечиком (d – 7,5 см, h – 7,5 см, d – 6 см). Носик плавно вигнутий, декорований рельєфом з рослинних елементів. Золотою смугою обведено краї вінець, плечико та піддон. По верхній частині носика і по його центру проходить золота смужка. Ручка відбита (іл. 2: 3).

Іл. 2. 1 – фарфорові чашки виробництва фабрики Гарднера; 2 – фарфорова чашка Дмитрівської фабрики (?) Товариства Кузнецова; 3 – фарфоровий чайник Дульовської фабрики С. Т. Кузнецова; 4 – фрагмент фарфорової чашки з деколю «Жниці» виробництва Дульовської фабрики; 5 – тарілка з деколю «Жниці» Товариства Кузнецова; 6 – фаянсове блюдо Будянської фабрики Товариства Кузнецова; 7 – фаянсовий глек виробництва Товариства Кузнецова; 8 – фаянсова чашка з «китайським декором»

Другий виріб – чайна чашка циліндричної форми ($d = 8,8$ см, $h = 5,5$ см, $d = 7$ см). Покриття її зовнішнього боку виконано аерографом темно-зеленою фарбою. Вінця та денця обведено тонкою золотою лінією. По верхньому краю чашки – смужка золотого стилізованого рослинного орнаменту. Орнамент виконано трафаретом недбало, з порушенням симетрії. З одного боку чашки частково зберігся медальйон з деколю «Жниці» (іл. 2: 4). Сюжет «Жниці» – це так звана «народна тема» в оформленні фарфорових виробів. Вона була надзвичайно популярна. Деколь використовували в оздобленні посуду наприкінці XIX ст. на фабриках Кузнецова (іл. 2: 5). На чашці на першому плані, на тлі фрагментарно збереглися жіночі фігури зі снопами в руках. Картинка виконана м'якими відтінками сірого, коричневого, зеленого, оливкового та бузкового кольорів. На зворотному боці денця – клеймо. Барвистий шар стерся, проте можна побачити відбиток клейма на фарфорі – зображення герба СРСР, під ним овальна рамка з написом по колу: «Дулевская Фабр. имени Правды». У центрі рамки: «Фарфортрест». Дульовський завод Товариства М. С. Кузнецова з 1917 року був націоналізований. В оформленні виробів нічого не змінилося: збереглися кузнецовські традиції, продовжували використовувати колишні розписи та деколі. Змінилося клеймо, його ставили на продукцію в 1925 році [Левченко, Крыжановский 2017, с. 285].

Фаянсове блюдо ($d = 15$ см), виготовлене на фабриці в с. Буди Харківської губернії, що належала Товариству М. С. Кузнецова, прикрашене суцільним друкованим синім декором. У центрі дзеркала розміщено архітектурний пейзаж, що нагадує східне місто з вежами мінаретів та центральною будівлею з великим круглим куполом. Тут на білому тлі розташовано дві поясні фігурки людей. Бортик і частину дзеркала заповнено орнаментами, що складаються з хвилі, яка набігає, стилізованих рослин. На звороті денця – синє підглазурне друковане клеймо: двоголовий орел з написом у три рядки: «Т-ва М. С. Кузнецова Б. Ф.» (тобто *Будянська фабрика*) (іл. 2: 6). Датується блюдо періодом 1894–1917 років [Родионов 2005, с. 127].

Ще одне фаянсове блюдо ($d = 14,8$ см), що прикрашене зображенням Ісаакіївського собору, відноситься до кузнецовського вироб-

ництва (іл. 3: 1). Друк фіолетового кольору. Декор виконано по англійському шаблону із серії «Санкт-Петербург». На зворотному боці денця – фрагмент клейма: частина двоголового орла. З аналогічним декором у цій колекції є блюдо ($d = 14,8$ см) з клеймом англійського виробництва «Georg Leach Ashworth & Bros» (іл. 3: 2) [Левченко, Крижановський 2019, с. 125].

На виробках Товариства М. С. Кузнецова трапляються клейма без зазначення належності до певного підприємства. Таке клеймо стоїть на фаянсовому глеку. Глек з носиком для зливу на кільцевому піддоні ($d = 7,5$ см, $h = 15$ см, $d = 9$ см). Зовнішню частину тулуба тоновано жовто-коричневим «криттям», що імітує колір та фактуру дерева. По верхньому краю та кільцевому піддону проходять темно-коричневі смуги. Від ручки збереглися окремі фрагменти. По декору ручка псевдо вита (іл. 2: 7). На зовнішньому боці денця тиснене клеймо: двоголовий орел, з двох боків від якого містяться цифри «9» і «3». Під орлом напис: «М. С. / Кузнецова / 1013». Датується клеймо періодом 1889–1917 років [Родионов 2005, с. 127].

Як у Європейських країнах, так і в Російській імперії мав попит посуд, оформлений у східному стилі. Найбільш популярними були китайські мотиви. Уявлення європейців про Китай було своєрідним: зображення східної архітектури та побутових сцен використовувалися в декорі довільно, щільно заповнювали вироби «екзотичними» рослинними мотивами. До категорії «китайщини» належить кілька виробів із цієї колекції. Це фаянсова чашка, блюдо та салатник (?).

Форма чашки близька до дзвоноподібної форми на кільцевій ніжці з розгорнутими широкими вінцями ($d = 8,7$ см, $h = 5,5$ см; $d = 4,3$ см). Фаянс тонкий, легкий, гарної якості, без тріщин на глазурі. Уся поверхня вкрита друкованим декором з китайськими сюжетами. Тут зображено багатоярусні пагоди, будівлі з вигнутими краями дахів, гора, китайська джонка з веслярем, пальми, екзотичні рослини, квіти. Усередині чашки, вгорі – картуші з квітковим декором, а на денці – китайський пейзаж. Друк виконано в чорному кольорі (іл. 2: 8). Виріб не марковано.

Наступний виріб – фаянсове блюдо, тло дзеркала якого прикрашене умовним ки-

Іл. 3. 1 – фрагмент блюдця з декором «Ісаакіївський собор» виробництва Товариства Кузнецова; 2 – фаянсове блюдце з декором «Ісаакіївський собор» англійського виробника «Georg Leach Ashworth & Bros»; 3 – фрагмент блюдця з «китайським пейзажем» фабрики «Братьевъ Рачкиныхъ»; 4 – фаянсова салатниця (?) з китайським мотивом; 5 – фаянсова вазочка із зображенням китайця; 6 – фаянсова ваза для (фруктів?); 7 – фаянсовий виріб з польського аукціону; 8 – фаянсовий салатник (?) польського виробника «Teichfeld & Asterblum»

тайським пейзажем. Він складається з різнохарактерних архітектурних споруд, джонки з двома веслярами, незвичайних дерев і квітів. Бортик блюдця обрамляє суцільний орнамент із великих квітів і стилізованих рослинних елементів. Декор виконано в техніці друку чорним кольором. На зворотному боці денця стоїть чорне друковане підглазурне клеймо у вигляді напису в два рядки: «БРАТЬЕФЪ / РАЧКИНЫХЪ» (іл. 3: 3). Цей завод розташовувався в с. Глібово Бронницького повіту Московської губернії. За технікою виконання завод *Рачкіних* був одним зі значних у гжельському керамічному районі. Клеймо на блюдці відноситься до 50-х років XIX ст. [Салтыков 1952, с. 176].

Виникають сумніви щодо походження фаянсового виробу (салатник?), належить він до групи «китайських» виробів, або можливо, він виготовлений у Китаї. Оформлений виріб незвично. Він має округлу форму з підкресленим заокругленням у нижній частині (d – 14 см, h – 6 см), покритий глазур'ю кольору слонової кістки. Краї вінець горизонтально (0,6 см) відігнуті назовні. Декор доповнено кольоровим надглазурним розписом. Розпис яскравий, насичений, з нагромадженням різноманітних елементів. У верхній частині по колу проходить широка темно-бордова смуга. Тулуб прикрашений різними резервами: ромбоподібними (бордовим і жовтим), асиметричними чорними та коричневими. У коричневих – квіткові елементи, що нанесені білою емаллю, у чорних – білий розсип крапок. Тут влітаються і широка синьо-зелена смуга, і прямокутні білі рамки, також клиноподібні зелено-сині, червоно-коричневі, коричневі виступи. На одному боці зображено квітку з шістьма великими пелюстками, пофарбованими через один рожевим і зеленим кольорами. Серцевиною у квітки служить знак ін'янь, у вигляді кола, розділеного хвилястою лінією на дві половини – червоно-коричневу і зелену. Усередині кола симетрично розташовані дві білі крапки. Знак ін'янь оточений рамкою з дрібних півкіл світло-бежевого кольору. Усі елементи обведено жовтою пастозною фарбою (іл. 3: 4) Декоративну вазочку з подібною стилістикою декору було знайдено під час розкопок у колишньому Митрополичому саду Софійського монастиря у 2013 році. На

одному з її боків було зображено китайця в національному одязі (іл. 3: 5).

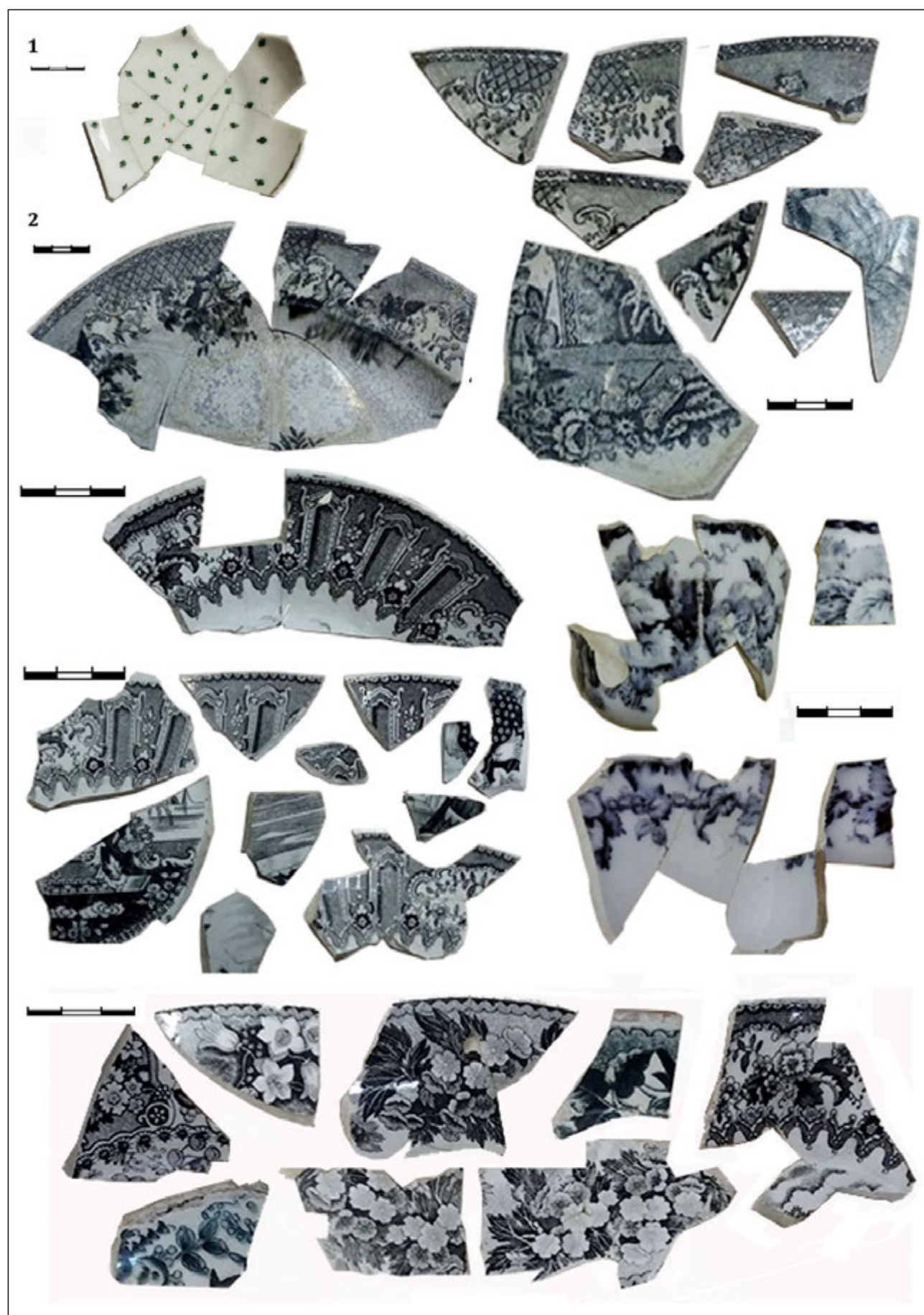
У колекції виділяється яскрава фаянсова ваза (для фруктів?) овальної форми. Збереглася частина бортика та частина тла дзеркала з фрагментом ніжки (бортик – 19 см × 6,5 см, h – 16 см). Фаянс товстостінний (0,3–0,9 см), покритий бірюзовою глазур'ю. Усередині ніжки – коричнева глазур. Верхній край бортика фестончастий. Виріб із зовнішнього боку усипаний розсипом фаянсової дрібної прямокутної крихти («соломки»). Доповнює декор: глазурована скульптурна гілка троянди з двома великими квітками, що збереглися – білою та жовтою. Листя троянди вкриті різнобарвною глазур'ю – оливковою, зеленою, світло-зеленою та коричневою. Подекуди на ньому є плями бордової глазури. Листя промальовано дуже детально (іл. 3: 6). На польському аукціоні був виставлений виріб з аналогічним декором та було вказано, що він виготовлений на польському підприємстві Влоцлавської фаянсової фабрики (іл. 3: 7).

До польського виробництва відноситься фаянсовий білий салатник (d – 18 см, h – 3 см), з клеймом виробництва «*Teichfeld & Asterblum*». Клеймо друковане, зелене: під зображенням голови Гермеса в крилатому шоломі і двох жезлів-кадуцїв міститься орнаментальний знак з горизонтальним написом: «[TEICH]FELD & ASTERBLUM» (іл. 3: 8) [Левченко, Крижановський, Іванов 2020, с. 167].

Блюдце фарфорове на круглому піддоні (d – 14 см). Глазур біла з гарним блиском. Вінець обведено золотою смужкою. Бортик та тло дзеркала розписано зеленими кружальцями та червоними крапками. Кружечки з крапками розкидані хаотично (іл. 4: 1). Розпис виконано недбало. На поверхні блюдця є дефекти глазури – «наколи» (виріб погано прочистили перед глазуруванням). Клеймо на блюдці відсутнє. Місце виробництва не визначене.

Окрему групу складають фрагменти виробів із друкованим декором, за якими досить складно визначити точний час і місце їхнього виробництва (іл. 4).

Вироби без клейм підлягають подальшій атрибуції. Проте з більшою ймовірністю їх виробництво можна віднести до підприємств, які містилися на території Російської імперії.

Іл. 4. 1 – фрагмент фарфорового блюдця з розписом; 2 – фрагменти фаянсового посуду з друкованим декором

**Розподіл фрагментів фаянсового посуду за аналізом клейм та декору
з розкопу по вул. Гончара, 17–23**

Місце виробництва	Кількість	Призначення	Датування
«Georg Leach Ashworth & Bros» у місті Хенлі, графство Стаффордшир	1	Блюдце	1866 р.
«Nore & Carter» у Бурслеме, графство Стаффордшир	1	Блюдце	1865 р.
Англійський виробник, не визначений	1	Блюдце	60-ті рр. XIX ст.
Києво-Межигірська фабрика Київської губернії	4	Судок Супниця Мармеладниця Тарілки ф-т	1848 р. II пол. XIX ст.(?) II пол. XIX ст.(?) 1830–1870- ті рр.
Гжельські заводи Підмосков'я	50	Фрагменти тарілок і блюдець	20–60-ті рр. XIX ст.
Товариства М. С. Кузнецова Будянська фабрика, с. Буди Харківської губернії	1	Блюдце	1894–1917 рр.
Товариства М. С. Кузнецова	1	Блюдце	Межа XIX–XX ст.
Товариства М. С. Кузнецова	1	Глек	1889–1917 рр.
Російський виробник, не визначений	1	Чайна чашка	Середина XIX ст. (?)
Завод «Братів Рачкиних» с. Глібове Бронницького повіту Московської губернії	1	Блюдце	50-ті рр. XIX ст.
Китай (?)	1	Салатниця (?)	XIX ст.
Влоцлавська фаянсова фабрика (?), Царство Польське Російської імперії	1	Ваза для фруктів (?)	Початок XX ст. (?)
«Teichfeld & Asterblum», Царство Польське Російської імперії	1	Салатник	Межа XIX–XX ст.
Невідомий	1	Тарілка глибока	II пол. XIX ст. (?)
Невідомий	2	Фрагменти тарілок	II пол. XIX ст. (?)
Невідомий	1	Розетка для варення	?
Невідомий	7	Фрагменти блюдець	50–60-ті рр. XIX ст.?
Невідомий	1	Чайна чашка	50–60-ті рр. XIX ст.?
Гжельський регіон (?) Москва (?)	2	Помадні банки	XIX ст.
Невідомий	1	Кришка	Межа XIX–XX ст.
Загалом	80		

**Розподіл фрагментів фарфорового посуду за аналізом клейм та декору
з розкопу по вул. Гончара, 17–23**

Місце виробництва	Кількість	Призначення	Датування
Гжельський завод Підмосков'я	1	Молочник	Середина XIX ст. (?)
Фабрика Гарднера, с. Вербілки Дмитрівського повіту Московської губернії	1	Чайна чашка	1820–1840 рр.
Фабрика Гарднера, с. Вербілки Дмитрівського повіту Московської губернії	2	Кавові чашки	1850–1860 рр.
Дмитрівська фабрика Товариства Кузнецова, с. Вербілки Дмитрівського повіту Московської губернії	1	Чайна чашка	1891–1917 рр.
Дмитрівська фабрика Товариства Кузнецова, с. Вербілки Дмитрівського повіту Московської губернії	1	Блюдце	1891–1917 рр.
Дульовська фарфорова фабрика Товариства М. С. Кузнецова, с. Дульово Володимирської губернії	1	Чайник	1854–1864 рр.
Дульовська фарфорова фабрика с. Дульово Володимирської губернії	1	Чайна чашка	1925 р.
Невідомий	1	Блюдце	II пол. XIX ст. (?)
Невідомий	1	Фрагмент блюдця	II пол. XIX ст. (?)
Невідомий	1	Аптекарська банка	Початок XX ст. (?)
Загалом	11		

Таким чином, серед фрагментів посуду домінують вироби з фаянсу, менше з фарфору. Декоровані вироби різними способами – рельєфом, розписом, деколлю, друком, аерографом. Серед орнаментальних композицій трапляються архітектурні пейзажі, геометричні орнаменти, але переважають рослинні орнаменти. Фарфор і фаянс здебільшого хорошої якості. За різноманітністю знайденого посуду ми дізнаємося про життя мешканців цього кварталу. Тут проживали люди не бідні, а із

середнім достатком. На карті Києва 1803 року зазначено одноповерхові будинки, які належали сім'ям відставних офіцерів. Забудова залишалася майже незмінною до кінця XIX – початку XX ст. [Козловський, Ієвлев, Крижановський 2009, с. 2–3].

Аналіз клейм і декору на виробах засвідчує, що основну частину посуду з міського культурного шару на дослідженій ділянці слід датувати періодом 20-ті рр. XIX – початок XX ст.

Джерела та література

- Дулькина, Т. И., Григорьева Н. С. 1988. *Керамика Гжели XVIII–XX веков*. Москва.
- Козловський, А. О., Ієвлєв, М. М., Крижановський, В. О. *Звіт про археологічні дослідження по вул. О. Гончара, 17–23 у м. Києві в 2008–2009 рр.* Науковий архів Інституту археології НАНУ.
- Корусь, Е. К. 2013. Фарфор и фаянс Царства Польского. *Антиквар*, 9, с. 72—80.
- Кузьмин, Е. 1910. Межигорский фаянс. *Киево-Межигорская фаянсовая фабрика*. Киев, с. 259–268.
- Левченко, Т. И. 2014. Гжельский фаянс из раскопок в Киеве. *Культура русских в археологических исследованиях*: [Сб. науч. ст.], 2. Омск; Тюмень; Екатеринбург, с. 64–67.
- Левченко, Т., Корусь, О. 2016. Нові знахідки фарфоро-фаянсового посуду з Верхнього Києва. *Opus mixtum*, 4, с. 235–244.
- Левченко, Т.И., Крыжановский, В.О. 2017. Фарфоро-фаянсовая посуда из раскопок Верхнего Киева в 2008–2009 годах. *Культура русских в археологических исследованиях*: [Сб. науч. ст.]. Омск, с. 282–287.
- Левченко, Т., Крижановський, В. 2019. Англійський фаянс із археологічних розкопок по вул. Олеся Гончара, 17–23 (м. Київ). *Opus mixtum*, 7, с. 124–126.
- Левченко, Т., Крижановський, В., Іванов, О. 2020. Західноєвропейський фарфор і фаянс із розкопок по вул. Олегівський (м. Київ). *Opus mixtum*, 8, с. 163–169.
- Мусина, Р. Р. 1995. *Марки Российского фарфора (1744–1917)*. Москва.
- Нечипоренко, Т. 2017. *Києво-Межигірський фаянс з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва*. Харків.
- Родионов, А. М. 2005. *Марки русского фарфора*. Киев: Стилос.
- Салтыков, А. Б. 1952. *Русская керамика*. Москва.
- Селиванов, А. В. 2002. *Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм*. Москва.
- Ферчук, А. 2016. Межигірська марка. URL: http://www.uipv.org/i_upload/file/Antonina-Ferchuk-Ukrpatent.pdf [Дата звернення 12.12.2017].
- Чміль, Л., Хамайко, Н., Починок, Е. 2017. Фаянсове виробництво Межигір'я за археологічними даними. *Opus mixtum*, 5, с. 192–199.
- Чёрный, Н. В. 1970. *Фарфор Вербилло*. Москва.

Кахлі з розкопок Старого Арсеналу в Києві 2005–2009 років

Статтю присвячено публікації керамічних кахель з розкопок на території Старого Арсеналу в Києві, знайдених під час досліджень 2005–2009 років. Розглянуто коробчасті кахлі різних фасонів, у тому числі кахлі із сюжетними зображеннями та геральдичні.

Ключові слова: Київ, Печерськ, Старий Арсенал, Вознесенський монастир, XVII ст., пічні кахлі, кахлі із сюжетними зображеннями, геральдичні кахлі.

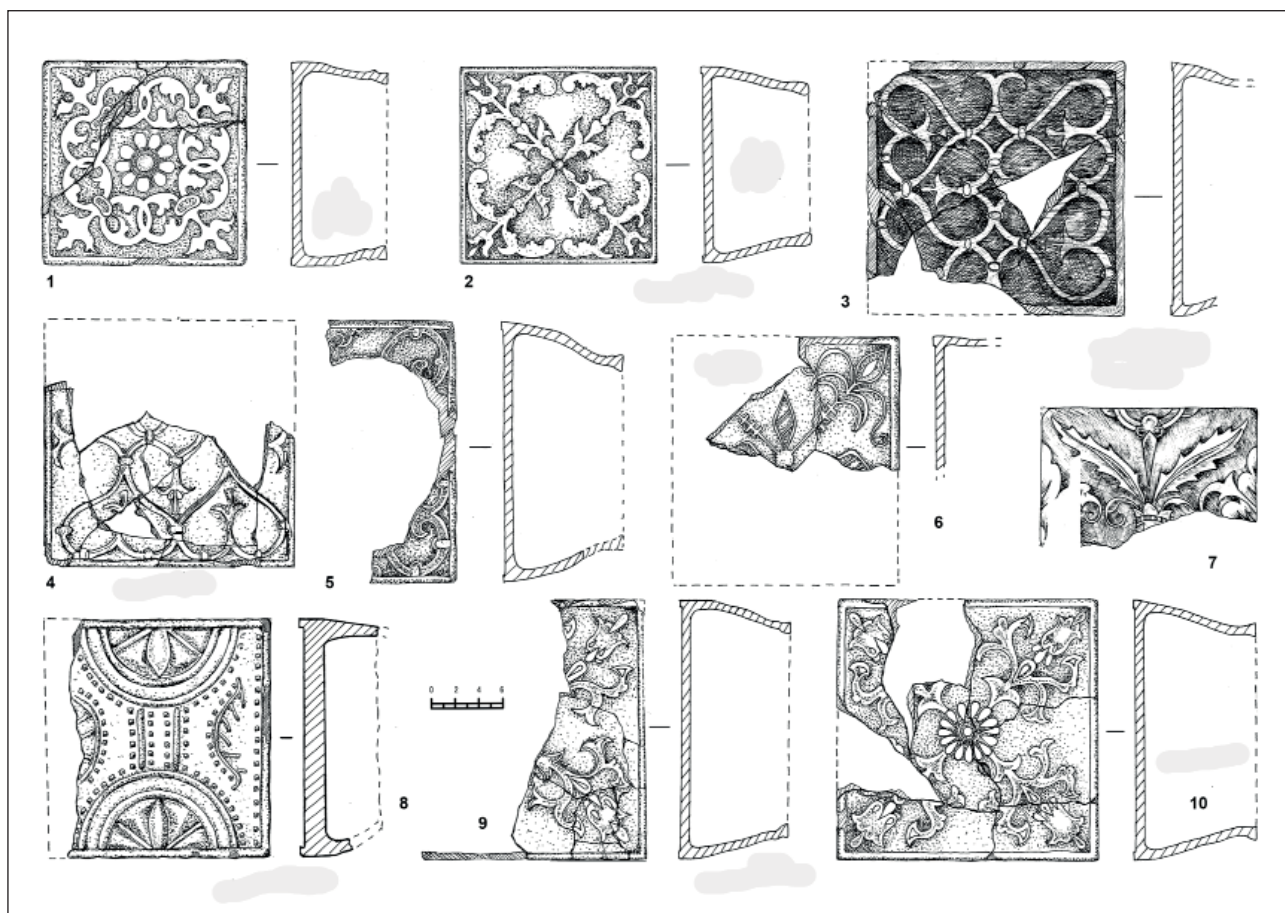
The article is devoted to the publication of ceramic tiles from excavations on the territory of the Old Arsenal in Kyiv, found during research in 2005–2009. Box tiles of different styles are considered, including tiles with story images and heraldic ones.

Key words: Kyiv, Pechersk, 17th century, Old arsenal, Voznesenskyi (Ascension) Monastery, stove tiles, tiles with subject images, tiles with heraldic images.

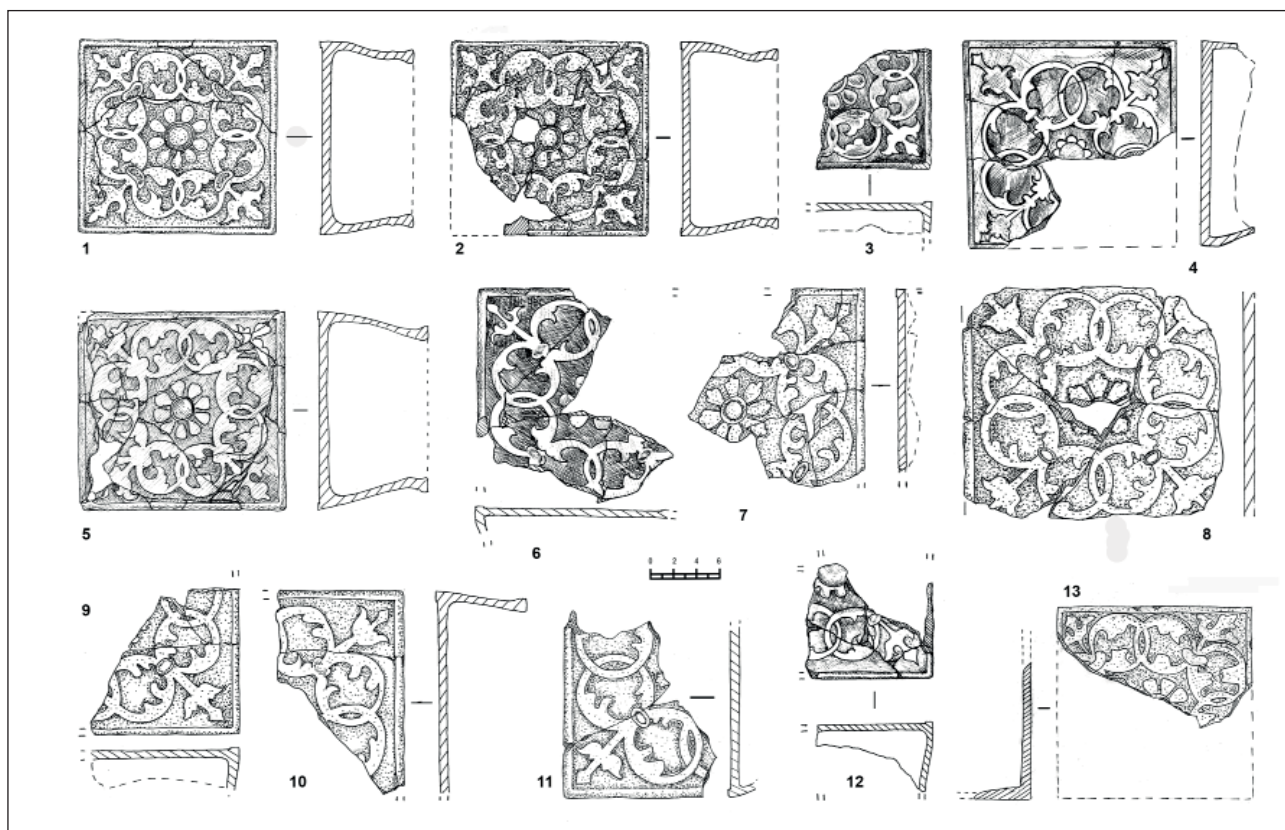
Під час археологічних досліджень у 2005–2009 роках на території Старого Арсеналу на Печерську в Києві, де до його побудови розміщувався Вознесенський жіночий монастир (початок XVII ст. – 1712 р.), було виявлено велику кількість пічних кахель та їх фрагментів. Серед знахідок були всі різновиди кахель за конструктивним призначенням. У цьому огляді фігурують фронтальні виповнюючі кахлі (лицьові), кутові, пояскові та карнизні, а також – нестандартні форми. Кахлі мають багато аналогів як серед знахідок у Києві, так і на всій території України, у Білорусі та Польщі. Особливістю цих знахідок є їх походження з об'єктів, які датовані часом існування монастиря (XVII ст.) і не виходять за межі цього століття. За результатами досліджень ще не написано повного звіту, лише короткі щорічні звіти та короткі публікації про результати розкопок. Кахлі Вознесенського монастиря частково опубліковано в статтях Д. Фінадоріної [Фінадоріна 2011а, 2011б, 2016а, 2016б], і в публікаціях про основні підсумки досліджень [Івакін, Козубовський, Балакін 2005, с. 119–145; Івакін, Балакін 2008, с. 9–23; Чміль 2013]. Автор брав участь у розкопках на території Старого Арсеналу, обробці археологічних матеріалів і фотофіксації знахідок. Деякі кахлі з Вознесенського монастиря було опубліковано в розвідках про геральдичні та сюжетні кахлі, наводилися як аналогії до кахель, знайдених при дослідженнях території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві [Чекановський 2010, с. 137–139; Чекановський 2020, с. 170–187]. Д. Фінадоріна розглядала кахлі з Вознесенського монастиря за орнаментальними мотивами, відповідно з класифікацією Л. Виногородської [Виногородська 1998, с. 265–

272; Виногородская 2007, с. 439–448]. У даній статті розширено асортимент опублікованих знахідок, уточнено і продовжено спостереження щодо конструкції, орнаментативності кахель і сюжетів на них.

Найчисленнішою групою є кахлі з рослинним орнаментом. Їх можна розділити за ступенем стилізації та за різновидами симетрії рельєфного рисунку на лицьовій плиті кахлі. Чотиричастинний орнамент симетричний як по середніх осях лицьової плити кахлі, так і по діагоналях (іл. 1: 1, 2, 9, 10; іл. 2; іл. 3; іл. 8: 1, 2, 3, 4). Двочастинний орнамент – тільки по одній середній осі (іл. 1: 7, 8; іл. 4: 1, 2; іл. 5: 6, 10, 11, 12, 13; іл. 8: 5, 7, 8, 9). Криновий і рослинний ковані орнаменти мають симетрію по вертикальній і горизонтальній осях (іл. 1: 3, 4, 5; іл. 4: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9). Подібна властивість є і в геометричних і рослинно-геометричних орнаментів (іл. 1: 6, 8; іл. 8: 6; іл. 9: 1, 5). У рослинного кованого килимового орнаменту симетрія по одній з осей не зовсім точна (у зображенні «колець», які з'єднують «стебла», вона лише двостороння) (іл. 4: 3, 8). Найбільшою подібністю відзначаються виповнюючі квадратні чотиричастинні кахлі з рослинним орнаментом типу «вісім коліць» (іл. 1: 1; іл. 2; іл. 8: 2). Вони дещо відрізняються за розмірами й дрібними деталями оздоблення. Інші чотиричастинні варіанти рослинного орнаменту більше відрізняються між собою (іл. 1: 2, 9, 10; іл. 3; іл. 8: 3, 4, 6) і утворюють кілька серій одного фасону: 1) іл. 1: 2; іл. 3: 5; 2) іл. 1: 9, 10; 3) іл. 3: 1, 2, 8, 9; 4) іл. 3: 3, 4; іл. 8: 1. Є дві подібні кахлі з геометричним орнаментом (іл. 1: 8; іл. 9: 5). Серії також утворюють лицьові кахлі інших фасонів: з рослинним двочастинним орнаментом (спрощено-рослинний – іл. 5: 10, 11, 12, деталізований рослинний орнамент –

Іл. 1. Зразки фасонів кахель з території Вознесенського монастиря

Іл. 2. Кахлі з рослинним чотиричастинним орнаментом фасону «вісім колець»

іл. 8: 5); з «кованим» рослинним двочастинним орнаментом (іл. 4: 1, 2; іл. 5: 6, 13), з килимовим «кованим» рослинним орнаментом (іл. 4: 3, 8); з «кованим» килимовим криновим орнаментом (іл. 1: 3, 4; іл. 4: 4, 5, 6, 7, 9; іл. 5: 1); зі спрощеним вазонним орнаментом (іл. 8: 7, 8, 9). Є серії коронкових деталей (іл. 7: 2, 3, інша серія – іл. 7: 8, 9, 10) і пояскових кахель (з «пуп'янком» – іл. 7: 6, 7), карнизні кринові (іл. 5: 2, 3, 9), зі спрощено-рослинним декором (карнизні – іл. 6: 13, 14, лицьові – іл. 1: 6; іл. 5: 7, 8) і типу «дубового листа» (іл. 6: 4, 7).

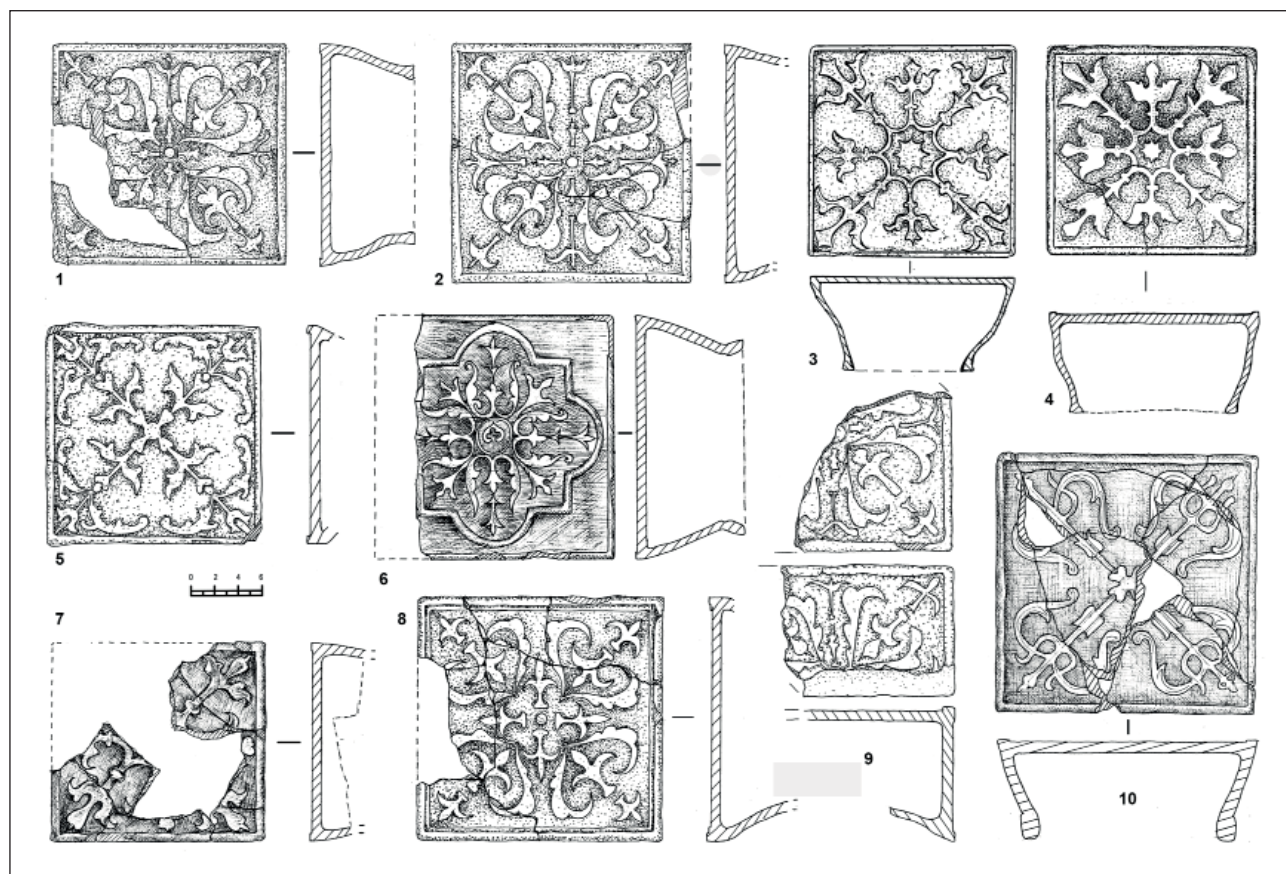
Кахлі утворюють групи фасонів за різним рівнем стилізації оздоблення: деталізовані орнаменти (у т. ч. кринові «ковані») (іл. 1: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10; іл. 2; іл. 3; іл. 4: 4, 5, 6, 7, 9; іл. 5: 1, 2, 3, 4, 9; іл. 8: 1, 2, 4, 5); спрощені рослинні орнаменти (у т. ч. варіанти «кованих» орнаментів і вазонних) (іл. 1: 6, іл. 4: 1, 2, 3, 8; іл. 5: 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13; іл. 8: 3, 7, 8, 9); спрощені рослинно-геометричні (іл. 6: 4, 7, 11, 15; іл. 8: 3, 6); геометричні орнаменти (іл. 1: 8; іл. 9: 1, 5, 6, 7).

У польських дослідників є визначення оздоблення кахель як морескового орнаменту, що підтримують і деякі українські дослідники [Пашковський, Нечитайло 2016, с. 172–173; Dąbrowska 1987, с. 134–135; Kilarska, Kilarski 2009, с. 77–79]. Морески – це двовимірний орнамент, який складається з переплетень стилізованих рослинних гілок та заповнює всю площину. Для морески характерні плавні лінії, симетрія розміщення вписаних у квадрат або коло елементів. Такі орнаменти характерні для епохи пізнього Ренесансу, а в XVII–XVIII ст. відзначені рисами бароко. Один з фасонів кахель із чотиричастинним деталізованим рослинним орнаментом (іл. 3: 1, 2, 8, 9) має дуже близькі аналогії серед білоруських кахель (Кричів, Мстиславль, Шклов) [Шуткова 2016, с. 179] і в Польщі (королівський замок у Варшаві) [Dąbrowska 2005, s. 348, fig. 11]. Багато виробів з чотиричастинним і криновим орнаментом, аналогічних знахідкам у Старому Арсеналі, виявлено у «Верхньому місті» Києва XVII–XVIII ст. і на Замковій горі [Шовкопляс 1975, с. 111–113], а також на території Києво-Печерської лаври [Фінадоріна 2016а, с. 147–148, 150–153; Фінадоріна 2016б, с. 210–213].

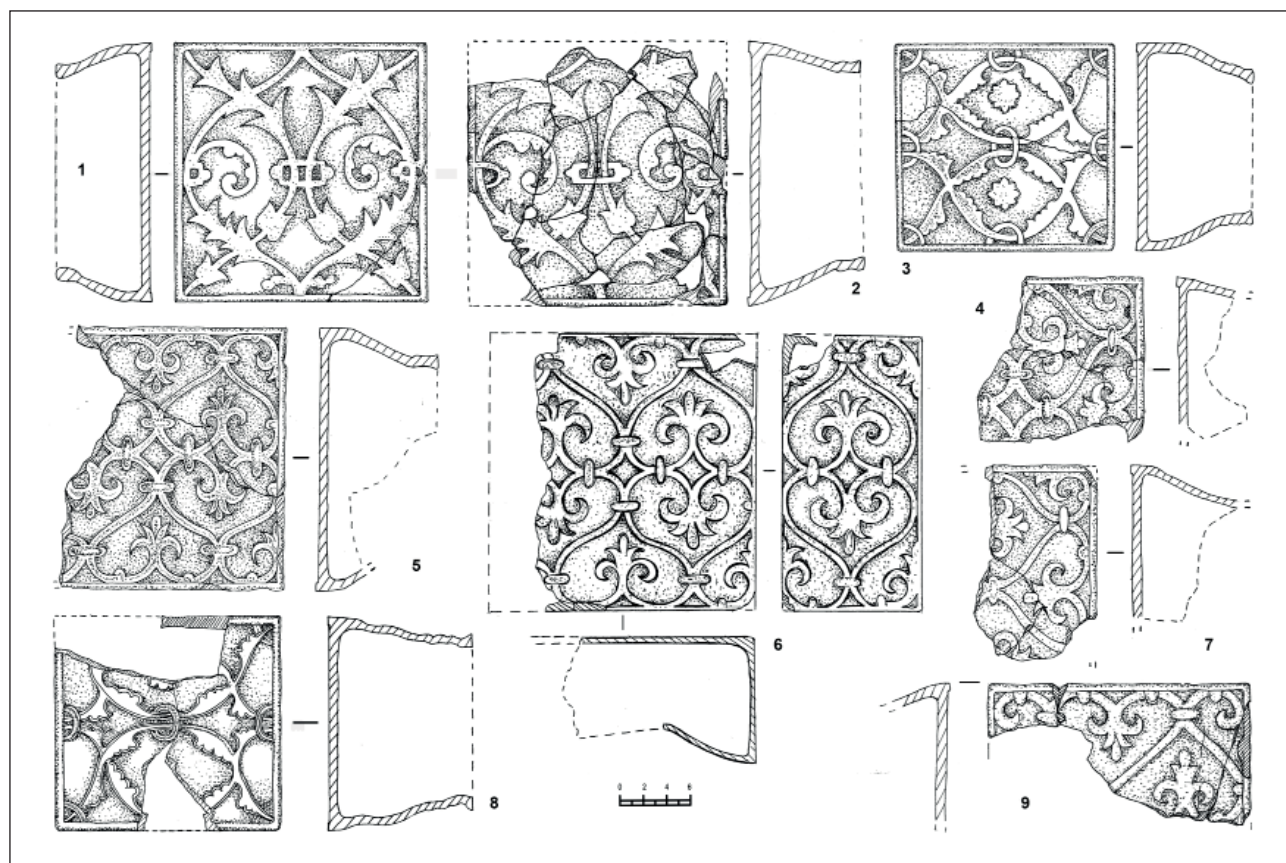
Окремі фасони становлять вироби з орнаментом, який «переходить» з кахлі на кахлю,

утворюючи «килимовий» орнамент (іл. 1: 3, 4, 5; іл. 4). Для знахідок з Вознесенського монастиря це характерно для кахель з кованим криновим орнаментом (іл. 1: 3, 4, 5; іл. 4: 4, 5, 6, 7, 9) і рослинним кованим (іл. 4: 1, 2, 3, 8). Кахлі з рослинним кованим двочастинним орнаментом мають аналогії серед знахідок у Чернігові й Батурині [Василенко, Ігнатенко 2001, с. 89; Виногородська, Ситий 2004, с. 113; Мироненко 2017, с. 244–245], подібні вироби було виявлено також у Суботові [Виногородська, Горішній, Юра 1985, с. 71; Гугля 2000, с. 48]. Зрозуміло, що можна продовжувати посилання на дослідження в багатьох пунктах України. У Батурині такі кахлі є в поліхромному виконанні. Більшість лицьових виповнюючих кахель мають бортик по периметру пластини. Винятком є фрагменти деяких виробів з двочастинним вазонним орнаментом (іл. 1: 7), зі спрощеним рослинним орнаментом (іл. 5: 10), з геометричним орнаментом (іл. 9: 7). Присутні фрагменти виробів як з бортиком по периметру лицьової пластини, так і без нього, з однотипним спрощеним рослинним орнаментом (іл. 5: 11, 12 – з бортиком, іл. 5: 10 – без бортика). Усі різновиди виробів могли бути як оздобленими поливою зелених відтінків (часом жовто-зеленою), так і без неї, або мали плями поливи. Серед кахель, знайдених на території Старого Арсеналу до цього часу не було виявлено виробів з двоступінчатим бортиком по краю лицьової плити. Це підтверджує думку про те, що ця деталь характерна для більш ранніх кахель.

Кутові й пояскові та коронкові деталі пічних наборів за стилем орнаменталізації відповідають описаним чотирьом групам лицьових кахель. Припускаємо, що кахлі з чотиричастинним оздобленням (іл. 1: 1, 2, 9, 10; іл. 2; іл. 3; іл. 8: 1, 2, 3, 4) могли поєднуватися з криновими виповнюючими, поясковими та карнизними виробами (іл. 5: 1, 2, 3, 4, 9). Коронкові деталі мають геометричну орнаменталізацію (іл. 7: 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10). Стилистично вони пасують до всіх фасонів кахель. Пояскові й карнизні кахлі зі спрощеним рослинним орнаментом (іл. 6: 4, 7, 8, 11, 13, 14, 15; іл. 7: 12, 14, 15, 17, 18, 19) могли поєднуватися з подібними кахлями (іл. 1: 6; іл. 3: 10; іл. 4: 1, 2, 3, 8; іл. 5: 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13; іл. 8: 3, 4, 6, 7, 8, 9). Ще один стиль оздоблення кахель – об'ємно-геометричні рельєфи (іл. 7: 6, 7, 11;

Іл. 3. Кахлі з рослинним чотиричастинним деталізованим орнаментом

Іл. 4. Кахлі з двочастинним кованим рослинним і криновим килимовим орнаментами

іл. 9: 1). Є деталі без декору (іл. 7: 13, 16). Незважаючи на присутність серед знахідок усіх різновидів виробів за місцем монтажу в печі, виконаних в одному стилі, навряд чи готові опалювальні пристрої оздоблювалися лише ними. Існуючі реконструкції кахляних печей демонструють поєднання в одному пічному наборі кахель з різною стилістикою орнаментів [Dąmbrowska 2005, s. 337, 340–342, 344, 347, 350; Мироненко 2017, с. 227]. Вочевидь, подібними були й печі в спорудах Вознесенського монастиря. Вони могли декоруватися всім асортиментом виробів будь-якої манери оздоблення. Об'єднання знайдених на території Старого Арсеналу кахель у пічні набори й реконструкція опалювальних споруд потребує окремого дослідження. Прикладом реконструкції печі з кахель різних за місцем у конструкції і за фасонами є піч з будівлі на цитаделі Батурина [Мироненко 2017, с. 227]. При цьому треба звертати увагу, що виявлення кахель у заповненні котловану залишків споруди не гарантують, що вони були з печі саме цієї будівлі. Спостереження за умовами знахідок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві вказують, що до місця знесеної зруйнованої споруди, яке використовувалося як смітник, можуть потрапляти вироби різного часу з інших, ще діючих, будівель [Чекановський, Мартиненко 2000, с. 44–47].

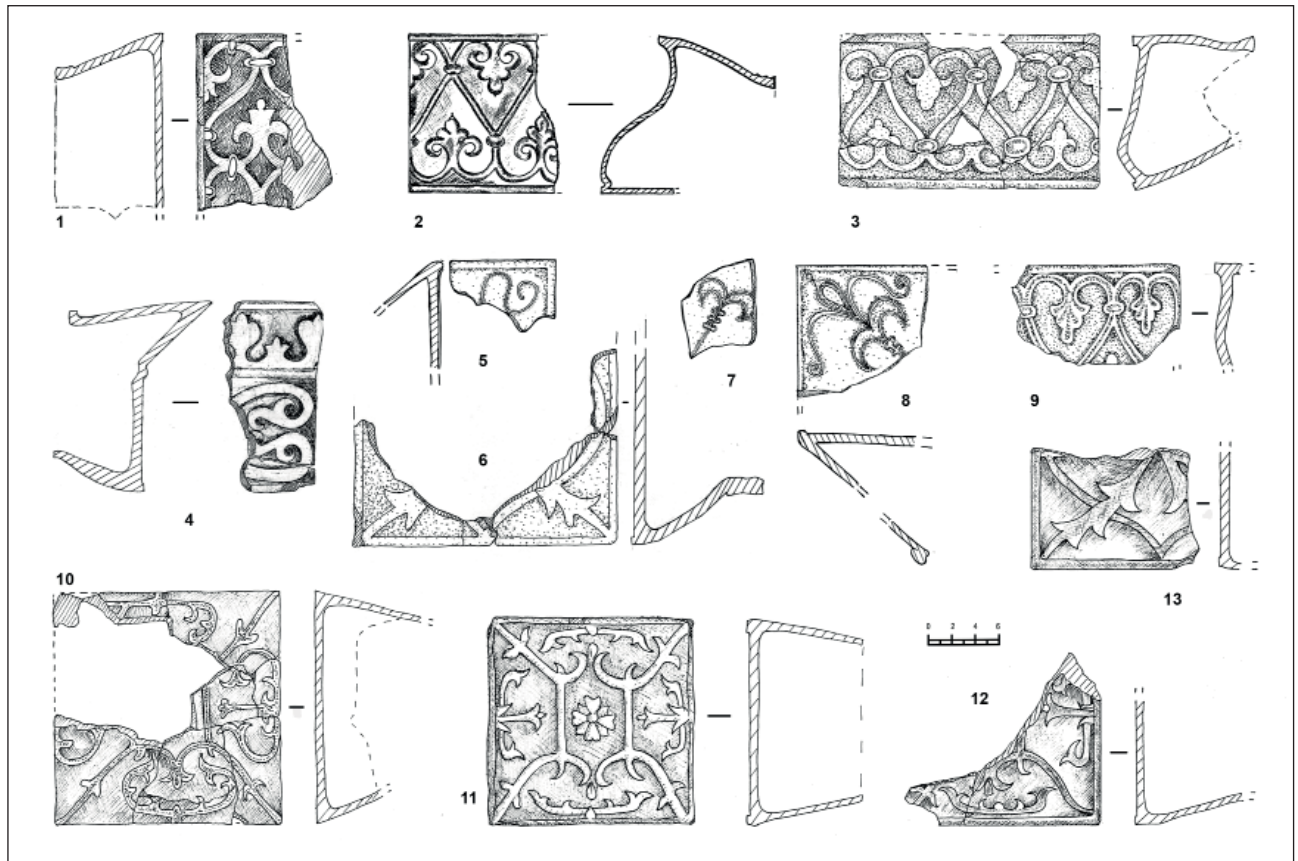
Цікавою знахідкою є набір для кахляного панно з круглих і променевих елементів (іл. 9: 2, 3; іл. 10: 1, 2, 3, 10). Панно з таких кахель повинно було займати велику частину щонайменше двох стін печі або цілий повний ярус на ній. Більшість цих кахель вкриті зеленою поливою. Наявність теракотових і полив'яних кахель може свідчити про належність виробів до двох подібних пічних наборів. Інше пояснення: якщо піч була острівної конструкції, то неполив'яні кахлі використовували на стінці печі, яка була звернена до стіни приміщення. Вироби з круглою лицьовою пластиною композиційно й конструктивно поєднувалися як на плоскій стіні печі, так і на кутах, із чотири- і трипроменевими елементами. Трипроменеві елементи маркують перехід оздоблення до кахель інших різновидів. Це могли бути прямокутні лицьові вироби, пояскові або карнизні кахлі. Схожі вироби (круглі лицьові кахлі)

було знайдено в Батурині [Мироненко 2018, с. 82, 83].

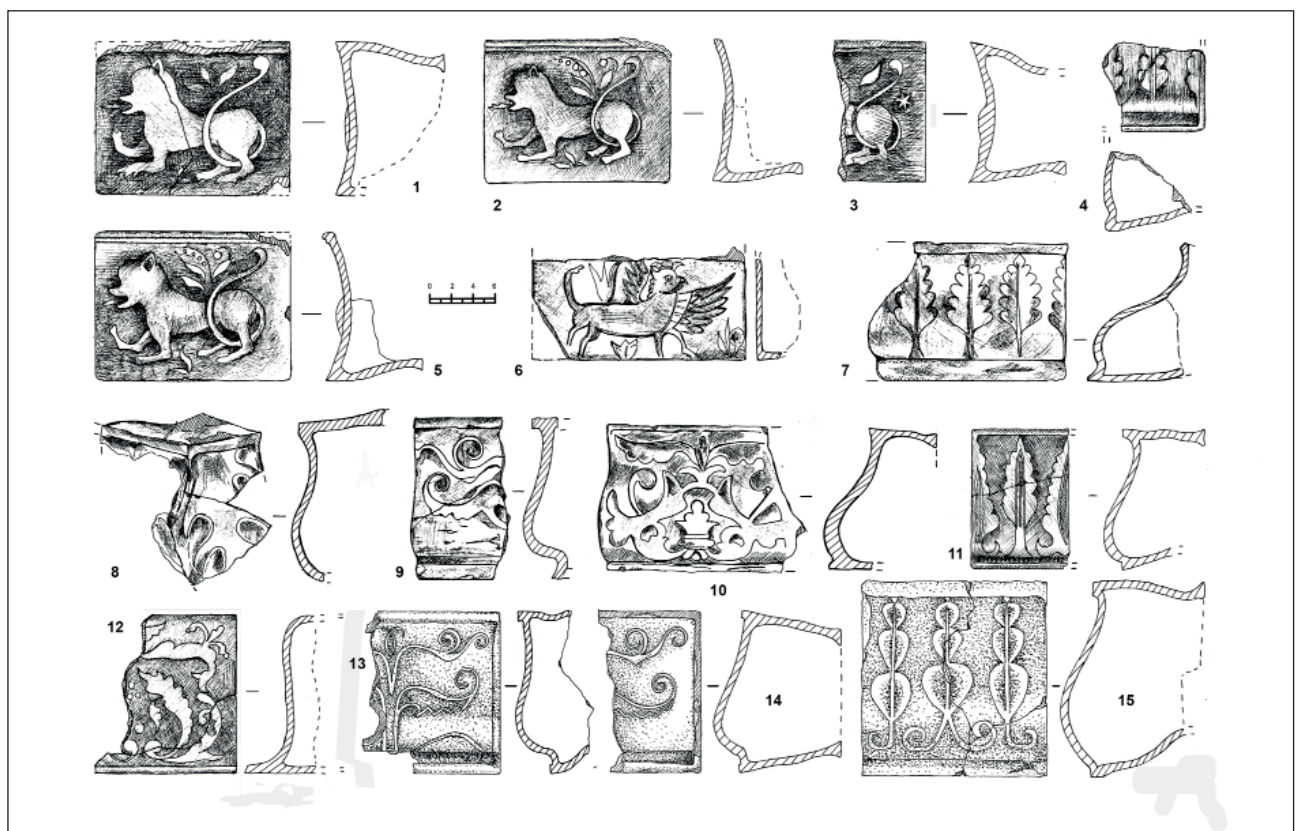
На території Старого Арсеналу (Вознесенського монастиря) було виявлено карнизні кахлі, вкриті зеленою поливою, зі стилізованим зображенням лева. Більшість із них мала подібну між собою композицію зображення з твариною, у якої голова була повернута ліворуч від глядача (іл. 6: 1, 2, 3, 5). Є кахля з краще деталізованим зображенням з левом, повернутим праворуч (іл. 10: 9). Аналогії цим виробам відомі серед знахідок з території Києво-Печерської лаври, Михайлівського монастиря, Старокиївської та Замкової гори, їх багато в колекції Національного музею історії України [Шовкопляс 1975, с. 107–108; Попельницька 2005, с. 147–148; Чекановський, Мартиненко 2000, с. 43; Чекановський 2020, с. 179; Чміль, 2013]. Знахідки подібних кахель широко представлені на Волині та в Білорусі [Чекановський 2020, с. 181; Шуткова 2016, с. 120]. Цікавий приклад реконструкції з розміщенням кахель з левами в нижньому ярусі печі відомий у Польщі (Яроцин, Великопольське воєводство) [Dąmbrowska 2005, s. 340].

Під час розкопок двору Старого Арсеналу було знайдено дві фрагментовані кахлі з рельєфним зображенням грифона, повернутого праворуч від глядача (іл. 6: 6; іл. 10: 8). Одна з них вкрита зеленою поливою. Полив'яна кахля з грифоном має ширину лицьової плити приблизно 19,2 см, фрагмент зберігся на висоту до 10,6 см. Зображення фантастичної тварини дуже стилізоване, спрощене. Повні аналоги цих кахель знайдено в Києво-Печерській лаврі (дослідження 2015 року в східній секції корпусу № 4). [Фінадоріна 2016а, с. 147]. Грифон символізує могутність, владу, пильність, швидкість та силу. Їх зображення були популярні на гербах і як фігури щитотримачів.

До кахель із сюжетними й сюжетно-геральдичними зображеннями належать кахлі з вершниками (іл. 9: 8; іл. 10: 4; іл. 11: 5). Одна з кахель, знайдених під час досліджень внутрішнього подвір'я Старого Арсеналу, зображає вершника, повернутого вправо від глядача. Лівою рукою над головою воїн тримає меч. Кахля вкрита зеленою поливою (збереглася неповністю). Рельєф зображення порівняно високий і виразний. Внизу зображено стилі-

Іл. 5. Кахлі зі спрощеним рослинним двочастинним орнаментом, карнизні кахлі з криновим орнаментом

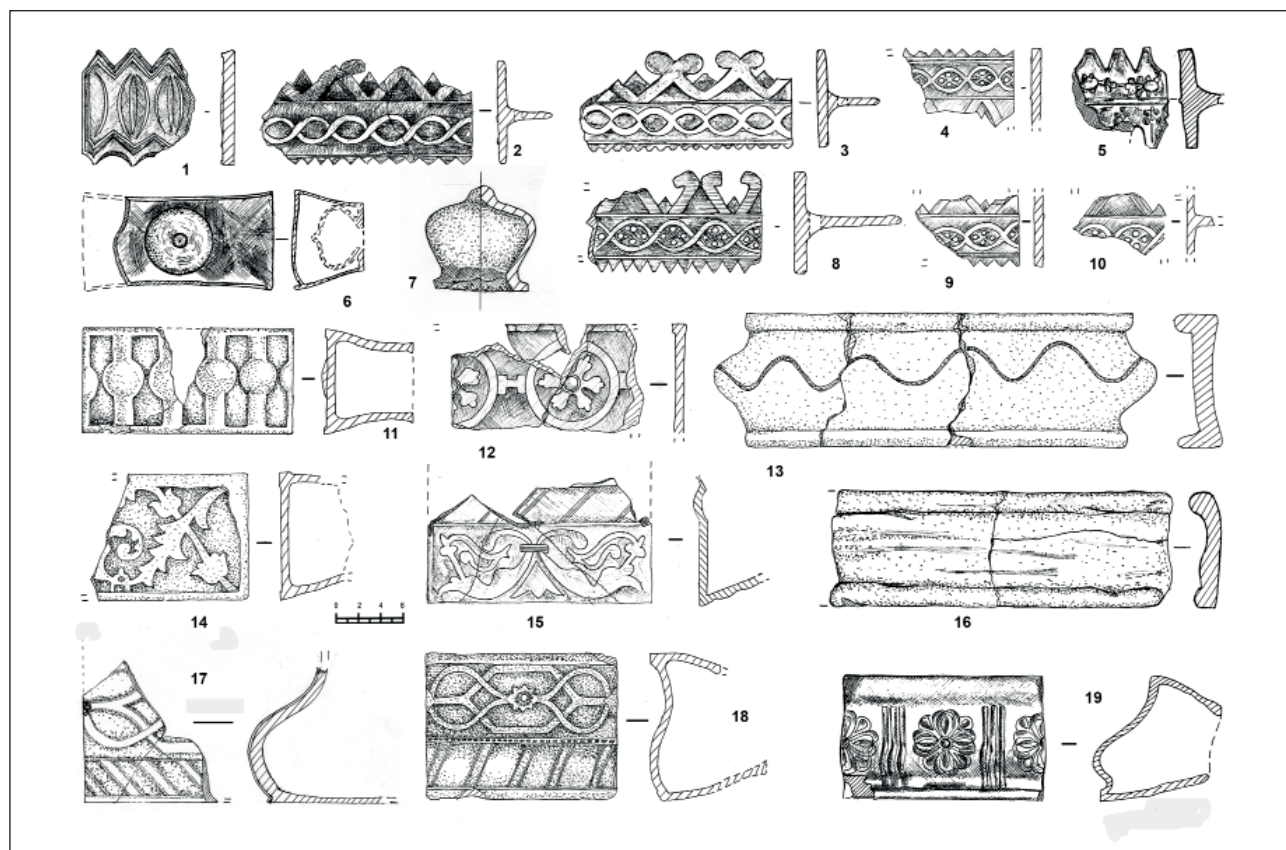
Іл. 6. Карнизні сюжетні кахлі, карнизні кахлі з деталізованим і спрощеним рослинним орнаментом, з орнаментом типу «дубове листя»

зовані рослини. У лівому й правому верхніх кутах теж є рельєфи, подібні до стилізованого листя. На кахлі умовно зображено елементи упряжі коня, обладунки, одяг та головний убір воїна. Сюжет кахлі явно є імпровізацією за мотивом герба «Погоня» (іл. 9: 8; іл. 11: 5). Українські кахлі XVII–XVIII ст. тільки в загальних рисах повторюють і продовжують традиції лицарсько-геральдичних сюжетів XVI ст. Великого Князівства Литовського. На українських територіях іконографія вершника-воїна змінюється відповідно до часу і могла відображати хронологічний розвиток зброї та одягу [Чекановський 2020, с. 183–184]. Знахідки з таким сюжетом відомі з багатьох місць України й Білорусі (Бірки, Верхній Салтів, Дубно, Корсунь-Шевченківський, Матронинський монастир, Суботів, Черкаси, Чигирин, Умань, Дубровно, Заслав, Мінськ та ін.) [Білошапка, Петренко, Кірман 2001, с. 71; Заїка 2000, с. 41; Куштан 2010, с. 173; Куштан, Пашковський 2009; с. 12, Назаров 2000, с. 64; Пшеничний, Ткач, 2018, с. 288, 290].

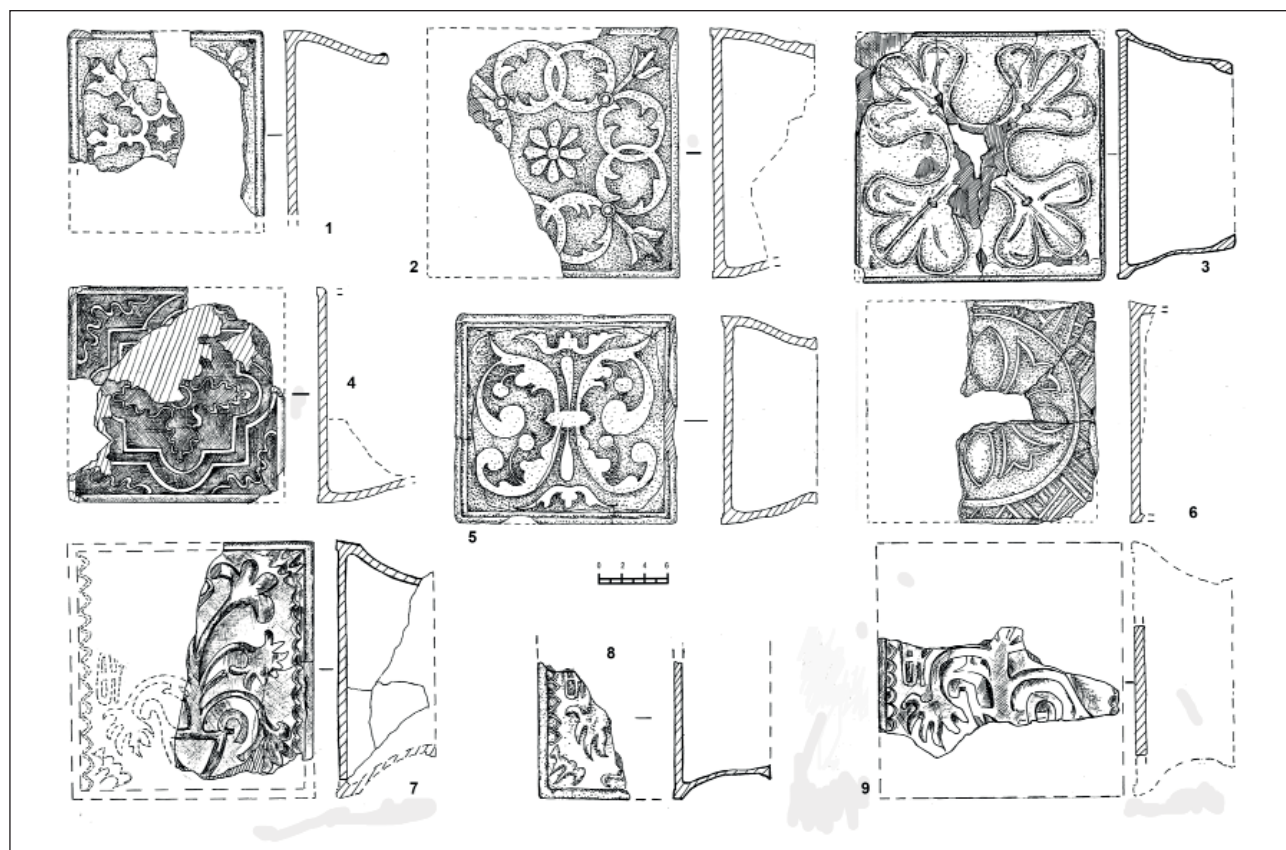
Друга кахля з вершником зі Старого Арсеналу збереглася фрагментовано (верхня частина виробу) (іл. 10: 4). Вона теж була вкрита зеленою поливою. Над вершником, як шатро, розміщено симетричні подвійні волюти із завитками у верхніх кутах лицьової пластини. Перед вершником і позаду нього біля країв кахлі містяться рельєфні подвійні півкола, воїн на коні розвернутий вправо від глядача. Зображення людини дуже стилізоване. Виділяються тричастинний головний убір і зброя, схожа на булаву. Найближчою аналогією із зображенням вершника з булавою є кахля того ж часу з Батурина, яка збереглася майже повною. На ній, крім людини на коні, внизу ще зображено тварину (собаку?) [Мироненко 2017, с. 278–279]. Вершник із твариною біля коня є на кахлі з Черкас, виявленій у житлі другої половини XVII ст. Угорі над сюжетом збереглася частина напису «ЕРЬ». Д. Куштан інтерпретує сюжет як зображення єгеря-мисливця [Куштан 2010, с. 46, 172]. З території ранньомодерного замчища в Умані походить кахля з вершником у «тричастинному» тюрбані, схожому на головний убір із кахлі зі Старого Арсеналу [Діденко 97, с. 84]. Тричастинний головний убір може бути стилізованим зображенням різних

предметів: шляхетської шапки, тюрбана, навіть корони.

Під час розкопок на подвір'ї Старого Арсеналу в заповненні об'єктів знайдено три види геральдичних кахлів: фрагменти кахель із зображенням герба Петра Могили (іл. 9: 4; іл. 10: 6.1–6.6; іл. 11: 2); фрагменти виробів із чотиричастинним шляхетським гербом (іл. 9: 11; іл. 10: 7.1–7.3); кутова кахля з двоголовим орлом (іл. 9: 9, 10; іл. 10: 5). Герб Петра Могили складається з шести частин (іл. 11: 6.1–6.6). У верхній лівій частині герба міститься герб роду Могили (варіант герба Молдови-Бессарабії) – голова бика (буйвола, зубра) з кільцем, усередині якого дві перехрещені шаблі, між рогами – шестикутна зірка, праворуч від голови – місяць ріжками праворуч, ліворуч – сонце. У лівій нижній частині – герб Валахії – орел із хрестом у дзьобі. Посередині зверху – дві перехрещені шаблі руків'ями догори (гербова фігура Броніц); посередині внизу – геральдична фігура Остоя (меч лезом униз і два місяці обабіч, леза – «ріжками» назовні). Праворуч зверху – три перехрещені списи, геральдична фігура Єліта. Праворуч унизу – меч, устромлений у підковоподібну фігуру – Войня (інші назви – Новина, Златоголенчик). Зображення герба Петра Могили на кахлях, знайдених під час розкопок у Старому Арсеналі, мають відмінності й особливості, якщо порівнювати його з гербом, надрукованим у «Требнику» 1646 року (іл. 11: 1, 3) та в інших виданнях (іл. 11: 4) – на кахлях є інші букви, немає янголів-герботримачів, орел із хрестом повернутий праворуч, а не ліворуч, у кільці в бика немає перехрещених шабел, «за гербом» зображено два пастирські посохи, які виглядають кінцями й наверх по кутах щита. Розмір цієї геральдичної кахлі 22,5×22,5 см. На кахлі відштамповані букви А-М, Г, П-А, К-Е, К-? (перераховано за годинниковою стрілкою з правого верхнього кута) (іл. 9: 4; іл. 10: 6.1–6.6; іл. 11: 2). Різною за порядком комбінацією цих букв на зображеннях герба за першими буквами позначали титул: «Петро Могила, Архієпископ, Митрополит Київський, Галицький, Екзарх Константинопольський, Архімандрит Печерський». Пропонована розшифровка букв на кахлях: Петро Могила («П» і «М» втрачені), Архієпископ Митрополит (АМ), Київський (К), Галицький (Г), Константинопольський

Лл. 7. Коронкові, пояскові та карнизні кахлі

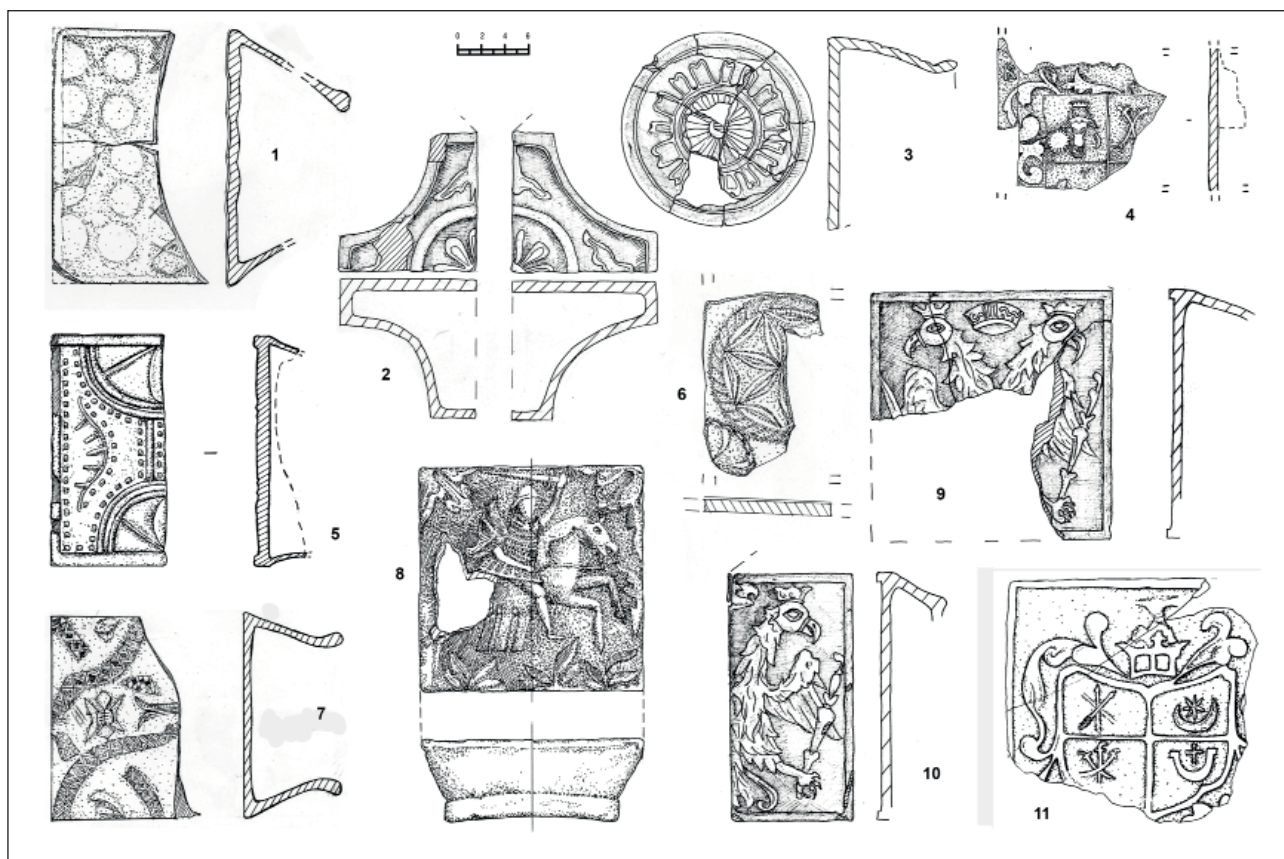
Лл. 8. Кахлі з деталізованим чотиричастинним і двочастинним орнаментами, з вазонним орнаментом, з рослинно-геометричним орнаментом

Екзарх (КЕ), Архімандрит Печерський (АП). Прочитання букв зліва направо, зверху вниз. Архімандритом Києво-Печерської лаври він був з 1627 року, з 1633 року і до смерті в 1647 році – митрополит Київський і Галицький. Вірогідно, кахлі було виготовлено саме в цей час. Одна з кахлів збереглася приблизно на три чверті в чотирьох фрагментах. Три фрагменти належать іншій кахлі, виготовленій якісніше – з вищим рельєфом і кращою деталізацією. Ще було знайдено два фрагменти кахлі того самого типу – румпа та лівий нижній край. Ще один фрагмент кахлі з гербом Петра Могили являє собою румпу з лівим краєм і верхнім кутом. Фрагмент кахлі з гербом Петра Могили є в колекції Національного музею історії України. Нижня ліва фігура птаха з хрестом розвернута на ній так само, як на кахлі з Вознесенського монастиря [Попельницька 2005, с. 86–87].

Як уже зазначено, було виявлено фрагменти кахель з відбитком шляхетського чотиричастинного герба (іл. 9: 11; іл. 10: 7.1–7.3). Кахлі мали розмір 23×23 см. Їх знайдено в різних об'єктах. Тип герба – Півкозич (Пулкозіц), на горі над щитом – шляхетська корона, з якої виступає до половини козел (звідси назва типу герба). У верхньому лівому полі зображено три перехрещені стріли вістрями догори. Знак схожий на фігуру Болти (Белти), але в останньої стріли направлені вістрями в різні напрямки. Схожу композицію має гербова фігура Єліта, але вона зображає списи і середній спис направлений вістрям донизу. У геральдичній традиції Єліта поєднується з гербом Півкозич. У нижньому лівому полі зображено три перехрещені шаблі руків'ями догори. У правому верхньому полі розташована гербова фігура Леліва – шестипроменева зірка між краями місяця, повернутого догори. У правому нижньому полі міститься гербова фігура Яструбець (Ястшембець) – хрест у підкові, повернутій краями догори. У правому верхньому куті лицьової панелі є буква «Z», у правому нижньому куті – «K», лівий нижній кут не зберігся. У правому верхньому – буква не читається (або її не було, або не зберігся рельєф). Гербові символи – три перехрещені стріли і три перехрещені шаблі – не трапляються в традиційних польських гербових знаках і є ознакою українського походження герба. Належність його ще потребує з'ясування.

Кохлі із зображенням двоголового орла – лицьова й кутова – вкриті зеленою поливою (іл. 9: 9, 10; іл. 10: 5). Лицьова кохля має розміри 23×23×13 см. По краю лицьової плити є виступ-бортик висотою 3–4 мм. Крила орла опущені, на головах – дві корони, третя – між ними. Орел тримає меч (у лівій від глядача лапі) та скипетр (у правій від глядача лапі), а не скипетр (ліворуч) і державу (праворуч), як на гербі московії. Друга лицьова плита кутової кохлі прямокутна, наполовину вужча, розвернута під прямим кутом і несе праву половину зображення орла. Поєднання на гербі з двоголовим орлом меча і хреста було на гербі Австрійської імперії. Таке зображення є на кахлях із закарпатського замку Нялаб [Прохненко 2017, с. 174]. Геральдичний сюжет із двоголовим орлом був популярний у декорі на українських землях до середини XVII ст., він пов'язаний, очевидно, з візантійською і центральноєвропейською традиціями. Зображення двоголового орла на кахлях не було суворо геральдичним навіть у XVIII ст. Довільно зображувалися кількість корон, форма крил, предмети в лапах орла або їх відсутність [Чекановський 2020, с. 177, табл. XXVI–XXVII]. Орел з мечем і хрестом зображений на кахлі з Батурина (хрест – у лівій від глядача лапі, меч – у правій) [Мироненко 2017, с. 119, 274]. Фрагментовану неполив'яну кохлю з двоголовим орлом і жезлом у правій від глядача лапі знайдено в Михайлівському Золотоверхому монастирі. На кахлі з київського урочища Гончарі-Кожум'яки орел у правій лапі тримає шаблю, а пера на крилах зображені піднятими, над головами птаха тільки дві корони [Чекановський 2020, табл. XXVI: 9].

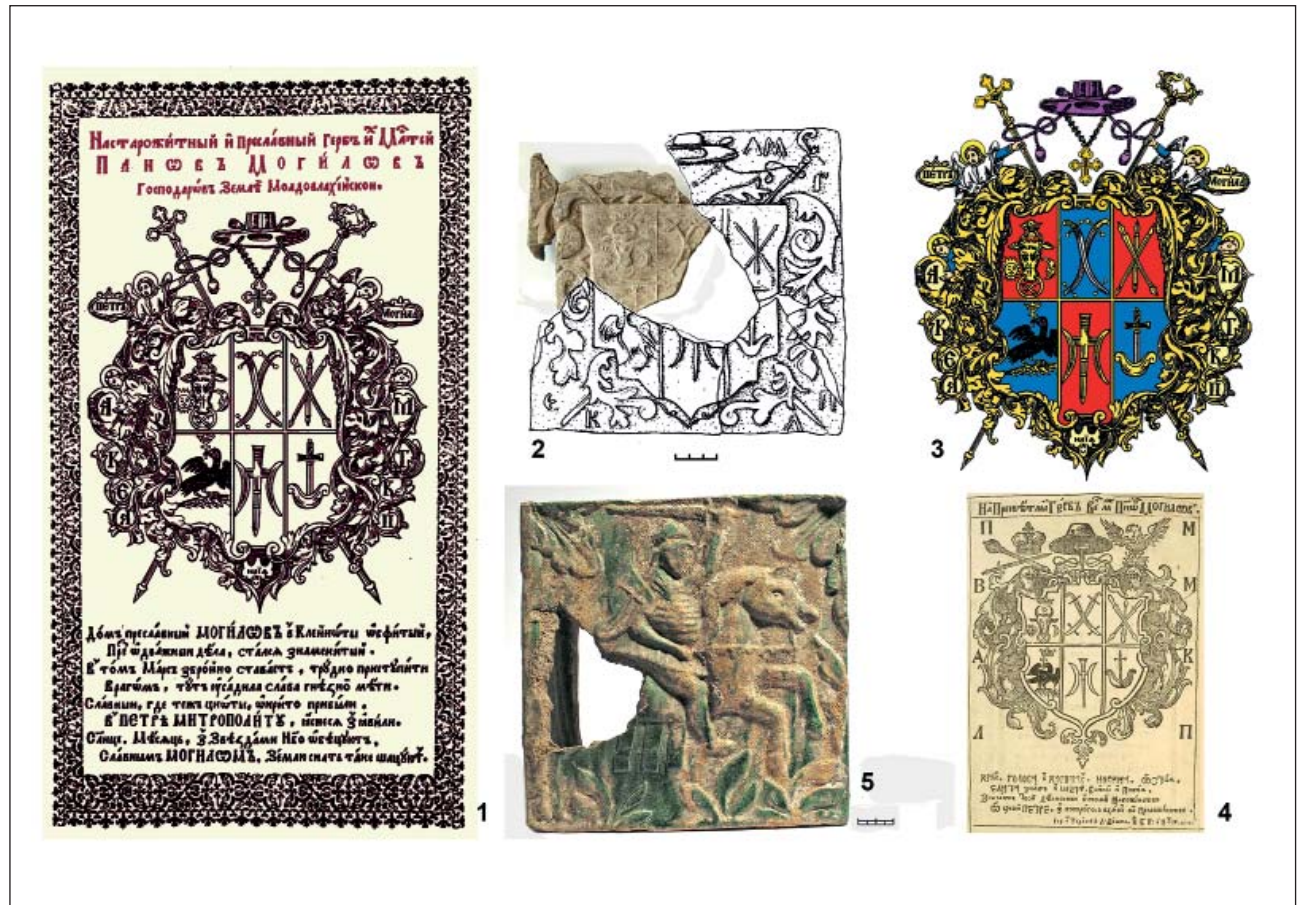
Усі сюжетні й геральдичні кахлі знайдені в різних об'єктах. Їх виготовлено за допомогою форм-штампів різної якості. З цього можна дійти висновку, що прикрашалися ними кілька печей у різних приміщеннях. У смітті фрагменти потрапляли по мірі знесення будівель монастиря. Наявність кахель із сюжетними й геральдичними зображеннями вважаємо ознакою статусності монастиря й монастирських споруд, у яких були печі з таким оздобленням. Кахлі з гербами могли бути виготовлені на честь донаторів монастиря. Нагадаємо, що ігуменею монастиря з 1686 до 1707 року була Марина Мазепа (у дівоцтві – Мокієвська, у чернецтві – Марія Магдалина).

Лл. 9. Кахлі з геометричним орнаментом, кахлі нестандартної форми, геральдичні кахлі

Лл. 10. Кахлі нестандартної форми, геральдичні кахлі

Іл. 11. Герб Петра Могили, геральдичні кахлі

Велика кількість серій кахель певних фасонів наводить на думку, що це могло бути монастирське замовлення цеховим гончарям або гончарям, які були залежні від Києво-Печерської лаври. На Звіринці в Києві при дослідженні гончарних горен виявлено кахлі, подібні до знахідок з Вознесенського монастиря (з орнаментами «вісім колець» і карнизна – «дубове листя») (іл. 2; іл. 6: 11) [Мовчан 1975, с. 95]. Якщо буде здійснено докладне порівняння фрагментів кахель з розкопок Старого Арсеналу, можливо, вдасться виявити кахлі, виконані одним штампом. Оскільки

відомо час припинення функціонування монастиря, для всіх знахідок маємо верхню дату – початок XVIII ст. (1710–1712). Нижня дата визначається часом заснування Вознесенського жіночого монастиря (1628). До XVII ст. відносяться датовані кахлі з інших місць, які є аналогами до виробів, розглянутих у цій статті. Колекція пічних кахель з розкопок Старого Арсеналу в Києві має великий потенціал для подальшого вивчення цієї категорії археологічних знахідок в Україні і потребує повного каталогізованого видання.

Джерела та література

- Білошапка, В., Петренко, І., Кірман, В. 2001. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 68–73.
- Василенко, А., Ігнатенко, І. 2001. Чернігівські кахлі з розкопок 1992–2000 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 88–90.
- Виноградська, Л. І. 1998. До історії розвитку кахлярства в Україні XIV–XVII ст. *Історія Русі-України*. Київ, с. 265–272.

- Виногородська, Л., Ситий, Ю. 2004. Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997–2002 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 110–121.
- Виногородская, Л. И. 2007. Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI–XVII веков. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 439–448.
- Виногородська, Л. І, Горішній, П. А., Юра, Р. О. 1985. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області. *Археологія*, 50, с. 65–74.
- Гугля, В. 2000. Суботівські кахлі XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 46–51.
- Заїка, І. 2000. Орнаментація кахлів верхньосалтівського поселення. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 9, с. 40–43.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Балакін, С. А. 2005. Археологічні дослідження на території Київського Арсеналу 2005 р. *Праці Центру пам'яткознавства*, 8, с. 119–145.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. 2008. Розкопки на території старого Київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, 21, с. 9–23.
- Куштан, Д. 2010. Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины). *Ніжинська старовина*, 10 (13), с. 42–51, 172.
- Куштан, Д. П., Пашковський, О. А. 2009. Православні сюжети у народному мистецтві XVI–XVIII ст. (на прикладі пічних кахлів). *Болховітіновський щорічник 2008*, с. 9–13.
- Мироненко, Л. В. 2013. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображенням піших воїнів і вершників як додаткове джерело до вивчення вбрання та озброєння гетьманського війська. *Магістеріум*, 53, с. 58–63.
- Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.*: дис. канд. іст. наук. Інститут археології НАН України.
- Мироненко, Л. В. 2018. Кахляні композиції у декорі печей Батурина останньої третини XVII – початку XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 78–87.
- Мовчан, І. 1975. Археологічні дослідження на Видубичах. *Стародавній Київ*. Київ, с. 80–106.
- Назаров, О. 2001. Нововиявлені пам'ятки та випадкові знахідки старожитностей козацької доби на території Городищенського та Корсунь-Шевченківського районів Черкаської області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 63–66.
- Пашковський, О., Нечитайло, П. 2016. Комплекс кахлів з розкопок на вулиці Довгий 2/11 в Кам'янці-Подільському. *Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції «Археологія & фортифікація України»*. Кам'янець-Подільський, с. 172–179.
- Попельницька, О. 2005. Зібрання кахель XIV–XVIII ст. Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування. *Український керамологічний журнал*, 1–4 (15–18), с. 81–92.
- Прохненко, І. 2017. Геральдичні зображення на кахлях Королівського замку Нялаб. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*, 40, с. 164–183.
- Пшеничний, Ю. Л., Ткач, В. В. 2018. Колекція кахель з Дубенського Спасо-Преображенського монастиря. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 280–296.
- Фінадоріна, Д. В. 2011а. До порівняльного аналізу пічної кахлі Печерського та Вознесенського монастирів XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, с. 178–183.
- Фінадоріна, Д. 2011б. Художньо-декоративні різновиди пічної кахлі XVII ст. з розкопок Київського Арсеналу. *Болховітіновський щорічник 2010*. Київ, с. 135–143.
- Фінадоріна, Д. 2016а. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*, 1, с. 140–160. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29>.
- Фінадоріна, Д. 2016б. Пічні кахлі XVII–XVIII ст. з розкопок на Печерську. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 210–213.

Чекановський, А. А., Мартиненко, Л. В. 2000. Кахлі з розкопок Михайлівського Золотоверхого Собору. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 9, с. 44–46.

Чекановський, А. 2010. Геральдичні кахлі з розкопок Старого Арсеналу в Києві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 137–139.

Чекановський, А. 2020. Кахлі з київського Михайлівського Золотоверхого монастиря на тлі розвитку кахлярства XVI–XVII століть. *Opus mixtum*, 8, с. 170–187, табл. XXVI–XXIX.

Чміль, Л. 2013. Значення археологічних досліджень київських храмів і монастирів для датування артефактів. URL: <http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/CHmil.pdf>.

Шовкопляс, Г. М. 1975. Середньовічні художні кахлі з Києва. *Археологія*, 16, с. 104–114.

Шуткова, Н. П. 2016. Пластинчатые печные изразцы с изображением «кованого металла» Могилевского Поднепровья и Посожья. *Белорускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынік і папавых даследаванняў: зборнік навуковых артыкулаў III міжнароднай навуковай канферэнцыі (Полацк, 14–15 красавіка 2016 г.): у 2 ч.*, Наваполацк, 1, с. 178–185.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. S. 270.

Dąbrowska, M. 2005. Kilka uwag metodycznych o rekonstrukcji pieców. *Archaeologia Historica Polona*, 15/2, s. 335–357.

Kilarska, E., Kilarski, M. 2009. *Kafle z terenu dawnych Prus Królewskich*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku. S. 174.

Некрополь XI – середини XX століття Спасо-Преображенського собору в Чернігові

У статті систематизуються матеріали археологічних досліджень некрополя чернігівського Спасо-Преображенського собору (XI – середина XX ст.). Розглядається його локалізація, хронологія та особливості функціонування на різних етапах існування.

Ключові слова: Чернігів, Спасо-Преображенський собор, некрополь, поховальні звичаї, саркофаг, гробниця, крипта.

The paper systematizes materials of the archaeological research of necropolis of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv (11th – mid-20th centuries). Its localization, chronology, features of functioning at different stages of existence are considered.

Key words: Chernihiv, Transfiguration Cathedral, necropolis, burial customs, sarcophagus, tomb, crypt.

Чернігівський Спасо-Преображенський собор (іл. 1) за визнанням багатьох дослідників є найдавнішою збереженою пам'яткою монументальної архітектури України. Храм, розташований на території давньої міської фортеці, напрочуд добре зберігся та кардинально не змінював свого зовнішнього вигляду впродовж майже тисячі років. Некрополь собору по праву вважається одним з визначних меморіальних місць Східної Європи. За свідченням літописів, тут було поховано представників роду Рюриковичів: князів Мстислава Володимировича (1036) [Лаврентієвська летопись 2001, с. 150], Святослава Ярославича (1076) [Лаврентієвська летопись 2001, с. 190], Гліба Святославича (1078) [Лаврентієвська летопись 2001, с. 199], Олега Святославича (1115) [Ипатьевская летопись 2001, с. 195], Володимира Давидовича (1151) [Летопись по воскресенскому списку 1856, с. 55], Ярослава Всеволодовича (1198) [Ипатьевская летопись 1856, с. 55] та канонізовано православною церквою князя Ігоря Ольговича (1150) [Ипатьевская летопись, 2001, с. 282] і митрополита Константина (1159) [Лаврентієвська летопись 2001, с. 240]. Окрім цього, вважалося, хоча достовірні свідчення того відсутні, що з XIII ст. у соборі перебували останки святих мучеників – забитих в Орді князя Михайла Всеволодовича та боярина Федора. У 1587 році їх урочисто перенесли з Чернігова до Москви, унаслідок чого статус Спасо-Преображенського собору як усипальні старших Рюриковичів затвердився [Бережков 1911а, с. 27; Голубинский 1904, с. 47]. Поступово сформувалася літературна традиція, згідно з якою, всі представники місцевої княжої династії були поховані саме в

Іл. 1. Спасо-Преображенський собор у Чернігові.
Сучасний вигляд

Спасо-Преображенському соборі. У XVIII ст. почали укладати реєстри цих померлих (найвідоміший – авторства І. Левицького), водночас ширилися перекази про існування в храмі підземної княжої усипальні [Бережков 1911а, 4–7; Бережков 1911б, с. 293; Картины 1911, с. 192; Макаренко 1929, с. 65–66; Маркевич 1852, с. 39–40, 171–176; Павлинов 1894, с. 8, 13; Травкіна 2012, с. 149–151].

Перші відомості про знахідки поховань у соборі з'явилися у XVIII ст. Однак, як відзначав М. Бережков, вони мали радше легендарний характер: неможливо встановити, де в тих повідомленнях правда, а де вимисел

[Бережков 1911а, с. 7–8]. На більшу довіру заслуговують повідомлення очевидців ХІХ – початку ХХ ст. про давні могили, знайдені під час ремонтів та земляних робіт у самому храмі та неподалік від нього [Ефимов 1908, с. 14, 51; Спасо-Преображенский соборный храм 1882, с. 81]. Ця інформація привернула увагу науковців, почалася тривала дискусія, де саме шукати князівські могили. Напередодні ХІV Археологічного з'їзду в Чернігові (1908) спробували організувати дослідження, спрямовані на їх пошук, однак ці роботи так і не відбулися [Бережков 1911а, с. 4–7, 19–21; Черненко 2015, с. 73].

Наукові дослідження собору та його некрополя започаткував 1923 року М. Макаренко. Під час археологічних розкопок у самому храмі й на навколишній ділянці йому вдалося зафіксувати численні могили різних епох – від «княжих часів» до ХVІІІ ст. [Макаренко 1929, с. 11–20, 26, 27, 34, 35, 37, 38, 40–44, 47, 48, 52–54]. Дослідження, здійснені М. Холостенком після Другої світової війни в процесі розробки проекту реставрації та музеєфікації собору, також супроводжувалися знахідками поховань [Холостенко 1990, с. 10–12]. Пізні поховання некрополя були зафіксовані В. Богусевичем у ході досліджень на прилеглої до собору ділянці (розкопки т. зв. однокамерного терему) у 1953 році. Могили в навіколохрамовому просторі були зафіксовані А. Карнабедом у 1967 і впродовж 70-х років ХХ ст. [Карнабед 1973; Карнабед 1974; Карнабед 1988, с. 35] та під час робіт В. Руденка 1991 року [Руденок, Новик 2012, с. 133]. Цікаві матеріали вдалось отримати також у ході досліджень за участі авторів 2012–2014 років [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013; Черненко, Новик 2014; Черненко 2015; Черненко 2017].

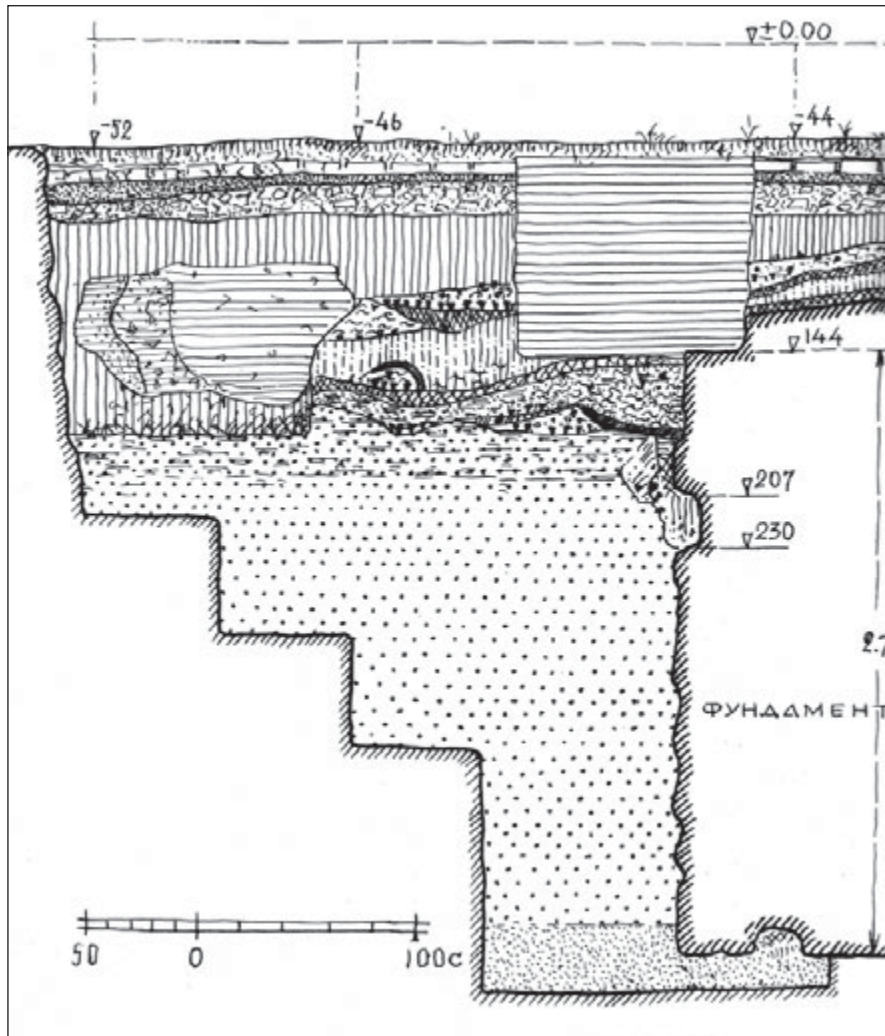
На жаль, інформація про дослідження поховань, здійснені впродовж ХХ ст., переважно фрагментарна. Більшість поховань виявилися зруйнованими або ж їх вдалося зафіксувати лише частково, польова та звітна документація дійшла до сьогодення не в повному обсязі (як у випадку розкопок М. Макаренка [Черненко 2017, с. 101]). Унаслідок цього проблематично не лише підрахувати кількість виявлених могил, але й встановити їх хронологію. Однак на

сучасному етапі досліджень варто та можливо, з певними застереженнями, спробувати визначити територіально-просторові характеристики некрополя, головні етапи його функціонування та їх особливості. Першу таку спробу здійснив Ю. Ситий у монографії, присвяченій християнським поховальним пам'яткам Чернігова Х–ХІІІ ст., хоча й фактично обмежився стислим розглядом об'єктів часу середньовіччя, досліджених у 1923 та 1967 роках [Ситий 2013, с. 18–22]. Питання, пов'язані з історією некрополя, були також розглянуті в статтях, присвячених результатам досліджень 2012–2014 років [Черненко 2015; Черненко 2017]. Дана стаття продовжує цей цикл публікацій.

Судячи з усього, некрополь Спасо-Преображенського собору був досить компактним. Поховання зафіксовано в самому соборі, на ділянках його втрачених прибудов: північної, південної та південно-східної каплиці, бічних галерей, а також у межах безпосередньо прилеглого до храму простору. З півночі некрополь Спасо-Преображенського собору примикав до некрополя Борисоглібського собору. Чітка межа між ними існувала, напевно, лише у ХVІІ–ХVІІІ ст., коли територію Борисоглібського кафедрального монастиря оточувала мурована огорожа.

Стратиграфія на ділянці некрополя є досить складною. Характер нашарувань у Спасо-Преображенському соборі був зафіксований у 14 шурфах, закладених у 1923, 1968–1969 та 2012 роках у центральній апсиді, навах і нартексі [Макаренко 1929, с. 37–58; Холостенко 1970, с. 7–22; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 27–45]. М. Холостенко на підставі матеріалів досліджень 1923 та 1968–1969 років розробив стратиграфічні колонки, які відображають характер відкладів у різних частинах храму [Холостенко 1970, рис. 40, 43, 44; Холостенко 1990, с. 11–12, рис. 10]. Ці спостереження вдалося доповнити та конкретизувати у 2012 році [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 35–40; Черненко 2015, с. 73–75].

У внутрішньому об'ємі собору потужність культурного шару перевищує 3 м. Його утворює заповнення впускеного в материк котлована будівлі, перекрите шарами підлог (понад 1 м), які послідовно змінювали одна одну від ХІ до початку ХХ ст. Рівень цих під-

Іл. 2. Стратиграфія нашарувань у шурфі 1969 р. за апсидою Спасо-Преображенського собору. (за: М. Холостенком)

лог слугує важливим хронологічним маркером. Утім, не по всій площі собору всі вони збереглися. Наприклад, у південному відсіку нартекса давніші за 1750 рік підлоги повністю знищені могильними ямами.

Характер культурного шару ззовні собору інший. Стратиграфія нашарувань на цій ділянці була зафіксована під час досліджень М. Холостенка поблизу схової вежі та у шурфі за центральною апсидою (іл. 2) [Холостенко 1970, рис. 1, 33, 42–43]; у ході розкопок В. Богусевичем «однокамерного терема» [Богусевич 1953]; робіт А. Карнабеда 1970-х років біля східного та південного фасадів [Карнабед 1973; Карнабед 1974] та розкопок 2012–2014 років [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013; Черненко, Новик 2014]. Ці матеріали

дозволяють визначити, що потужність культурного шару під стінами собору складає 1–1,5 м, а на схід та південь стрімко збільшується й перевищує 3 м. Порівняно незначну потужність культурного шару поблизу храму можна пояснити тим, що навколишню поверхню неодноразово розчищали під час благоустрою та, відповідно, понижували. Водночас на сусідніх ділянках потужність культурного шару поступово збільшувалася. Таким чином Спасо-Преображенський собор, споруджений на підвищенні, у сучасному рельєфі опинився в западині.

Слід також зауважити, що давні нашарування навколо собору нині переважно перевідкладені внаслідок будівельних робіт (ремонти, реставрація, прокладка комунікацій тощо) та послідовного влаштування могил протя-

гом тисячоліття, а також у результаті археологічних розкопок кінця XIX–XX ст. Залишки об'єктів часу середньовіччя (за виключенням мурованих конструкцій) збереглися тільки в материк. Натомість на час досліджень XX ст. горизонт XVII–XVIII ст. був переважно збережений.

Аналіз хронології соборного некрополя варто розпочати з гіпотези щодо будівництва Спасо-Преображенського собору на місці язичницького могильника [Коваленко 1990, с. 19; Пушкіна 2012, с. 15]. Ця гіпотеза спирається на свідчення В. Богусевича про знайдене в 1947 році поховання за обрядом кремації в одному з розкопів, розташованих «на схід від Спаського собору». Однак ці розкопи були закладені доволі далеко від храму: відповідно до схеми, збереженої в Науковому архіві ІА НАН України [Богусевич 1947, б/н], вони

були розташовані за 70–100 м від апсиди (на ділянці, прилеглій до Воскресенської церкви XVII ст.). Окрім цього, знахідка поховання за обрядом кремації в науковому звіті 1947 року згадана лише побіжно, у висновках. Усупереч цьому, в описовій частині Звіту відзначено, що в трьох розкопах «на схід від Спаського собору» (розкопи 2–4) взагалі нічого не вдалося знайти, а в четвертому (розкоп 1) виявили: на глибині 1,9 м від сучасної поверхні безінвентарне поховання за християнським обрядом; на глибині 2 м – скупчення уламків амфор; на материку – чорну лисковану ручку амфори та фрагмент ліпної кераміки «з великою кількістю шамоту». Про знахідку кремації тут не йдеться. Ба більше, відзначено, що на місці цих розкопів могло існувати поселення «додержавного часу» [Богусевич 1947, с. 5–6]. З огляду на це, не зрозуміло, що саме стало підставою для висновку про знахідку поховання за обрядом кремації на останніх сторінках Звіту та, відповідно, гіпотези щодо язичницького некрополя, який передував будівництву храму.

Початок формування некрополя Спасо-Преображенського собору можна впевнено віднести до часу не раніше початку XI ст., що відповідає повідомленням літопису. Поховання тут здійснювалися аж до середини XX ст. (останнє відоме поховання – 1944 року [Черненко 2017, с. 106]). На підставі аналізу писемних та археологічних джерел можна визначити кілька головних періодів функціонування некрополя: XI–XIII ст., XVII–XVIII та XIX – середина XX ст. Не виключено, що частина недатованих чи зруйнованих могил виникла між XIII та XVII ст. (час занедбання храму), однак на сьогодні відсутні дані, які б дозволили це стверджувати.

Кожен з окреслених етапів функціонування некрополя має свої особливості. З огляду на це, їх варто розглянути окремо.

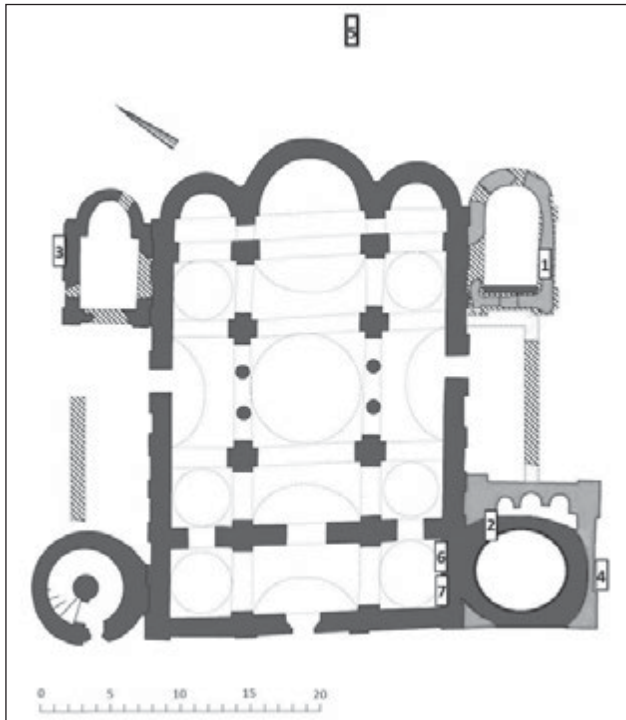
Поховання XI–XIII століть

Слід зазначити, що верхня хронологічна межа цього періоду умовна. За матеріалами писемних джерел та результатами археологічних досліджень, поховання XIII ст., пов'язані зі Спасо-Преображенським собором, не відомі (за винятком згадки в пізніх джерелах про поховання в храмі мучеників Михаїла та Фе-

дора). Ця межа зумовлюється усталеним підходом до періодизації історії міста та може бути переглянута.

Як уже згадано, про здійснення поховань у Спасо-Преображенському соборі було відомо ще до початку його досліджень. Власне, уже перша писемна згадка про храм пов'язана саме з похованням: у літописній статті 1036 року йдеться про похорон засновника храму – князя Мстислава Володимировича [Лаврентієвская летопись 2001, с. 150]. Наскільки можна зрозуміти з подальших згадок у літописі, принаймні до XII ст. собор слугував усипальнею представників місцевої гілки роду Рюриковичів. Однак спроба розшукати їх гробниці, здійснена на початку XX ст. М. Макаренком, не увінчалася успіхом, а перекази про підземну князівську усипальню виявилися легендами: середньовічного «підземного поверху» у храмі немає, хоча й існують пізні за походженням склепи [Макаренко 1929, с. 41–44, 51–53; Холостенко 1970, рис. 1]. Під час розкопок було також встановлено, що жодне із середньовічних поховань некрополя не збереглося в недоторканому стані. Усі вони пограбовані чи повністю зруйновані в давнину. Частково вціліли лише пов'язані з ними конструкції: ніші-аркасолії та саркофаги (іл. 3).

Рештки першої поховальної ніші-аркасолії було виявлено 1923 року в південній стіні південної каплиці, прибудованої до собору в середині XI ст. (іл. 3: 1) [Макаренко 1929, с. 23; Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012 б, с. 16–17; Черненко 2015, с. 79, 81]. Залишки ще однієї вдалося зафіксувати 2013 року в північній стіні фундаментів двоярусної прибудови початку XII ст. (іл. 3: 2) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013, с. 14–17]. Не викликає сумніву, що обидві ці ніші влаштували відповідно до первинного задуму зодчих. Це у свою чергу свідчить, що згадані прибудови храму створювалися як усипальні. За аналогією можна також припустити, що поховальне призначення мали північна каплиця та споруджені у XII ст. бічні галереї. Утім, стан їх збереженості не дає можливості перевірити це припущення: їх внутрішній простір на момент початку досліджень виявився повністю зруйнованим [Черненко 2017, с. 102–107, 110–111].

Іл. 3. Некрополь Спасо-Преображенського собору.
Схема розташування гробниць XI–XIII ст.:
1, 2 – аркасолії; 3–7 – саркофаги

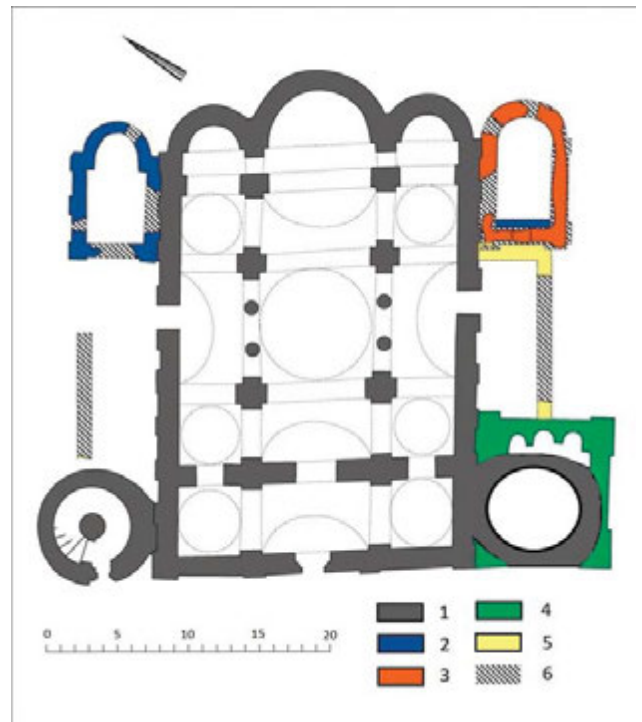
Виходячи із запозиченої Рюриковичами візантійської традиції, відповідно до якої, правителі ще за життя дбали про місце свого майбутнього поховання, та з огляду на датування прибудов (іл. 4), авторами досліджень 2012–2014 років була запропонована така модель: північна каплиця початку XI ст. споруджена як усипальня Мстислава Володимировича; південна каплиця середини XI ст. – для поховання другого з відомих за літописами місцевих князів, Святослава Ярославича; південно-західна прибудова послугувала усипальнею Олегу Святославичу. Така модель здається доволі вірогідною, хоча й не має прямих підтверджень. Прибудови собору погано збережені, лише в двох випадках збереглися залишки ніш-аркасоліїв [Черненко 2015, с. 77–82].

Окрім аркасоліїв, із соборним некрополем пов'язані знахідки трьох середньовічних саркофагів. Два з них виявлено 1923 року ззовні від фундаментів північної та південно-східної (двоярусної) каплиці собору (іл. 3: 3, 4) [Макаренко 1929, с. 11–14, 34–35]. В обох випадках це – комбіновані саркофаги з плінфи та плит пірофіліту (рожевого шиферу). Уціліла частина (стінка

з плінфи) першого з них повторно досліджувалася 2012 року, що дозволило датувати його XI ст. за характерними рисами будівельної техніки (формат плінфи, мурування з утопленим рядом тощо) [Черненко 2015, с. 80–81].

Ще один саркофаг з пірофілітових плит знайшов 1967 року А. Карнабед за 5,5 м на схід від центральної апсиди собору (іл. 3: 5) [Руденок, Новик 2012, с. 121]. Окрім цього, результати досліджень 2012 року дозволяють припустити, що у XII ст. у південному відсіку нартекса храму було встановлено два саркофаги, які не дійшли до сьогодення (іл. 3: 6, 7). Є певні підстави для висновку, що в них були поховані канонізовані церквою Ігор Ольгович та митрополит Константин [Черненко 2015, с. 73–76].

Рештки небіжчиків збереглися в саркофагах, знайдених 1923 року біля стін північної каплиці та 1967 року за апсидою собору. У саркофазі 1923 року, як зазначає М. Макаренко, було в різний час здійснено два поховання. Під розколотою верхньою плитою

Іл. 4. Спасо-Преображенський собор. Схема втрачених прибудов за результатами досліджень 2012–2014 рр.: 1 – існуюча споруда (разом з вежами); 2 – прибудови початку XI ст.; 3 – прибудова середини XI ст.; 4 – прибудова початку XII ст.; 5 – прибудова XII ст.; 6 – ділянки втрачених мурувань

Іл. 5. Верхнє поховання в саркофазі біля північної прибудови. Світлина 1923 р.

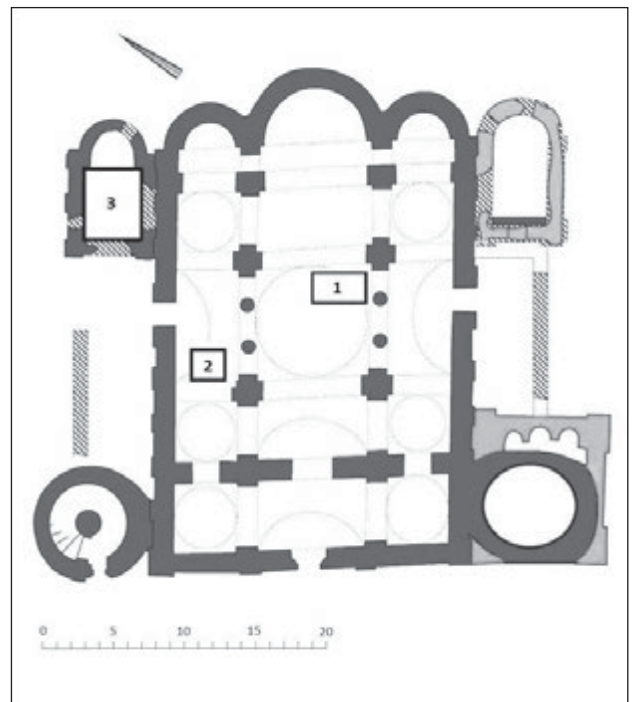
містилося пограбоване поховання «літнього чоловіка» (іл. 5). Серед переміщених кісток уціліли рештки взуття: шкіряні підшви з підбитими залізними підковками підборами. Ця знахідка дозволила автору розкопок датувати поховання часом «не раніше XVI ст.» [Макаренко 1929, с. 12].

На дні того ж саркофага під піщаною підсипкою виявили рештки ще одного, давнішого (первинного ?) пограбованого поховання: окремі кістки (у т. ч. череп) та золотні нитки, припустимо – від одягу. Це поховання М. Макаренко відніс до «княжого часу» та відзначив, що то була «небіжчиця». Він не виключав її приналежність до княжої родини, хоча й не наполягав на цьому [Макаренко 1929, с. 12–15].

Саркофаг 1967 року також виявився пограбованим, його верхня та нижня плити були розколоті. Залишки кістяка померлого (череп, окремі кістки скелету) збереглися частково і не в анатомічному порядку. Разом з ними було знайдено невеликі (1,3–1,5×0,8–1 см) прямокутні бронзові з позолотою бляшки, декоровані штампованим геометричним орнаментом. Це поховання намагалися інтерпретувати як поховання князя Гліба Святославича, забитого в Заволоччі 1078 року [Руденко, Новик 2012, с. 121]. Підставою послуговувала літопис-

на формула згадки про похорон Гліба: «у Чернігові, за Спасом» [Лаврентієвская летопись 2001, с. 199], тобто поза межами собору. Згідно з іншою версією, у саркофазі похований Ізяслав Давидович, який загинув 1161 року [Бойченко, Ігнатенко 1991]. Однак слід враховувати, що в 1967 році не вдалося встановити більш-менш достовірного датування зруйнованого поховання, воно могло бути і вторинним (як у саркофазі 1923 року). Слід також враховувати, що в середньовічній Східній Європі поховання в кам'яних саркофагах дійсно були елітарними, однак не обов'язково князівськими. Вони могли належати, наприклад, служителям церкви високого рангу. Таким чином, обидві спроби персоніфікації особи, похованої в саркофазі 1967 року, наразі не виглядають достатньо переконливими.

Підсумовуючи сказане, слід додати, що наразі немає достовірних даних про здійснення в соборі чи навколо нього поховань у ґрунтових ямах, дерев'яних гробовищах за часів середньовіччя. Не можна виключати, що подібні могили існували, але були зруйновані (наприклад, під час зведення чи ремонту прибудов храму). Однак на даному етапі досліджень складається враження, що впродовж середньовіччя поховання в Спасо-Преобра-

Іл. 6. Некрополь Спасо-Преображенського собору. Схема розташування крипт (склепів) XVII–XVIII ст.

Іл. 7. Інтер'єр склепу XVII ст. у центральній наві
на початку досліджень. Світлина 1923 р.

женському соборі були подією винятковою, тут ховали лише обраних. Однак серед цих обраних могли бути не лише князі, але й священнослужителі високого рангу чи інші особи, які належали до соціальної верхівки Чернігівського князівства.

Поховання XVII–XVIII століть

М. Макаренко відніс частину виявлених 1923 року поховань до часу «не раніше XVI ст.». Це, почасти, зумовлювалося тогочасним рівнем розробок у галузі хронології «пізніх» східноєвропейських старожитностей. Так, датуючи вже згадане вторинне поховання в саркофазі, М. Макаренко відзначав, що воно здійснене не раніше XVI ст., оскільки «підкова на закаблуку не свідчить про давні часи <...> щоправда час, коли з'явилися в українському побуті підківки, невідомий» [Макаренко 1929, с. 12]. Нині ж є певні підстави датувати принаймні частину подібних «пізніх» могил соборного некрополя часом «не раніше XVII ст.», враховуючи їх зв'язок з певними поховальними конструкціями, знахідками монет тощо. Підстав для датування XVI ст. наразі немає.

У XVII–XVIII ст. поховання здійснювались як у самому храмі, так і в прибудовах та на прилеглий території. У соборі зафіксовано поховання в гробницях (склепах, крип-

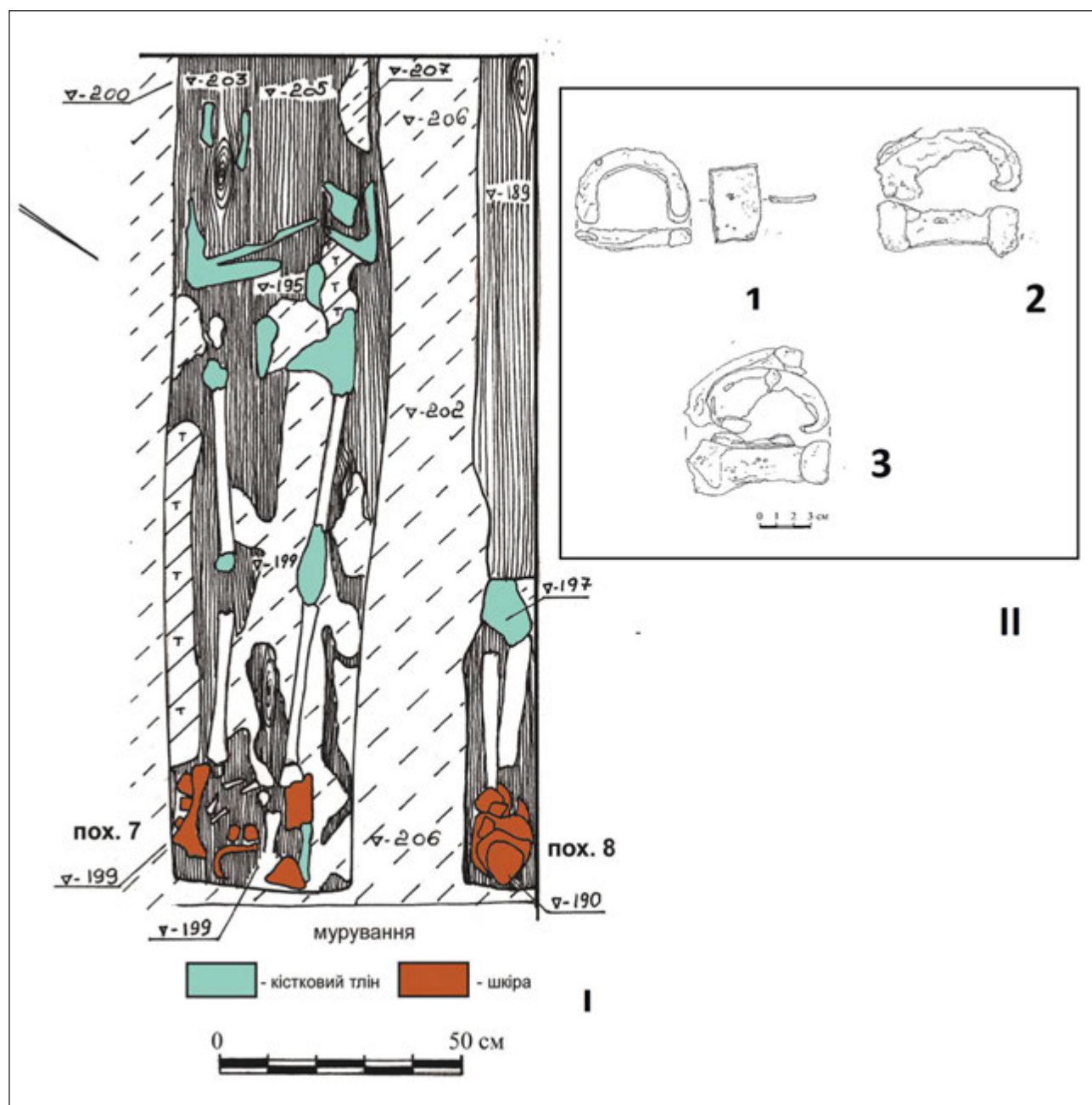
тах) та ґрунтових ямах. Склепів (крипт) усього два. Вони досліджувалися 1923 року М. Макаренком (шурфи 1 та 4), а потім були заблоковані. Нині вони недоступні та розташовані під підлогою собору.

Перший склеп, більший за розміром (4,12×3 м у плані, заввишки до 2,15 м), розташовується в центральній наві, перед трансептом (іл. 6: 1). Другий – менший (2,5×2,4 м, заввишки до 2,27 м) – у північній наві, на захід від бічного порталю (іл. 6: 2) [Макаренко 1929, с. 40, 42, 51, 53; Холос-

тенко 1970, рис. 1]. На жаль, зберігся тільки узагальнений опис цих об'єктів, кілька схематичних креслеників та світлин, опублікованих М. Макаренком [Макаренко 1929, с. 40–44, 51–53].

Як зазначає дослідник, знахідки з обох склепів було передано на зберігання до Чернігівського історичного музею (нині – Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського), але їх не вдалось опрацювати [Макаренко 1929, с. 44]. Нині вони вважаються втраченими, утім, у майбутньому можуть бути ідентифіковані серед депаспортизованої під час Другої світової війни частини музейного зібрання, як це сталося зі знайденим 1923 року М. Макаренком скарбом середньовічних прикрас [Сытая 2017].

Наскільки можна зрозуміти, обидва склепи являли собою прямокутні в плані підземні об'єми з червоної цегли-пальчатки, із земляною підлогою та циліндричним склепінням. В обох випадках вхід до них вів із заходу, цегляними сходами через прохід у повздовжній стінці [Макаренко 1929, с. 41–44, 51–53]. Відповідно до звернення І. Левицького до Духовної консисторії 1785 року, вхід принаймні до одного зі склепів (на думку М. Макаренка, до більшого) тоді був відкритим [Макаренко, 1929, с. 68]. Утім, найвірогідніше, первинно

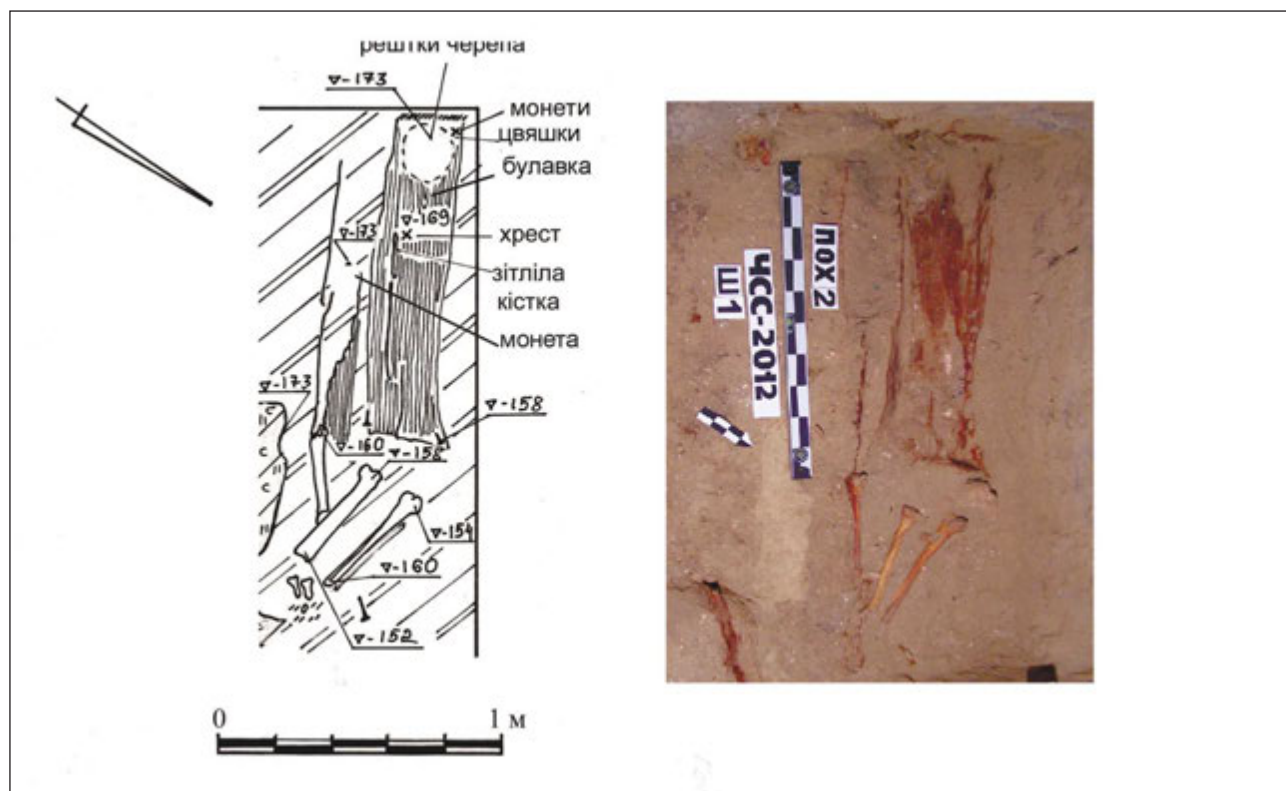
Іл. 8. Поховання в нартексі Спасо-Преображенського собору. 2012 р.: I – плани поховань 7 та 8;
 II – взуттєві підковки: 1, 2 – поховання 7, 3 – поховання 8

їх перекривали рухомі плити, покладені врівень з підлогою¹.

Перший склеп виявився пограбованим. На час досліджень 1923 року в ньому містилися в безладі залишки п'яти розбитих трун з дощок (іл. 7: 1). Навколо були нагромаджені рештки кістяків, залишки золотного шитва, жіночого й чоловічого одягу з шовку та шкіряного взуття. Серед цих уривків був і

фрагмент случького пояса. Як вдалося згодом встановити, три труни були встановлені біля південної стінки на покладених на підлогу брусах. Ще дві, «дитячі» (за М. Макаренком, розмальовані квітами «у натуралістичній, не стилізованій формі»), стояли біля північної стінки на цеглинах [Макаренко 1929, с. 43–44]. У другому склепі (іл. 7: 2) вціліли дерев'яні труни, встановлені одна на одну в

¹ Щоб закрити вхід до склепів, розташованих під підлогою храмів, найчастіше використовували кам'яні плити, які за потреби підіймали за допомогою лома, що входив до «інвентарю» каплиць. До плит могли також кріпитися ухвати з бронзи тощо [Kizik 1998, s. 220].

Іл. 9. Поховання 2 у нартексі Спасо-Преображенського собору. 2012 р.

чотири яруси (кожні два яруси на дерев'яних брусах). У 1923 році було досліджено лише перший ярус [Макаренко 1929, с. 23].

На думку М. Макаренка, за залишками одягу померлих поховання в обох склепах можна датувати кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Утім, використана в конструкції першого склепу цегла-пальчатка (т. зв. «литовка»²) за форматом (за М. Макаренком: 37,5×17,3×5,5 см [Макаренко 1929, с. 41]) наближена до цегли, яка відповідає першому будівельному етапу кам'яниці Полуботків у Чернігові (34–36×16–17,5×5,5–6 см). Цей етап датується часом не пізніше третьої чверті XVII ст. [Черненко, Луценко 2022, с. 168–170]. Слід також врахувати, що за принципом улаштування обидва склепи та поховання в них дуже подібні до крипт храмів на терені Польщі [Kizik 1998, s. 220, 222, rys. 24]. Таким чином, не виключено, що обидва склепи виникли в часи входження Чернігова до складу Речі Посполитої, коли Спасо-Преображенський собор після тривалого занепаду перейшов унійній церкві (з 1631 року)

[Кулаковський 2006, с. 71]. Такі склепи найчастіше слугували родинними усипальнями і могли належати як шляхті, так і заможним міщанам.

Поховання в ґрунтових ямах займали майже весь внутрішній простір собору: вони виявлені практично в усіх шурфах на ділянках від вітварної огорожі до східної стіни. М. Макаренко відніс їх до XVI–XVIII ст. Це датування можна уточнити, спираючись на результати досліджень 2012 року [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 27–45].

У шурфі розміром 3×3 м, закладеному в південному відсіку нартекса, вдалося дослідити 10 поховань. Усі вони були розташовані нижче рівня згорілої дерев'яної підлоги. Запуск найбільш глибоких могил сягав 2 м, їх було впущено в заповнення будівельного котлована. Усі поховання були здійснені в трунах за християнським обрядом: померлі покладені у випростаному положенні, на спині, головою на захід (майже паралельно стінам собору). У більшості випадків у заповненні могил фіксувалося скупчення вугликів, напевно, від

² Така цегла була поширена на Північному Лівобережжі у XVII – середині XVIII ст. Щодо цегли другого склепу відомості відсутні.

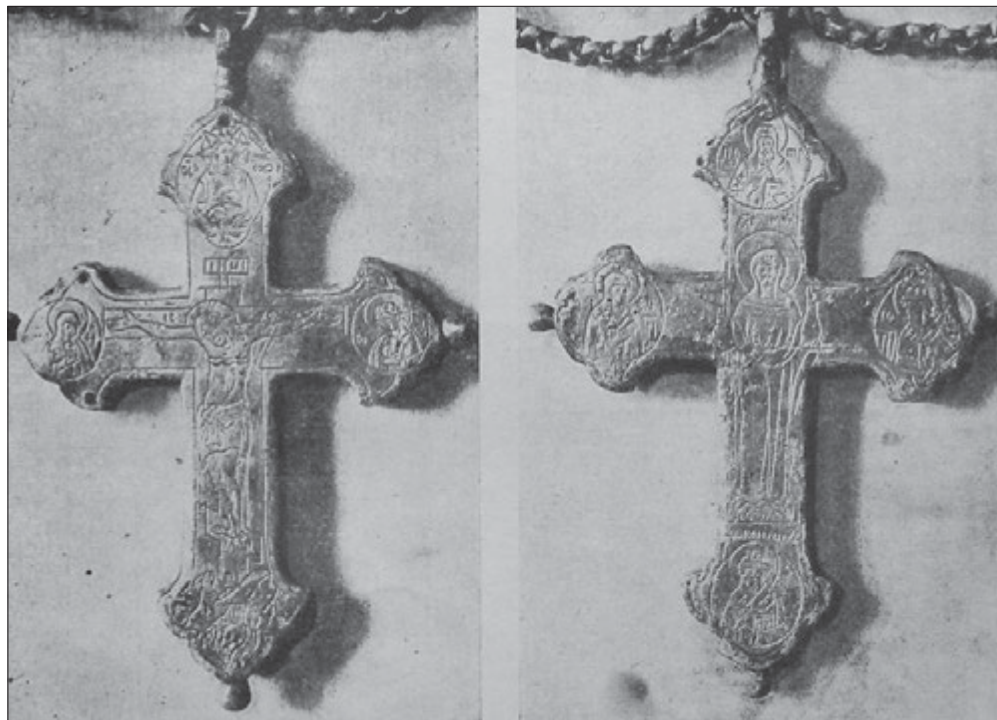
кадила, вміст якого під час здійснення похорону за християнським обрядом висипали поверх труни. Збереженість кістяків виявилася дуже поганою, деякі майже повністю перетліли. Однак вціліли дошки від скріплених цвяхами трун, рештки їх оббивки (уривки парчі та бронзові цвяшки), а в кількох могилах (поховання 2, 3, 7, 8) – залишки одягу, шкіряного взуття небіжчиків (у т. ч. у похованнях нижнього ярусу – з підбитими залізними підковками підборами (іл. 8) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 41–44; Черненко 2017, с. 108–109].

Окремої уваги заслуговує поховання 2 (іл. 9), у якому виявлено рештки розкішного вбрання небіжчика (мереживний комір, срібна булавка з кулястою напаяною порожнистою голівкою, срібний з накладним позолоченим розп'яттям хрест-мощовик), а поверх решток труни – монети: ризький солід (шилінг) королеви Крістіни 1632–1654 років; польський солід Сигізмунда III 1620-х років; ризький солід (шилінг) королеви Крістіни 1653 року³ [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 41–42, 78–82; Черненко 2017, с. 108, 110]. Ця могила перекривала інші, таким чином її можна вважати найпізнішою серед досліджених 2012 року.

За знахідками монет вона датується не раніше, ніж другою половиною 1650-х років.

Враховуючи, що з початку XVIII ст. обіг західноєвропейських монет на Лівобережжі фактично припинився, здійснення поховання можна віднести до другої половини XVII ст. Судячи з усього, це відповідає часу припинення систематичних поховань усередині храму. Такий висновок дозволяє також уточнити час виникнення дерев'яної підлоги собору та співвідносити її з ремонтом другої половини XVII ст. (традиційно асоціюється з діяльністю чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського в 1670-х роках [Адрут 2008, с. 97–98; Черненко 2017, с. 104]). Неушкоджений масив пізніших підлог дає всі підстави твердити: після цього ремонту поховання в храмі припинилися.

Припустимо, що принаймні частина, а, можливо, й переважна більшість могил у соборі виникла за часів входження Чернігівщини до складу Речі Посполитої (1618–1648). Відомо, що традиція здійснення поховань у внутрішньому просторі храмів (у т. ч. в ґрунтових ямах) набула розповсюдження на теренах Західної Європи з XIV–XV ст. у зв'язку зі зростанням міст [Kizik 1998, s. 205]. Поховання здійснювалися як у цегляних склепах під

Іл. 10. Хрест із крипти в південній прибудові. (за: М. Макаренком)

³ Визначення монет здійснив Р. Луценко.

підлогою, так і в ґрунтових ямах [Kizik 1998, s. 205]. Відмирання цієї традиції у XVIII ст. зумовлювалося практичними міркуваннями: через них підлога постійно просідала й потребувала ремонту та виникала загроза всій архітектоніці споруди [Kizik 1998, s. 221–222].

Середньовічні прибудови Спасо-Преображенського собору в XVII ст. були реконструйовані і їх також використовували для поховань. Найбільших змін зазнала північна прибудова: у ній спорудили підземний поверх-крипту з поховальною нішею-аркасолієм (іл. 6: 3). Крипта із цегли-пальчатки, перекрита коробовим склепінням, зайняла весь внутрішній простір каплиці (від платформи в основі апсиди до західної стіни) нижче рівня підлоги. Аркасоліна ніша була вбудована в центральну частину південної стіни крипти та інтегрована з її муруванням [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 26–32; Черненко 2017, с. 104].

Крипта в північній прибудові була пограбована. Станом на 1923 рік у ній збереглися залишки не менш ніж двох розбитих трун поблизу північної стіни та ще кількох біля східної стіни. З інвентарю вціліли два срібні (?) хрести (один з них – з позолотою), уривки коштовних тканин [Макаренко 1929, с. 16–17]. В аркасолії збереглися уламки гробовища, кілька залізних скоб та уривки тканини: «*брузументу* [порзументу. – О. Ч.] з різною орнаментациєю» [Макаренко 1929, с. 17].

У 2012 році у ґрунтовій ямі, упущеній у підлогу крипти, вдалося виявити чотири непограбовані поховання (поховання 4–6). У ямі було чотири труни з дощок, встановлених у два яруси (одна на одну) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 26–32; Черненко 2017, с. 104].

Досліджені 1923 року поховання М. Макаренко датував XVI–XVII ст., спираючись на аналіз одного з виявлених у крипті христів (іл. 10) [Макаренко 1929, с. 17–18]. Натомість, за результатами досліджень 2012 року її конструкція була датована серединою – другою половиною XVII ст., виходячи з формату цегли-пальчатки: 27–28×15–17×5,5–6 см [Чер-

ненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012, с. 25]⁴. Цегла аналогічного формату була використана в Петропавлівській церкві з трапезною Єлецького монастиря (споруджена коштом В. Дуніна-Борковського в 1670-х роках) та ремонтних кладках середини XVII ст. чернігівського Спасо-Преображенського собору (ремонти також пов'язані з діяльністю В. Дуніна-Борковського) [Черненко 2017, с. 104; Черненко, Луценко 2022, с. 168]. Припустимо, що крипту в північній прибудові влаштували водночас із припиненням поховань у соборі. Також відомо, що в другій половині XVIII ст. (після пожежі 1750 року) прибудови собору розібрали. Виходячи з цього, усі поховання в крипті можна віднести до часу між 1670-ми роками та серединою XVIII ст.

За припущенням М. Макаренка, крипта північної каплиці призначалася для поховання високопоставлених духовних осіб [Макаренко, 1923б, с. 17]. Утім, антропологічні дослідження 2012 року дозволили визначити, що серед небіжчиків були жінки⁵. З огляду на це – не виключено, що вона слугувала родинною усипальнею [Черненко 2017, с. 102].

У південній каплиці собору 1923 року виявлено лише одне поховання в напівзруйнованому цегляному саркофазі. М. Макаренко зазначив, що саркофаг з великої червоної цегли (формат не вказано), перекритий коробовим склепінням, був убудований у внутрішній простір каплиці паралельно до її стін. На дні саркофага збереглися рештки двох зрушених з місця кістяків (на думку М. Макаренка, чоловіка та жінки). В одного з померлих на рівні грудної клітини знайдено двадцять три срібні «*гудзики кулястої форми*» [Макаренко 1929, с. 26–27]. Враховуючи використання в конструкції саркофага великоформатної цегли, його виникнення можна віднести до XVIII ст., тобто до часу, коли така цегла використовувалася в регіоні. На жаль, на момент досліджень 2012 року мурування саркофага не збереглося, що не дозволяє вагомніше обґрунтувати таке датування. Але будівельна історія південної прибудови, докорінно реконструйованої в XVII ст. та занедбаної з другої

⁴ М. Макаренко зазначає, що в конструкції крипти є цегла формату 37,5×17,3×5,5 см [Макаренко 1929, с. 9], однак у 2012 році такий формат у муруванні не зафіксовано. Можливо, це помилка дослідника, пов'язана з переведенням розмірів зі звичкої йому старої системи вимірів у метричну, затверджену офіційно у 20-х роках XX ст.

⁵ Антропологічні матеріали з розкопок були опрацьовані Ю. Долженком.

половини XVIII ст., дозволяє говорити про достовірність вказаної дати.

Інших поховань у південній прибудові не виявлено, що не дивно, враховуючи стан її збереження: уже після демонтажу споруди внутрішній простір каплиці був фактично знищений унаслідок улаштування системи опалення собору наприкінці XIX ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 5–7; Черненко 2017, с. 107].

У західній частині південної галереї храму 2013 року були відкриті поховання в ґрунтових ямах, напівзруйновані перекопами XIX–XX ст. Вони були впущені одна в одну та утворювали кілька ярусів. Досліджено одне з поховань, здійснене в труні (частково збереглися дошки та цвяхи) та орієнтоване паралельно собору. На грудних кістках небіжчиці збереглися рештки перетлілого хреста з кольорового металу, а на черепі – залишки прикрашеного гаптуванням головного убору – кибалки. Таке головне вбрання було приналежністю вбрання жінок козацької старшини у XVII–XVIII ст. Враховуючи те, що декор кибалки відтворював герб Московського царства, знахідку можна датувати часом не раніше другої половини XVII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2013, с. 29–30; Черненко 2017, с. 111–112].

У просторі навколо собору, за межами його прибудов, було виявлено залишки кількох склепів та численні ґрунтові могили, впущені в культурний шар, який містив матеріали X–XVIII ст.

Залишки нижніх шарів мурування склепу з цегли-пальчатки XVII – середини XVIII ст. було виявлено 2012 року зовні від південної стіни південної галереї [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012б, с. 22–23]. Не виключено, що рештками склепу була цегляна конструкція XVII ст., зафіксована 2012 року у внутрішньому просторі північної галереї (частково збереглася під тамбуром XIX ст.) [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 32–33]. Утім, за будь-яких обставин, розташування згаданих об'єктів відповідає загальній тенденції: усі відкриті навколо Спасо-Преображенського собору «пізні» склепи споруджені впритул до його прибудов та, відповідно, орієнтовані паралельно до їх повздовжніх стін (захід–схід).

Ґрунтові могили «пізнього» некрополя навколо Спасо-Преображенського собору займали фактично весь оточуючий його простір. Вони були майже практично в кожному розкопі, розбитому в безпосередній близькості до храму (поблизу північного, східного, південного та західного фасадів). Слід також зазначити, що до соборного некрополя належали й поховання, виявлені під час розкопок В. Богусевича 1953 року (дослідження однокамерного терема) перед в'їзною брамою Борисоглібського монастиря. Їх датували XVIII–XIX ст. [Богусевич 1953, с. 2]. На жаль, з різних причин (погано збережені, незадокументовані тощо) загальну кількість цих могил неможливо точно обрахувати та уточнити їх датування.

Усі поховання здійснені за християнським обрядом, у ґрунтових ямах, орієнтовані по осі Захід–Схід з відхиленнями, які можна пов'язати як з орієнтацією могил паралельно до стін собору, так і зі здійсненням поховань у різні сезони. У деяких могилах збереглися рештки гробовищ (залишки дощок та цвяхи, що їх скріплювали). На кількох кістках знайшли залишки металевих хрестиків-тільників. М. Макаренко датував виявлені 1923 року могили часом не раніше XVI ст. або ж XVII–XVIII ст. Утім, враховуючи стратиграфічну ситуацію, не виключено, що частина з них може виявитися й дещо пізнішою: XIX – початок XX ст. На жаль, за існуючої інформації, уточнити це датування неможливо.

Виключення із загальної картини становить могила, досліджена 2012 року поблизу північної прибудови. На дні поховальної ями містилася дерев'яна труна з кістяком жінки 30–40 років. У заповненні ями виявлено неповні кістяки одинадцяти осіб, різного віку: від кількох тижнів до 40–50 років. У більшості з них визначено ознаки менінгіту⁶. Збереглися окремі елементи скелетів, частково – в анатомічному порядку: окремі кінцівки, хребет, череп із шийними хребцями. Напевно, їх було поховано повторно, після того, як процес скелетизації вже майже відбувся [Черненко, Іоаннісян, Новик та ін. 2012а, с. 38–39; Черненко 2017, с. 106]. Цю могилу можна розцінювати як т. зв. «санітарне поховання» (тип 4 за Л. Козак) [Козак 2020, с. 156–163].

⁶ Палеопатологічні визначення здійснила П. Вікторова.

Підсумовуючи, можна припустити, що у XVII–XVIII ст. некрополь Спасо-Преображенського собору функціонував фактично як міський (парафіяльний?) цвинтар. Враховуючи його розташування в середмісті, найвірогідніше, тут були могили переважно представників місцевої шляхти, церковнослужителів та заможних міщан. Деякі місцеві родини утримували в соборі усипальні (крипти), утім, на середину XVIII ст. ці усипальні були занедбані (не виключено, що через зuboжіння чи зникнення власників). У цьому зв'язку варто, однак, відзначити досить цікаву загальновідому обставину: у другій половині XVIII ст. визначних представників родин чернігівської шляхти (Полуботки, Лизогуби, Дуніни-Борковські) ховали не в стародавньому Спасо-Преображенському соборі, а в Єлецькому Свято-Успенському монастирі. Найімовірніше, це пов'язано з тим, що від 1723 року існувала заборона здійснювати поховання в межах міста [Полное собрание: с. 130, № 4322], а Єлецький монастир на той час був заміським.

XIX – середина XX століття

З метричних книг Спаського собору XIX – початку XX ст. (1876–1905) можна зрозуміти, що в цей час поховання поблизу храму продовжували здійснювати, хоча вони були й нечисленними. Тут поховали не більше 15 осіб (майже всі – священнослужителі собору) [Нижник 2012]. Це не суперечило законодавству, оскільки указ 1723 року дозволяв улаштовувати при церквах у межах міста могили обраних персон за умови спеціального дозволу Синоду [Полное собрание, с. 130, № 4322]. Утім, дослідження цього періоду історії соборного некрополя є радше питанням історії, ніж археології, оскільки спирається майже виключно на повідомлення писемних джерел.

Останнє поховання на соборному цвинтарі, як уже зазначено, було здійснене під час Другої світової війни, 1944 року: біля північного фасаду собору поховали жертву бомбардування [Черненко 2017, с. 106]. Таке місце для поховання було обрано, судячи з усього, у силу традиції. Це – остання могила некрополя, історія якого простежується з 1036 року.

Джерела та література

- Адруг, А. 2008. *Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть*. Чернівці.
- Бережков, М. Н., 1911а. К истории Черниговского Спасского собора. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*, 2. Москва, с. 1–28.
- Бережков, М. Н., 1911б. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*, 2. Москва, с. 271–305.
- Богусевич, В. А. 1947. *Черниговская археологическая экспедиция 1947 г.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1947/20.
- Богусевич, В. А. 1953. *Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1953 г.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1953/6.
- Бойченко, С. Г. Ігнатенко, І. М. 1996. Саркофаг біля Спаського собору. *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених*. Київ, с. 179–180.
- Голубинский, Е. Е. 1904. *История русской церкви*, 1, ч. 2. Москва.
- [Ефимов, А.]. 1908. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасо-преображенский и Борисоглебский – священоисторические памятники-храмы 11 в., их прошлое и современное состояние. *Черниговские епархиальные известия*. Часть неофициальная, Чернигов, с. 1–198.
- Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 2. Москва.
- Карнабед, А. А. 1973. *Научный отчёт об архитектурно-археологических исследованиях 1972 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника*. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1972/116.
- Карнабед, А. А., 1974. *Научный отчёт об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника*. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1973/116.
- Карнабед, А. А. 1988. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. *Древне-русское искусство. Художественная культура XI – первой половины XIII в.* Москва, с. 31–40.

Коваленко, В. П. 1990. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*. Киев, с. 15–23.

Картины церковной жизни Черниговской епархии из XI-вековой её истории. 1911. Чернигов.

Козак, Л. 2020. Санітарне захоронення на південному городищі Возвягеля. Реконструкція обставин за антропологічними даними. *Місто: історія, культура, суспільство*, 4 (11), с. 156–182.

Кулаковський, П. 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. Київ.

Лаврентиевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 1. Москва.

Летопись по Воскресенскому списку. 1856. *Полное собрание русских летописей*, 7. Санкт-Петербург.

Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас: Археологічні дослід р. 1923*. Київ.

Маркевич, Н. 1852. *Историческое и статистическое описание Чернигова*. Чернигов.

Нижник, Л. 2012. З історії Спасо-Преображенського собору в Чернігові наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Чернігівські старожитності*, 1 (4). Чернігів, с. 105–106.

Руденок, В. Я. Новик, Т. Г. 2012. Археологічні дослідження Чернігівського Спаса співробітниками НАІЗ «Чернігів стародавній». *Чернігівські старожитності*, 1 (4), с. 120–127.

Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове. 1882. *Зодчий*, с. 81–82.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів.

Сытая, Л. Ф. 2017. К вопросу о кладе из раскопок Н. Е. Макаренко у Спасского собора. *В камне и в бронзе*. Санкт-Петербург, с. 603–606.

Травкіна, О. 2012. Протоіерей Чернігівського Спаського собору Іоанн Левицький. *Чернігівські старожитності*, 1 (4). Чернігів, с. 142–151.

Павлинов, А. М. 1894. *История русской архитектуры*. Москва.

Пушкина, Т. А. 2012. Раннегородские могильники Древней Руси IX–XI вв. (несколько общих наблюдений). *Древнерусский некрополь Пскова X – начала XI века*, 1. Санкт-Петербург, с. 5–25.

Полное собрание законов Российской империи, 7. 1830. Санкт-Петербург.

Холостенко, Н. В. 1970. *Отчёт об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове*. Архів «УкрНДІпроектреставрація». № 631

Холостенко, Н. В. 1990. Исследования Спасского собора в Чернигове. *Реставрация и исследования памятников культуры*. Москва, с. 6–18.

Черненко, О. 2017. Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012–2014 років). *Opus mixtum*, 5. Київ, с. 101–114.

Черненко, О. 2015. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*, 3. Київ, с. 69–85.

Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. 2012а. *Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*, 1. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. № 2012/218.

Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. 2012б. *Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*, 2. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій.

Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. 2013. *Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові в 2013 р.* Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. Б/н.

Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2014. *Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*. Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. Б/н.

Черненко, О., Луценко, Р. 2022. Будинок чернігівського магістрату (колишня кам'яниця Полуботка) XVII–XVIII століть. *Opus mixtum*, 10. с. 60–70.

Kizik, E. 1998. *Śmierć w mieście hanzeatyckim*. Studium z nowożytniej kultury funeralnej. Gdańsk.

АВТОРИ

Ананьєва Тетяна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Архипова Єлизавета – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

Горбатюк Дмитро – архітектор, керівник архітектурного бюро «KOD»

Дятлов Владислав – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Іванов Олег – лаборант 1 категорії відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Козюба Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Крижановський В'ячеслав – молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Кукушко Артур – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Левченко Тетяна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

Луценко Роман – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Малюк Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України

Писаренко Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Чекановський Андрій – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Черненко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Наукове видання

Opus mixtum

№ 11

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

299-91-71

Підписано до друку 20 грудня 2023 року
Формат 210 × 297
Умов. вид. арк. 18

Адреса редакції:

04053 Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kyiv.ua